

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

ԱԶԳ.

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ԻՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՀԱՅ
ԲՆՈՅԹԻՆ ՎՐԱՅ

Փորձամուր, Ռոտ Այլընտ
2024

ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ԻՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՀԱՅ ԲՆՈՅԹԻՆ ՎՐԱՅ

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ԻՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՀԱՅ
ԲՆՈՅԹԻՆ ՎՐԱՅ

Ներածական եւ ծանոթագրություններ
ԴՈԿՏ. ՎԱԶԷՂԱԶԱՐԵԱՆԻ

Փորթամուրթ, Ռոտ Այլընտ
2024

Library of Congress Control Number: 2024901537

Author: Sdepan Shahbaz (Step'an Shahbaz)

Title: *The Armenian National Constitution and its Testimonial Regarding the
Armenian Character*
[Azgayin Sahmanadrut'iwně Ew Ir Vkayut'iwně Hay Bnoyt'in Vray]

Language: Armenian

Subjects:

The Armenian Constitution of 1863
The character of Armenians

Copyright © 2024 by Vatche Ghazarian

All Rights reserved under International and Pan-American Copyright Conventions.

Printed in the United States of America

ISBN: 978-1-931834-50-6

Mayreni Publishing, 2024

Բովանդակություն

Այս Երկը (ներածական Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի)	7
Երգիծանկար Շահպազի (Գրիգոր Բէօսէեանէ)	22
Ազգ. Սահմանադրութիւնը եւ իր վկայութիւնը՝ հայ բնոյթին վրայ	
Հեղինակին գործերը՝ որպէս առանձին հրատարակութիւն	26
Իբր յառաջարան	27
Անհրաժեշտ ներկայ ուսումնասիրութեան համար	45
1- Դրական մուտք՝ ճշմարտութիւնը գտնելու համար	49
2- Ազգ. Սահմանադրութեան իսկութիւնը	67
3- Եւ մեր Ազգ. Սահմանադրութեան բովանդակութիւնը	111
4- Մեծամոլութիւնը՝ տիրական	127
5- Մեր Ազգ. Սահմանադրութեան հետեւութիւնը	139

Ստեփան Շահպազ

Միմոն Միմոնեանի արխիվէն, Անթիլիաս, Լիբանան

Այս Երկը

Միշտ խորապէս զգացած եմ, որ մեր
ժողովուրդը ունի ոչ թէ միայն իրա-
ւունքը, այլ նաեւ անհրաժեշտութիւնը՝
նշարտութիւնը իմանալու:

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՊԱԶ

Այս հրատարակութեամբ կը փորձուինք մարել խղճի պարտք
մը:

Թուրքիոյ ճիրաններուն մէջ մնացած Կիլիկիոյ Ատանա քաղա-
քը ծնած, Փարիզ բարձրագոյն ուսման տիրացած եւ իր բեղուն
ստեղծագործական տարիները Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա նաւա-
հանգստային քաղաքին մէջ անցուցած ու աչքերն այդտեղ փակած
արձակագիր, հրապարակագիր եւ իրաւաբան Ստեփան Շահպազ
(1900–1994) իր այս աշխատութեան ձեռագիր բնօրինակը վստա-
հած էր տողերս գրողին՝ յարմար առիթով մը զայն լոյսի բարիքին
յանձնելու համար, որովհետեւ նկատի ունէր նախընթացը իր
«Արփիար Արփիարեան» ծաւալուն եւ հմտալից աշխատութեան
հրատարակութեան:

Այդ աշխատութիւնը ան սկզբնապէս յանձնած էր Գարեգին Բ.
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, որ, սակայն, ձեռագիրն աչքէ
անցնելէ ետք, առաջարկած էր ջնջել կարգ մը հատուածներ իբրեւ
նախապայման գործը տպագրատուն յանձնելու: Շահպազ չէր
համաձայնած եւ 1986-ին, Աղեքսանդրիոյ մէջ, մեր առաջին ու
միակ հանդիպման ընթացքին, ապահովուելէ ետք թէ հատորը լոյս
կը տեսնէ առանց որեւէ յապաւումի, ձեռագիրը վստահած էր մեզի
եւ գործը 1988-ին լոյս տեսած էր Պէյրութի Ալթափրէս տպարանէն՝
նիւթական օժանդակութեամբը Հ.Բ.Ը.Մ.ի Ալեք Մանուկեան Մշա-
կութային Հիմնադրամին:

Առանց մանրամասնելու, բաւարարուինք ըսելով թէ անբարեկապատ պարագաներ եւ պայմաններ տարբեր դարձուածք մը վերապահած էին ներկայ աշխատութեան հրատարակութեան, որ միայն այժմ կարելի կ'ըլլայ իրականացնել՝ ընթերցողներու հետ կիսելու ցարդ անտիպ մնացած սրտցաւ էջեր, որոնց մէջ երեւցող հաստատումներ, հեղինակային բնութագրումով, ունին «կտակ»ի մը հանգամանքը:

Վերը գործածուած «անտիպ» բառը մեղանշում մը պետք չէ նկատել ճշմարտութեան դէմ, հակառակ անոր որ տասնամեակներով Շահպազի միտքը զբաղեցուցած նիւթը, ինչպէս ինք ալ նշած է արդէն, «Մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը» խորագրով մասնակի հրապարակում մը ունեցած էր «Պայքար Տարեգիրք»ի 1957-ի համարին մէջ 15 էջերու վրայ: Հոն կան պարբերութիւններ, որոնք բառացիօրէն յար եւ նման են անտիպ բնագրին համապատասխան պարբերութիւններուն: Աւելի ուշ, նիւթը շօշափուած էր «Մենք Հայերս» հատորին մէջ, զոր Սիմոն Սիմոնեան իր «Հրատարակչութեան Կողմէ» վերնագրեալ ներածականին մէջ գնահատած էր որպէս «ազգային ինքնաճանաչութեան լուսարձակ մը»¹:

Ինչ որ այս ընդարձակեալ աշխատութիւնը կը զանազանէ վերը ակնարկուածներէն, ծաւալայինէ աւելի բովանդակային, բարացուցական եւ բնորոշիչ է՝ Ազգային Սահմանադրութեան հետ հայու բնութագրին առնչութեան շեշտադրումովը, ինչպէս հեղինակն ուզած է ընդգծել եւ ընթերցողն ալ պիտի նկատէ շուտով:

Այստեղ, Շահպազ մասնաւորապէս ուզած է որպէս իր աշխատութեան «կենսական նիւթ» պեղել «հայկական բնոյթին մէկ էական դիմագիծը». այլ խօսքով՝ իր անդրդուելի համոզումով հայու

¹ Ստեփան Շահպազ, *Մենք՝ Հայերս*, հրատ. Մեւան Հրատարակչական Տան, Պէյրութ, 1959, անթուակիր էջ: Հոն Շահպազի աշխատութեան Գ. Գլուխը կը կրէ «Հայ Ազգային Սահմանադրութիւնը» խորագիրը, ուր *կանոնադրութիւն* բառին փոխարէն *սահմանադրութիւն* եզրին գործածութիւնը կը նկատէ հիմնադիրներուն գործած սխալներուն առաջին եւ կարեւոր մեկնակէտը (էջ 31):

նկարագրային առհասկան տարրերին մեծամոլությունը՝ մեկնելով Ազգային Սահմանադրութենէն եւ յարակցելով կարգ մը այլ դրուագներ, որոնց մէջ տեղ գտած է Խրիմեան Հայրիկի պերլինեան առաքելութեան պարագան եւս:

Շահպագ, ուրեմն, «Ազգային Սահմանադրութիւն»ը նկատած է վաւերագիր մը, որուն էութեան քննութիւնը անհերքելիօրէն կրնայ ապացուցել իր համոզումին ճշմարտացիութիւնը, պնդելով թէ Ազգային Սահմանադրութեան հեղինակներն ու զայն գործադրողները Օսմանեան Տէրութեան կողմէ իր հայ հպատակներուն համար տաճկերէնով վաւերացուած կանոնադրութեան կարգ մը հիմնական եզրերը յետին նպատակով եւ մեծամոլաբար խեղաթիւրած են հայերէն տարբերակին մէջ, սկսելով անունէն իսկ:

Օրէնքի մարդ Շահպագի տողերուն ընդմէջէն տեսանելի են փաստաբանն ու սրտցաւ հայր: Կարծէք կանգնած է ատենակալներու դիմաց ու կը ջանայ համոզել զանոնք եւ ապահովել անոնց դրական վճիռը, իբրեւ զէնք գործածելով կրկնութիւններ եւ շրջանակելով բառերը իւրայատուկ կիտադրութեամբ ու, մա՛նաւանդ, շեշտելով:

Քիչ անգամ միջամտած ենք հեղինակային բութերու եւ ստորակէտերու գործածութեան, որպէսզի ձեռագիրը վերարտադրուած ըլլայ կարելի առաւելագոյն հարազատութեամբ. իսկ իր կատարած մէջբերումներու պարագային, դիմած ենք սկզբնաղբիւրներուն, որպէսզի անոնք անշեղօրէն ներկայացուած ըլլան յար եւ նման իրենց բնօրինակներուն: Հոն ուր անհրաժեշտ նկատած ենք մեր կողմէ ծանօթագրութիւն մը աւելցնել, այդպիսին աւարտած ենք մեր անուան սկզբնատառերով՝ չշփոթելու համար բնագրային ծանօթագրութիւններուն հետ: Փորձած ենք նաեւ կարելի հարազատութեամբ հետեւիլ հեղինակային ձեւաւորման:

Շահպագ կտրուկ է իր դատումներուն մէջ եւ բացարձակ՝ իր խօսքը աւելի տպաւորիչ, աւելի համոզկեր դարձնելու համար: Այդ բացարձակութիւնը, սակայն, տեղ-տեղ կը վերածուի ակամայ մեղանչումի մը ընդդէմ պատմական իրողութեանց: Քիչ անգամ. բայց կը վերածուի:

Օրինակ՝ երբ վճռաբար կ'ըսե՛ թե Ազգային Սահմանադրությունը «դադրած է, արդեն 1915Է՛ն ի վեր, գոյություն ունենալե՛» կամ «Ազգ. Սահմանադրությունը պատմութեան անցաւ Առաջին Ընդհ. Պատերազմին առաջին տարուան մէջ»։ Իրողությունն այն է թե Ազգային Սահմանադրությունը չէր դադրած ընդմիշտ. ընդմիջուած էր միայն։ Արեւմտահայութեան անճիտման յանգած Առաջին Աշխարհամարտէն ետք, զինադադարի հռչակումին յաջորդած էր Ազգային Սահմանադրութեան վերագործադրությունը նախացեղասպանական շրջանին յատուկ ընթացքով (գէթ մինչեւ թրքական հանրապետութեան հռչակումը 1923-ին)։

Կամ՝ երբ կը յայտարարէ. «Բո՛լոր ազգերուն սահմանադրությունները՝ առա՛նց բացառութեան, յաճախ զանազան կարգի հիմնական փոփոխություններու ենթարկուած են. տեւական, վերջնական ձեւ եւ խորք չեն կրնար ունենալ անոնք, եւ նոյնիսկ պէտք չէ որ ունենան. կը մեռնի՝ ուշ կամ կանուխ, այն սահմանադրությունը որ չի՝ գիտեր կամ չի՝ կրնար ընթանալ կեանքին հետ»։ Թէեւ ճիշդ է թե սահմանադրությունները քայլ պէտք է պահեն ժամանակին հետ՝ փոխուելով կամ բիւրեղանալով, բայց 1985-ին աշխատութեան վերջակէտը դրուած պահուն, վեց երկիրներ երբեք չէին փոխած իրենց սահմանադրական կառոյցը, իսկ Ճափոն չէր բարեփոխած իր սահմանադրությունը, որ որդեգրուած էր համարեա չորս տասնամեակ առաջ՝ 1947-ին։

Կամ՝ երբ կը հաւաստէ թե մեր Սահմանադրությունը «երբե՛ք չէ քննուած, չէ ուսումնասիրուած իր գոյութեանը մէջ, իր արմատական տարրերուն համաձայն։ Նոյնիսկ չեն շօշափած, չե՛ն ստուգած իր անունն անգամ»։

Ափսոս որ Շահպագ, որուն բծախնդիր ուսումնասիրող մը ըլլալուն վկայությունն է այս աշխատությունը, իր տրամադրութեան ներքեւ չէ ունեցած կարգ մը հրատարակություններ, որոնք իրեն խնայած պիտի ըլլային նման հաստատում մը։

Տարին է 1863։ Հայատառ թրքերէն առաջին վէպի հեղինակ, խմբագիր Յ[ովսէփ] Վարդանեան կը ձեռնարկէ Սահմանադրութեան քննութեան եւ անուանաթերթին յաջորդող էջին մէջ կը գրէ. «Ազգը ունեցաւ Սահմանադրություն մը. ես կը կարծեմ որ շատերը տակաւին չեն գիտեր անոր ինչ ըլլալը, ուրկէ գալը, ուր երթալը. անոր համար գրեցի...»։ Այնուհետեւ քննաբար մօտենալով նիւթին՝

կ'ըսէ ալ. «Հայոց Սահմանադրութիւնը ամենեւին արտաքին զբաղմունք մը չունի, ոչ պատերազմ պիտի հրատարակէ, ոչ դաշանց գրեր ստորագրէ, ոչ ալ մաքսի կարգադրութիւններ պիտի տնօրինէ, իր զբաղմունքը բոլորովին ներքին է, այսինքն *առտրնին գործոց մասնաւոր վարչութիւն մը*»²:

Տարին է 1879: Ընդամենը տասնհինգամեայ Տիրան Քելէկեան երիտասարդութեան ուղղուած իր գրքոյկին մէջ քննաբար եւ քննադատաբար կը մօտենայ Սահմանադրութեան, նշելով. «Բառին շլացումը մոռցնել կու տայ ժողովրդեան իրին որպիսութիւնը քննել...»: Ապա կ'աւելցնէ թէ հակառակ տասնինն տարիներէ ի վեր գործադրութեան դրուած ըլլալուն, «տասնինն օրէ ի վեր հաստատուածի պէս խակ է, անպտուղ է անի» եւ թէ «Երեսփոխանութիւնն, որ անուամբ միայն կայ, գրեթէ անօգուտ ձեւ մը (formalité) եղած է»³, եւ այլն: Ան նաեւ իրաւամբ որպէս թերութիւն կը նշէ Ազգային Սահմանադրութեան միայն առաքելական հայոց համար մշակուած ըլլալը՝ անտեսելով կաթողիկէ եւ աւետարանական հայերը:

Տարին է 1914: «Ազգային Սահմանադրութեան» տրամադրութիւններուն համաձայն ընտրուած Երեսփոխան կամ Ազգային Ընդհանուր կամ Երեսփոխանական Ժողովի անդամ Յարութիւն Շահրիկեան կը քննէ Ազգային Սահմանադրութիւնը՝ թափանցելու անոր էութեան եւ ներկայացնելու բարեփոխման առաջարկներ: *Ազգային Սահմանադրութիւն Կամ «Պատրիարքարանի Կանոնադրութիւն»* գլխուն տակ, առաջին քանի մը պարբերութիւններուն մէջ կ'ըսէ.

² *Սահմանադրական Ճշմարտութիւններ Ու Անոնց Պարտաւորութիւնները*, տպ. Յովհաննու Միւհէնտիսեան, Կոստանդնուպօլիս, 1863: Նոյն, էջ 65: Ծեղագրումը՝ մեզմէ, պահելով «առտրնին» բառին բնագրային սխալագրութիւնը:

³ *Անցեալն Եւ Ապագայն Կամ Ազգային Վերակազմութիւն*, 1879, Պոլիս, էջ 16: Դիտել պէտք է տալ թէ անուանաթերթին վրայ տարեթիւը սխալմամբ տպուած է 1789: Նաեւ դիտելի է թէ Քելէկեան, ինչպէս աւելի ուշ պիտի պարզուի, Ալպօյանեանի եւ շատ այլոց նման, Ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեան սկիզբ կը նկատէ 1860 եւ ոչ թէ 1863 թուականը:

Այժի առջեւ ունիմ 1863ի Ազգային Սահմանադրութեան հայերէն եւ հայատառ թուրքերէն բնագիրը, որ Պատրիարքարանի պաշտօնական հրատարակութիւնն է:

Այս բնագրին սկիզբը կայ *Հիմնական Սկզբունքներ* կոչուած մաս մը, որուն ճակատը գրուած է «*Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմէնէան*»,—«Հայ Ազգի Կանոնագրութիւն»: Բայց գրուած հայերէնն է «Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց», որուն չի համապատասխաներ թրքերէն տառացի թարգմանութիւնը:

Այս թարգմանութիւնը ոչ միայն չի համապատասխաներ հայերէն բնագրին, այլ եւ Պետութենէն հաստատուած եւ Բ. Դռնէն հաղորդուած Սահմանադրութեան մասն ալ չի կազմեր⁴:

Այս կը հաստատէ թէ պետական օրինագիրքերու երկրորդ հատորին վերջաւորութեան դրուած ցանկին մէջ «Հայոց Պատրիարքարանի Կանոնադրութիւնը» անուամբ յիշատակուած է Ազգային Սահմանադրութիւնը, եւ կ'աւելցնէ.

Ակներեւ է ուրեմն որ Պետութենէն հաստատուած եւ չհաստատուած մասերու թուրքերէններուն միջեւ ալ Սահմանադրութիւն բառը կամ բացատրութիւն գոյութիւն չունի:

Պետութեան համար այս օրէնքը, կամ կանոնադրութիւնը Հայոց Պատրիարքարանի, առ առաւելն Թուրքիոյ հայ ազգի կանոնադրութիւնն է⁵:

...

Տակաւին՝ Օրմանեան եւս ուներ իր քննական մօտեցումը: Օսմանեան իշխանութեան կողմէ հաստատեալ սահմանադրութեան վերաբերող բաժինն ան կը սկսէր այսպէս. «Սահմանադրութեան հաստատուած բնագիրը տաճկերէն լեզուով պիտի ըլլար բնականաբար, սակայն հայերէնն ալ սկիզբէն իբրեւ բնագիր նկատուեցաւ, որչափ ալ եթէ խնդիր մը տեղի ունենար, տաճկերէնն էր որ իբրեւ լուծման փաստ պիտի ծառայէր: Այս տեսակէտէն սկսելով *սահմա-*

⁴ Ատոմ, *Ազգային Սահմանադրութիւնը. Գիծեր Մեր Մշակոյթի Պատմութենէն* – *Պատմական եւ քննադատական ուսումնասիրութիւն*, հրատ. Արծիւ Ժողովրդական Գրավաճառանոցի, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 7:

⁵ Անդ:

նադրությունն անունը *նիզամնամե* գրուած է տանկերէնին ճակատը, որ պարգապէս *կանոնագրություն* կամ *կարգադրություն* կը նշանակէ եւ չի համապատասխաներ եւրոպական լեզուներու մէջ կիրարկուած *քոնսթիթիսիօն* (Constitution) բառին, որ այժմ միապետական իշխանությունը չափաւորելու կամ սեղմելու իմաստով կը գործածուի...»: Ապա տեղ մը նշելէ ետք՝ «Ազգային Սահմանադրությունը երկար ատեն ազգին մղձաւանջն եղաւ, եւ հաստատուելէն ետքն ալ ազգին պարծանքը սեպուեցաւ...», բաժինը կը փակէ գրելով. «Իսկ թէ ի՛նչպէս պետական շրջանակը հաճեցաւ այդպիսի սահմանադրություն մը հաստատել, ... պարգապէս հանդարտություն պահպանելու բռնադատեալ զիջողություն մը եղաւ ... եւ ... եպարքոսին բերանը կը դրուի, թէ տրուած սահմանադրությունը քառակուսի անիւ մըն է, որ զայն դարձնել ուզողներուն փորձանքը պիտի ըլլայ: ... պատմագիրի անհրաժեշտ անաչառութենէն չխուսափելու տեսակետէն է այդ տողերուն շարժառիթը»⁶:

Այս ուղղումները, սակայն, չեն ծառայեր ատենակալներուն ուշադրությունը շեղեցնելու հեղինակին պաշտպանած դրոյթէն, որ հիմնականին մէջ առնչուած է հայու աղիտաբեր մեծամոլական բնոյթին հաստատման՝ իր դրոյթին որպէս մեկնակէտ ընտրելով հիմնականին մէջ «Ազգային Սահմանադրություն»ը: Ատենակալներէն ակնկալուած վճիռը, ուրեմն, կը վերաբերի հայու նկարագրային գիծերուն. թէ՛ որքանո՞վ մեծամոլությունը իր դրոշմին տակ առած էր «Ազգային Սահմանադրություն»ը եւ թէ, փոխադարձաբար, «Ազգային Սահմանադրություն»ը որքանո՞վ իր հերթին զարկ տուած էր մեծամոլութեան:

Եթէ Շահպազ իր տրամադրութեան տակ ունեցած ըլլար յետզինադադարեան շրջանի Ազգային Ընդհանուր Ժողովներու ատենագրությունները, պիտի կարենար անոնց մէջ եւս գտնել իր

⁶ Մադաթիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Անցքերը Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը Յարակից Ազգային Պարագաներով Պատմուած*, Գ. Հատոր, վերահրատ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, սիւնակ 4684–4691):

դրոյթին նպաստող արտայայտութիւններ, որոնք ժողովները կը նմանցնէին եւրոպական խորհրդարաններու, ընդգծելով ալ թէ երեսփոխանները ժողովին մէջ «գերիշխան պետութեան մը հպատակ ազգի ձեւով չեն գործեր, այլ՝ կը վարուին իբրեւ պետական մանրադիտական կազմ, որ ոչ մէկ կերպով չէ ենթարկած ինքզինքը տիրող կառավարութեան»⁷: Պիտի գտնէր նաեւ աւելի խօսուն հաստատումներ, եթէ հնարաւորութիւն ունեցած ըլլար պրպտելու Պոլսոյ Տեղեկատու Դիւանին Երուսաղէմ գտնուող վաւերագրերն ու հանդիպէր մասնաւորաբար այդ դիւանին վերաբերող տեղեկագրի մը, որուն հեղինակը՝ տուեալ պահուն Քաղաքական Ժողովի անդամ եւ Տեղեկատու Դիւանի փաստահաւաք բաժնի տնօրէն Կարապետ Նուրեան, կ'ըսէր. «Պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը ... կը ներկայացնէ իսկապէս պետական կազմակերպութիւն մը», աւելցնելով ալ թէ Քաղաքական Ժողովը ունէր «նախարարութեան մը նման գործառնութիւններ»⁸:

Ընթերցողը կրնայ համաձայն ըլլալ կամ ոչ Շահպազի, որուն համար էականը, ազգասիրաբար, զգուշացումն է՝ անցեալէն դաս առնելով խուսափելու մեծամտութենէ, մեծամոլութենէ, սնափառութենէ, որոնք որոգայթ կրնան ըլլալ ազգին բարօրութեան եւ ազգային շահերուն առջեւ, ինչպէս դիտուած է դարերու ընթացքին եւ նոյնիսկ մեր ամենամօտիկ անցեալին:

Ուրիշ հարց թէ արդեօ՞ք անառարկելիօրէն հիմնաւոր կերպով «Ազգային Սահմանադրութիւն» անուանումով հրապարակուած կանոնադրութիւնը մշակած Ռուսինեանէ եւ Օտեանէ մը մինչեւ անոր պատմութիւնը ներկայացուցած կամ անոր մասին արտայայ-

⁷ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի ելոյթը Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 28 Հոկտեմբեր 1921-ի նիստի ընթացքին (*Համահաւաք Ատենագրութիւններ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի, Համագումար Ազգային Ժողովի եւ Համազգային Խորհուրդի (1919–1922)*), խմբ. եւ ծմբ. Վաչէ Ղազարեան, Գիրք Ա., Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1921, էջ 629):

⁸ Պոլսոյ Տեղեկատու Դիւան, տրցակ 1, թղթապանակ M360, Բ900:

տուած Ալպոյանեան մը կամ Չորմիսեան մը մեծամոլաբար գործածած են *Կանոնադրութեան* փոխարէն *Սահմանադրութիւն* եզրը կամ անտեսած, անգիտացած՝ անոնց էական տարբերութիւնը⁹:

Եւ որպէսզի ընթերցողը ցուցաբերէ անաչառ եւ աննախապաշար մօտեցում քննարկուող նիւթին, անհրաժեշտ կը նկատենք իր ուշադրութեան բերել քանի մը բան:

1860-ի «Ազգային Սահմանադրութեան» հրապարակման նախօրեակին, յա՛տկապէս պոլսահայերն արդէն սկսած էին ընտելանալ բացարձակ կղերապետական դրութեան վերացումով հայ առաքելական եկեղեցականներով ու աշխարհականներով կազմուած խառն մարմնի մը գոյութեան, որ որոշմնառուի դերով կը կարգաւորէր հայ առաքելականներու ազգային գործերը, միշտ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքին նախագահութեան ներքեւ, կանոններ հաստատելով կամ *սահման* դնելով:

Ազգային Ժողով անունով մկրտուած այդպիսի մարմնի մը յիշատակութեան կը հանդիպինք մէկէ աւելի հրատարակութիւններու մէջ¹⁰:

⁹ Առնենք, օրինակ, Ալպոյանեանի պարագան: Ա. Աշխարհամարտի զինադադարի վաղորդայնին, Պոլսոյ մէջ Ազգ. Սահմանադրութիւնը անգոյ հռչակողներուն դիմադարձելով, ան կը գրէր. «Այսօր մեծագոր պետութիւններ լոկ իրենց գրաւած երկիրներու մէջ կը գործադրեն վտարուած պետութիւններու օրէնքները: Սուրիոյ, Միջագետքի, Կիլիկիոյ մէջ օսմ. օրէնքներու եւ դատարաններու գոյութիւնը ասոր ամէնէն կարկառուն օրինակն է»: Ու քիչ անդին կ'աւելցնէր. «Ազգ. Սահմանադրութիւնը՝ ազգ. օրէնք եւ եկեղեցական-կրթական ինքնավարութիւն մըն է...» («Սահմանադրութիւնը Գոյութիւն Ունի Թէ Ոչ», *Ճակատամարտ* օրաթերթ, Պոլիս, նոր շրջան թիւ 196 (2017), 3 Յուլիս 1919): Ճահպազ սոփեստութիւն նկատած է Ալպոյանեանի ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ ալ առկայ այն հաստատումը, թէ Ազգային Սահմանադրութիւնը կը ներկայացնէ «ազգային եկեղեցական-կրթական ինքնավարութեան օրինագիրքը, եւ ազգային առանձնաշնորհմանց նուիրագործող օրէնքը»:

¹⁰ Տեսնել, օրինակ, 4 Մարտ 1826-ին կայացած Ազգային Ժողովին վերաբերող *Սահման Ազգային Ժողովոյն* գրքոյկը (Կոստանդնուպօլիս, 1826), ուր ակնարկութիւն կ'ըլլայ 1 Յուլիս 1824-ին եւս գումարուած Ազգային Ժողովի մը (էջ 5) եւ կը նշուի թէ 4 Մարտի Ժողովին նպա-

Աւելի ուշ, 1855-ին, կը հանդիպինք նաեւ յիշատակութեանը Ազգային Գերագոյն Ժողով¹¹ կոչուող մարմնի մը, որ Բարձրագոյն Դրան կողմէ ճանաչում ստացած էր 1848-ին:

«Ազգային Սահմանադրութեան» նկատմամբ ժամանակի ոգիին արտացոլման առումով բարացուցական է սահմանադրութեան ի պաշտպանութիւն *Ազգային Սահմանադրութիւնն Ու Մենմուա* խորագրով, առանց հեղինակային անունի, 1861-ին Պոլիս հրատարակուած գրքոյկը, ուր յստակօրէն կ'ըսուի. «Մէկ միապետ

տակն էր բարեկարգչական կանոններ սահմանել: Թուարկելէ ետք կանոնները, հոգեւորականներուն կը պատուիրուէր հնազանդիլ ժողովին «սահմանադրութեան» եւ առանց զանցառութեան գործադրել զանոնք (էջ 18): Ծարադրանքի աւարտին տրուած էին անունները «Կանոնական սահմանադրութիւնը» ստորագրողներուն:

Կամ՝ տեսնել *Սահման Ազգային Ժողովոյ* գրքոյկը (Կոստանդնուպօլիս, 1830), որ կը ներկայացնէր 20 Նոյեմբեր 1830-ի նիստի ընթացքին հաստատուած որոշումները, որոնք անհրաժեշտ նկատուած էին ժամանակի հոլովոյթին հետ քայլ պահելու համար, քանի որ որեւէ սահմանադրութիւն կամ սովորութիւն՝ որ երբեմն կարելոր էր եւ պիտանի, ժամանակի ընթացքին կրնար դառնալ անօգուտ (էջ 5): Գրքոյկին մէջ կը հանդիպինք նաեւ շօշափուող նիւթին համար կարելոր պարբերութեան մը, ուր կ'ըսուի թէ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն հայոցս մէջ գումարուած ազգային եւ գաւառական ժողովներ հաստատած են սահմանադրութիւններ (էջ 6): *Սահման* եւ *սահմանադրութիւն* բառերը որոշապէս գործածուած են կանոնադրութիւն հասկացողութեամբ:

¹¹ *Տարեցոյց 1855 Ամին*, Միւհէնտիսեան տպարան, Պօլիս, 1855, էջ 88–98: 1847-ին կազմուած Ազգային Գերագոյն Ժողովը կը բաղկանար աշխարհականներէ՝ զբաղելու այնպիսի հարցերով, որոնք չունէին կրօնական-եկեղեցական բնոյթ եւ վերապահուած էին Գերագոյնին առընթեր գործող Հոգեւոր Ժողովին: Երկու մարմիններուն համատեղ նիստերը կը համարուէին Ընդհանուր Ժողով: Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան պիտի նշէր թէ այս կարգադրութիւնը տեսած է մինչեւ 1860 եւ եղած է «ազգային սահմանադրութեան տիրապէս սկզբնաւորութիւնը: Չի ինչ որ ասկէ ետքը կատարուեցաւ, 1860-ի կազմակերպութիւնը եւ 1863-ի հաստատութիւնը, այդ առաջին կազմութեան լրումն ու ամբողջացումը եղած են» (*Ազգապատում*, Գ. Հատոր, սիւնակ 4397–4398):

մը կ'ընդունինք միայն մեր Ազգին վրայ, որ միահեծան տերն է բոլոր Օսմանեան կայսրութեան եւ որոյ իշխանութիւնը կը յարգէ ամէն հայ, զի ...Անոր հայրական իշխանութեան եւ վեհանձն խնամածութեան շնորհիւն է նաեւ, որ Ազգին ներքին, հոգեւոր եւ մարմնաւոր, կառավարութիւնը բնական իրաւունքներու վրայ հաստատուած է, որ է ըսել *Ա'զգը կ'ընտրէ իր կառավարութեան պաշտօնէայնէրը: Ասի՝ Սահմանադրութիւնը չէ ըրած, Տէրութիւնը ըրած է, Տէրութեան ի՞ր իրաւունքն է որ Ազգին շնորհած է ... Սահմանադրութիւնը՝ այս իրաւունքը կանոնաւորած, հաստատուն եւ անխախտելի հիման մը վրայ հաստատած, ու անոր կերպը որոշած է...:»* (Էջ 2–3, շեղագրումը մեր կողմէ): Այս կ'ընդգծուի. «Այս իրաւունքները կային, բայց ազգին մէջ եւ ո՛չ իսկ գրի առնուած ըլլալով, որոշ եւ պաշտօնական էութիւն մը չունէին. Սահմանադրութիւնը զանոնք ի գիր առաւ» (անդ):

Ինչ կը վերաբերի *սահմանադրութիւն-ի, երեսփոխան-ի եւ ազգային տուրք-ի* անհամապատասխանութեան օսմաներէն բնագրին, որուն համար Շահպազ կը յայտնէ իր վերապահութիւններն ու քննադատութիւնը, հարկ կը համարենք դիմել բառարաններու, մա՛նաւանդ ժամանակակից բառագիրքերու, եւ այլ աղբիւրներու:

Նա՛խ՝ ափ առնելով երեքլեզուեան բառագիրքեր, կը պարզենք հետեւեալը՝

Constitution = սահմանադրութիւն, կարգաւորութիւն, օրէնք, կանոնք = *նիզամ, զանուն*¹²

Constitution = սահմանադրութիւն, կարգ, օրէնք = *զանուն, նիզամ*¹³

Թրքերէնի մէջ *նիզամնամէ* բառին դիմաց, *կանոնադրութիւն-ի* կողքին, կը հանդիպինք *սահմանադրութիւն* բառիմաստին (Tureng Sözlük առցանց կամ համացանցային բառարան թրքերէն լեզուի). իսկ Sulayman Hayyim-ի պարսկերէն-անգլերէն բառարանին մէջ

¹² *Երեքլեզուեան Բառագիրք Այսինքն Գաղղիերէն-Հայերէն-Տանկերէն, յօրինեց Հ. Սրապիոն Վ. Էմինեան, Վիէննա, 1853, էջ 221: Նոյնին Բ. տպագրութեան մէջ ալ, 1871-ին, նոյնութեամբ պահպանուած են բառիմաստները (էջ 192–193):*

¹³ *Համառօտ Բառարան Յանգղիականէ Ի Հայ Եւ Ի Տանիկ, Սուքիաս Սօմալեան, Ա. հատոր, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1843, 102*

նիզամնամէ բառին դիմաց կը գտնենք regulations, constitution (= կանոնադրություն, սահմանադրություն) նշանակությունները¹⁴:

Հարկ է նաեւ նշել թէ 1876-ի Օսմանեան առաջին սահմանադրութեան համար գործածուած էր *Գանունը Էսասի* (= Հիմնական Օրէնք) բառակապակցութիւնը եւ ո՛չ թէ պարսկերէնէ ծագում առած *Նիզամնամէ* բառը: Նոյն տարին անոր հայատառ թրքերէնով լոյս տեսած օրինակը կը կրէր *Գանունու Էսասի Մէմալիքի Տէվիէթի Օսմանիյէ* խորագիրը:

1870-ին Պոլիս աւարտած իր պատմագիրքին մէջ Աւետիս Պէրպլերեան քանիցս կը գործածէ *երեսփոխան* բառը ներկայացուցիչ իմաստով, ինչպէս 1843-ին Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսին, այնպէս ալ անոր յաջորդին ընտրություններուն առիթով (էջ 272, 359 եւ այլն): Նաեւ՝ յիշատակել է ետք Պոլսոյ 1844-ի Ազգային Ժողովը (էջ 487), այլուր 1848-ին պատահած իրադարձութեան մը կապակցութեամբ կը գործածէ «երեսփոխան Ազգային Ժողովոյն» արտայայտութիւնը (էջ 519)¹⁵:

«Ազգային Տուրք»ի պարագային, Արշակ Այլօյանէան կը գրէ. «*Թանգիմարթի* հրատարակութեան յաջորդող ելեւմտական տարւոյն սկիզբը (1840 Մարտ 1), իւրաքանչիւր ազգի վիճակած տուրքը հաւաքելու եւ արքունի գանձարանին յանձնելու գործը յանձնուեցաւ ազգապետներուն»¹⁶:

¹⁴ Hayyim, Sulayman. *New Persian-English dictionary, complete and modern, designed to give the English meanings of over 50,000 words, terms, idioms, and proverbs in the Persian language, as well as the transliteration of the words in English characters. Together with a sufficient treatment of all the grammatical features of the Persian Language.* [Teheran, Librairie-imprimerie Bérroukhim] 1934-1936, Բ. հատոր, էջ 1090:

¹⁵ Աւետիս Վարժապետ Պէրպլերեան, *Պատմություն Հայոց Ի 1772 Ամէ Փրկչին Մինչեւ Յամն 1860 Հանդերձ Կարեւոր Տեղեկութեամբ Եւ Ժամանակագրութեամբ Երեւելի Իրաց*, Կոստանդնուպօլիս, տպ. Պօղոսի Քիրիշնեան եւ Ընկ., 1871:

¹⁶ «Ազգային Սահմանադրութիւնը. Իր Ծագումը Եւ Կիրառութիւնը (Յիսնամեայ Տարեդարձին Առիթով)», *1910 Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց*, տպ. Յ. Մատթէոսեան, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 188:

Հետագայ ուսումնասիրող մը, եթէ ուզէ ատենակալներու դիմացը կանգնած ընդդիմախօսել Ճահպագի՝ ի պաշտպանութիւն որոշակի անձերու եւ ո՛չ թէ ընդդէմ անոր համոզումին՝ թէ մեծամոլութիւնն ազգային առհաւական յատկանիշ մըն է, թերեւս հարց տայ՝

- Չի՞ կրնար ըլլալ որ *սահմանադրութիւն* բառն օգտագործողները նկատի ունէին անոր դասական հայերէնի մէջ ընդունուած իմաստներէն *կարգաւորութիւնը, վերին տեսչութիւնը*, կամ *օրինադրութիւնը*, իբրեւ ազգային վերին տեսչութիւնը սահմանաւորող փաստաթուղթ¹⁷:
- Արդեօ՞ք օսմանեան ամենագոր գրաքննչութեան ուշադրութենէն կրնար վրիպած ըլլալ վաւերացեալ տաճկերէն բնագրէն հիմնովին տարբեր էական շեղում մը, որուն ուղղումը եթէ անմիջապէս չիրահանգուէր իսկ, գէթ անոր վերաթարգմանումով վերահրատարակութիւնը կրնար պահանջուիլ՝ առկախումէ մը ետք իբրեւ վերագործադրութեան նախապայման:
- Արդեօ՞ք առանց անպայման փաստաթուղթին էութեան մօտենալու, պարզապէս «Ազգային Սահմանադրութիւն» կոչուող տետրին կամ գրքոյկին անվարան որպէս այդպիսին յղում կատարողները սոսկ խնդրոյ առարկայ հրատարակութեան անունը չէին գործածած անուանեալին ի՞ր անունով անշփոթելիօրէն յատկորոշելու համար:
- Արդեօ՞ք հիմնադիրները սահմանդրութիւն բառը չէին գործածած ազգային կանոնադրութիւնը գատորոշելու համար այն կանոնադրութենէն, որ կը սահմանէր Ազգային Ընդհանուր Ժողովին ընթացակարգը, ատենական կանոնները:
- Արդեօ՞ք անոնք չէին շարժեր այն գիտակցութեամբ, թէ «Ազգային Սահմանադրութիւն»ը գոյութեան կու գար սոսկ սահման դնելու պատրիարքով գլխաւորուած կղերապետական իշխանութեան՝ ազգային գործերը վարելու համար աշխարհականներէ եւ կղերականներէ բաղկացած ներկա-

¹⁷ Նոր Բաղդիք Հայկազեան Լեզուի, երկասիրողներ՝ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիրմէլեան եւ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Ա. հատոր՝ Ա-Կ, տպ. Սրբոյն Ղազարու, Վենետիկ, 1836, էջ 688:

յացուցչական (երեսփոխանական) դրութեամբ մը, թերեւս նաեւ փայփայելով յոյսը, թէ ազգը օր մը ինքնիշխան դառնալու պարագային ձեռք բերած կ'ըլլար իր գործերը ներկայացուցչական սահմանադրութեամբ կառավարելու վարժութիւնը:

- Եւ վերջապէս, արդեօ՞ք դատապարտելի էին անոնք, որոնք 1910-ին տօնախմբած էին 1860-ի Մայիս 24-ին որդեգրուած Ազգային Սահմանադրութեան յիսնամեակը, երբ արդէն տասնամեակներ շարունակ Պոլսոյ թէ գաւառներուն մէջ ամէն Մայիս 24-ի հայեր տօնակատարած էին Սահմանադրութեան տարեդարձը եւ նոյնիսկ այդ տարեդարձներուն նուիրուած էին երգրաններու մէջ տեղ գտած երգեր՝ սկսելով 1861-էն:

Ըսելէ ետք այս բոլորը, կը մնայ աւելցնել թէ Շահպազ, իբրեւ ազգին հետագայ յառաջընթացին որակով, առողջութեամբ եւ արդիւնքով շահագրգիռ մտաւորական եւ իրաւաբան, որուն մէջ արմատացած է հայու առհասական նկարագրէն անբաժանելի մեծամոլութեան եւ սնափառութեան աղիտաբեր բնոյթին առթած վրդովանքը, չի սխալիր երբ *սահմանադրութիւն եւ երեսփոխան* բառերուն *միջազգայնօրէն ընդունուած համագօրնէրը հիմ բռնելով* կը պնդէ Ազգային Սահմանադրութեան լոկ կանոնադրութիւն մը ըլլալու տեսակէտին վրայ: Եւ լիովին իրականութեան կը համապատասխանէ այդ պնդումը՝ առանց առարկութեան:

Իր աշխատութիւնը կը ներկայացնէ արժէքաւոր ուսանելի դասագիրք մը, ուր ընթերցողը պիտի հանդիպի միտքի գոհարներու, որոնցմով լաւ պիտի ըլլայ որ առաջնորդուի ամէն անձ, որ կը փափաքի նախանձախնդրութեամբ, ձեռնհասօրէն եւ իրատեսօրէն ծառայութեան իր բաժինը բերել իր ժողովուրդին:

Նմոյշնէ՛ր: Ահաւասի՛կ մի քանին:

Գերագնահատումը մեր իրականութեանց, մեր պատրանքները իրականութեան տեղ առնելու տեսակ մը մոլութիւնը, առհաւութիւնը, իր անմիջական շրջապատին հետ

առարկայական բաղդատություն մը կատարելու անտեսումը՝ հայուն կորսնցնել տուած են իրական տարրերը շօշափելու, դատելու անհրաժեշտութեան զգացումն ու մտածումը:

Անհերքելի իրողութիւն է նաեւ որ հայը իր անձնական գործերուն մէջ իրատես եւ արթուն վերաբերում ունի: Բայց երբ պարագան հանրային է, ազգային է՝ ան քիչ անգամ ատակ պիտի ըլլայ ըմբռնելու թիւին, բիրտ ուժին, կարելիութիւններուն յարաբերական, բաղդատական չափանիշը, արժեքները, կշիռը.- այս՝ հինէն եկող իր մէկ թերին է:

Եւ այսպէս, ան չէ կրցած գիտնալ, աւելի ճիշդը՝ չէ ուզած իսկ փնտռել ու գիտնալ իր կորուստներուն, իր ահաւոր կորուստներուն բո՛ւն պատճառները: Շատ անգամ, թերեւս ամէ՛ն անգամ ալ, իր կորուստներուն յանցանքը ուրիշներուն կը վերագրէ: Միշտ եւ մինչեւ այսօր այսպէս եղած է: Այս կերպով մը չքմեղանքի անհրաժեշտութեան մէջ՝ ինքնարդարացումի գիւտը գտած ըլլալու պատրանքը կը սիրէ:

Վերապրումի ջանքերը իրատես տուեալներով միայն հնարաւոր է արգասաւորել:

Շնորհակալ պէտք է ըլլալ արի եւ խոհուն մտաւորական Շահպազի, որ նշդրակը մօտեցուցած է մեծամոլութեան, սնափառութեան, սնապարծութեան, գերադրական բառերու անտեղի եւ անճիշդ գործածութեամբ գերազնահատումներու, որոնց ազդեցութեամբ ստեղծուած մշակոյթ մը կ'ունենայ իր կործանարար հետեւանքները հաւաքականութիւններու եւ ժողովուրդներու համար, մանաւանդ երբ հաւաքականութիւն կամ ժողովուրդ առաջնորդելու կոչուած անձեր իւրացուցած ըլլան այդպիսի մշակոյթ մը:

Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

**ԱԶԳ.
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ԻՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՀԱՅ
ԲՆՈՅԹԻՆ ՎՐԱՅ**

Պէտք է տխրութեամբ, մեծ սրտնեղութեամբ
հատուցանել մտածած ըլլալու հպարտու-
թիւնը:

ԱՆԱԹՈՒ ՖՐԱՆՍ

Հեղինակին գործերը՝ որպես առանձին հրատարակություն.

- 1.- «Եգիպտական Ազգությունը»¹⁸, իրաւագիտական, Տպ. «Արաքս», Ադեքսանդրիա, 1929
- 2.- «Վարագոյրին Ետեւը», վեպ, Տպ. Մխիթարեան, Վենետիկ, 1946
- 3.- «Մենք՝ Հայերս», փորձ, հր. «Սեւան», 1959, Պէյրութ:
- 4.- «Գրիգոր Զօհրապ», մենագրութիւն, Տպ. «Սեւան», Պէյրութ, 1959
- 5.- «Տողանցք», նշմարներ, հր. «Սեւան», Պէյրութ, 1967
- 6.- «Օրերուն Հետ», պատմութիւններ, հր. «Արեւ», Գահիրէ, 1970
- 7.- «Մեր Երկիրը», երեւանեան նօթեր, հր. «Սեւան», Պէյրութ, 1971
- [8.- «Արփիար Արփիարեան», մենագրութիւն, Տպ. Ալթափրես, Պէյրութ, 1988:]

¹⁸ Արամ Ստեփանեանի տպարանէն դուրս եկած 32 էջեր գրաւոր այս գրքոյկը իսկութեան մէջ խորագրուած է «Եգիպտական» Ազգութեան Նոր Օրէնքը Եւ Իր Մեկնաբանութիւնը—Վ.Ղ.:

ԻՔՐ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ինչո՞ւ, այսօր, այս աշխատանքը, այս ուսումնասիրությունը:

Որովհետեւ մեր Ազգ. Սահմանադրությունը՝ *նախ*, երբեք, բայց երբեք չէ քննուած, չէ ուսումնասիրուած իր գոյութեանը մէջ, իր արմատական տարրերուն համաձայն: Նոյնիսկ չեն շօշափած, չեն ստուգած իր անունն անգամ:

Ուստի ե՛ւ իր Ճշմարտութիւնը՝ իր իսկութիւնը անծանօթ կը մնայ մինչեւ ա՛յսօր, ինչքան ալ իր մասին, այո՛ իր մասին, շատ շատեր՝ մեծ թե՛ պզտիկ, արտայայտուած ըլլան ե՛ւ յաճախ ե՛ւ ամէն առթիւ, ոմանք զայն անհունօրէն դրուատելով՝ հպարտութեամբ, սրբազան մասունքի մը պէս պաշտելով ալ, մինչ ուրիշներ՝ զայն քննադատելով:

Եւ ա՛յսպէս, եւ սակայն իր բո՛ւն, իր գիտական քննութիւնը դեռ իսկապէս ներկայացուած չէ մեր հաւաքականութեան առ հասարակ:

Բայց՝ *յետոյ*, կա՛յ այս հաստատումիս մէջ մէկ այլ շահեկանութիւն,- հայկական բնոյթին մէկ էական դիմագիծը:

Եւ որ առաւելաբար կը կազմէ մեր ներկայ ուսումնասիրութեան, այս աշխատանքին կենսական նիւթը:

Այլեւս իրողութիւն է, որ Պոլիս 17 Մարտ 1863 թուակիր կայսերական հրովարտակով Բարձրագոյն Դրան վաւերացուցած «Ազգ. Սահմանադրութիւն Հայոց»ը, բնագրին մէջ՝ *Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմանէանը*¹⁹, դադրած է, արդէն 1915էն ի վեր, գոյութիւն

¹⁹ Եւ որ կը թարգմանուի լիովին ճշգրիտ կերպով՝ *Կանոնադրութիւն Ազգին Հայոց*:

ունենալէ:

Բայց ե՛ւ, այսուհանդերձ, ան դեռ կը շարունակէ իր ազդեցութիւնը պահել՝ կարգ մը հայ գաղութներու մէջ, որոշ կէտերու վրայ:

Մինչ այս Սահմանադրութիւնը՝ կամ Ազգ. Կանոնագրութիւնը թանկագին վկայութիւն մը, փաստաթուղթ մըն ալ կը կազմէ, պերճօրէն եւ ամէնէն հարագատ կերպով հաստատելու եւ ներկայացնելու համար հայ բնութիւնը, հայ նկարագիրին բնոյթը:

Հոն կա՛յ հայը, արդարե՛ւ:

Հայը՝ իր իսկապէս յատկանշական երեսներովը, իր արմատական առհաւութեամբը:

Կը հաւատամ այլեւս, թէ կարելի չէ հայը ճանչնալ, կարելի չէ հայոց պատմութիւնը ուսումնասիրել, հասկնալ՝ առանց այս Սահմանադրութեան հիմնական տարրերը ստուգապէս շօշափելու: Անհրաժեշտ պատուհանն է ան, լուսամուտը, գայն վերցնելով իր շրջանին մէջ, իր շրջանէն վեր ալ, անգամ մինչեւ մեր օրերը:

Ասկէ բաւական առաջ, մասնաւոր ուսումնասիրութեամբ մը, 1957ի «Պայքար» Տարեգիրքին մէջ, ներկայացուցի մեր Ազգ. Սահմանադրութեան բնոյթը: Այս աշխատանքը արտատպուեցաւ, թերթօնի ձեւով, «Արեւ» օրաթերթին կողմէ, մինչ մէկ-երկու տարի ետքը, «Մենք՝ Հայերս» հատորիս մէջ ալ հակիրճ կերպով խօսած եմ իր մասին:

Բայց այժմ, յետագայ էջերուն մէջ, աւելի շեշտակի եւ նոր տուեալներով կը միտիմ ներկայացնել աւելի ընդլայնած խորքով, բայց մանաւանդ նո՛ր գոյներով, նո՛ր երանգներով, նոր վկայութիւններով ալ, առաջադրուած գլխաւոր նիւթը՝ իր էութեամբը, իր անցեալովը, իր ներկային մէջ:

Եւ այս նիւթին, այս կերպով մը թէզին կենսական կարեւորութեանը համար, ջանացած եմ ըլլալ անվերապահ, արմատական եւ ճշգրիտ՝ բոլոր վկայութիւններուն ընտրութեանս եւ անոնց յիշատակումներուս մէջ, ինչպէս նաեւ բո՛լոր հաստատումներուս, բո՛լոր եզրակացումներուս առթիւ:

Ուրեմն, նախ եւ անհրաժեշտաբար, եւ առանց երկդիմի ձեւերու ալ, հա՛րկ է գիտնալ իրականը, ճշմարտութիւնը՝ մեր Ազգ. Սահմանադրութեան մասին, իր ստոյգ էութեանը մէջ:

Խնդրոյ առարկայ եղող մեր նիւթին քննութեան հարագատութեանը համար, լուրջ, արմատական ըմբռնումին համար՝ կը հարցնեմ, ի՛նչքան ալ անակնկալ, տարօրինակ կամ վարկած մը թուի այս, թե՛

- Ծանօթացա՛ծ էք՝ քիչ թէ շատ, այսպէս կոչուած, դեռ ա՛յդպէս ալ կոչուող մեր Ազգ. Սահմանադրութեան:

Կամ՝ կարդացա՛ծ էք, գո՛նէ, իր բնագիրը:

Այսինքն՝ իր *օրինական* բնագիրը.- իր օրինական textը:

Այո՛, այո՛, պարզապէս բնա՛գիրը մեր այն Սահմանադրութեան, որ Պոլսոյ մէջ ծրագրուած ու կերտուած է ձեռքերովը, հեղինակութեամբը առաջին գիծի վրայ գտնուող եւ ամէնէն ականաւոր հայ անձնաւորութիւններու, եւ որ կը վերաբերի Թուրքիոյ Հայոց,- Սահմանադրութիւն՝ որուն օրինագիծը (projet de loi) այս հայ անձնաւորութեանց կողմէ ներկայացուելէ յետոյ Բ. Դրան, կայսերական իշխանութիւնը զայն վաւերացուցած է իր 17 Մարտ 1863 թուակիր վերոյիշեալ հրամանագիրովը («Պուրըլլը»), հոն, այդ օրինագիծին մէջ, կարգ մը «սրբագրութիւններ» կատարելէ ետքը, ինչպէս ե՛ւ կը հաստատէ ալ իր այս հրամանագիրին մէջ:

Շատ յստակ է հարցումս, չե՞:

Յստակ ու մեկին է ան, նաեւ նախապայման վիճարանութեան մը կարելիութեանը համար:

Կը հասկնան... անշուշտ որ իրականութիւնը իր յարակից, իր ինքնայատուկ, իր անխուսափելի երկիւղը ունի:

Բայց ե՛ւ պարագային հիմնական կարեւորութեանը համար, դեռ կը հարցնեմ:

- Տեսա՛ծ էք, կարդացա՛ծ էք բնագիրը վերոյիշեալ Ազգ. Սահմանադրութեան, որ շուրջ կէս դարէ աւելի գործադրուեցաւ Պոլիս, առարկայ եղաւ բո՛ւմն ու երկար ու անվերջ վիճարանութեանց, ոչ ալ առանց Բ. Դրան կախակայումներուն, ինչպէս նաեւ զանազան կարգի մեծ ու փոքր արգելքներու, Բայց եւ որուն ազդեցութիւնը զգալի դարձաւ՝ առաջին օրէն իսկ, Պոլիս թե՛ գաւառները,

նա՛եւ հայ գաղութներու մէջ, երբեմն, գուցէ շատ յաճախ իսկ, զայն մատուցի մը պաշտումին հասցնելու աստիճան:

Իրա՛ւ կ'ըսեմ.

- Ծանօթացա՞ծ էք, այո՛, երբեւիցէ, այս Սահմանադրութեան: Իր հարագատ ու վաւերական էութեամբը, ճի՛շդ այնպէս ինչպէս որ է ան, համաձայն իր օրինական բնագիրին: Իր խորքին եւ ձեւին մէջ՝ միանգամայն:

Վստա՛հաբար՝ ո՛չ:

Կը հաստատեմ այս՝ ստոյգ կերպով եւ առա՛նց վարանումի, առա՛նց վերապահութեան, ստանձնելով բո՛լոր պատասխանատւութիւնը նման հաստատումի մը:

Բայց ե՛ւ, այսուհանդերձ, թիւով ալ շա՛տ եղած են այս Ազգ. Սահմանադրութեան մասին ճառողները, եւ դեռ չեն պակսիր:

Ո՛չ ալ իր անունով երդում ընողները:

Առեղծուած մը չէ այս:

Այլ՝ դառն իրողութիւն մը:

Արդարե՛ւ: Կա՛յ, գոյութի՛ւն ունի այս իրողութիւնը:

Իսկ եթէ ստուգուի,- չեմ գիտեր ի՞նչպէս,- որ այդ ճառողներէն ոմանք տեսած կամ կարդացած են մեր Սահմանադրութեան տաճկերէն բնագիրը, պարագան՝ այն ատեն շա՛տ աւելի տխուր, անհաւատալիօրէն ցաւալի պիտի նկատուի: Արդարե՛ւ, նո՛ր փաստով մըն ալ պիտի հաստատուի, թէ աւելի եւս թերացած են իրենց պարտականութեան, իրենց ամենէն տարրական պարկեշտութեան մէջ, ապահովաբար մեծամոլութեան, ամբոխավարական ազդակներու կամակոր կերպով հետեւած ըլլալուն համար: Մեր Սահմանադրութեան տաճկերէն բնագիրին եւ իր հայերէն օրինակին միջեւ գտնուող կարեւոր հանգամանքներուն, եզրերուն անհաւասար տարբերութիւնները այնքան մեծ են,- Սահմանադրութեան անունէն իսկ սկսելով,- որ պատասխանատու դերակատարները յետին միտքով գործած ըլլալու մեղքովը բեռնաւորելը՝ ամենէն թելթել ամբաստանութիւնը կրնայ նկատուիլ:

Ուրեմն առանց բացառութեան զարգացումի եւ հանգամանքի, տակաւին ո՛չ որ չըսաւ, չգրեց, թէ տեսած կամ կարդացած ըլլայ մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը՝ իր վաւերական, իր օրինական բնագիրին մէջ:

Բայց եթե զայն ծրագրած, խմբագրած, եւ զայն կայսերական վաւերացումին համար Բ. Դուռը ներկայացուցած հայ անձնաւորութիւնները չարտայայտուեցան կամ երբեք նշմարել չտուին այն շա՛տ խոշոր, եւ հիմնական, եւ յատկանշական տարբերութիւնները, փքուռոյց եզրերն ու կեղծ հանգամանքները՝ որ առատօրէն կան, կը վիստան հայերէն օրինակին մէջ, պատճառը սակայն իրենց որոշ մէկ յետին նպատակին, ու կանխամտածումի մը կարելի է վերագրել, առանց հերքումի հնարաւորութեան:

Պիտի տեսնենք, արդարե՛ւ, յետագայ էջերուն մէջ, թէ Ազգ. Սահմանադրութեան հեղինակները միշտ հետապնդած են պետական չափով իրագործում մը, աշխատանք մը կատարած ըլլալու պատրանքը տալ մեր հասարակութեան: Առաջին ականարկին իսկ, այս միտումը յստակօրէն կ'երեւայ. անոնք քաջ գիտէին կացութեան իրական տարրերը, տաճկերէնն ու հայերէնը, շատ անգամ հաւասար արժէքով: Այս առնչութեամբ, հա՛րկ է նաեւ աւելցնել, թէ հայերէն օրինակին մէջ երեւցող սիւալ, անհամապատասխան, սնամէջ թարգմանութիւնները, վերածումները ա՛յնքան խոշոր ու միանգամայն ալ կրկնուած եւ բազում են նո՛յն բառին, նո՛յն եզրին, նո՛յն հանգամանքին մասին, որքան մեծ եղած են՝ իրենց արժէքներովն ու քանակովը վերոյիշեալ Սահմանադրութիւնը յղացողներն ու կերտողները:

Պարզապէս, պետական Սահմանադրութիւն խաղացած են՝ հպատակ («րայա») հայ փոքրամասնական հաւաքականութեան մը մէջ:

Ներկայ աշխատանքիս համար, աչքի առաջ ունեցած եմ այս Սահմանադրութեան Պոլիս լոյս տեսած մէկ հրատարակութիւնը, երկսիւնակ էջերով, առաջին սիւնակը՝ հայերէն, երկրորդը՝ տաճկերէն բայց Մեսրոպեան տառերով: Պատրիարքարանին կողմէ կատարուած հրատարակութիւն մըն է այս²⁰:

²⁰ Քիչ անդին, այս հրատարակութեան՝ երկսիւնակ՝ հայերէն ու տաճկերէն, հարկ եղած կարգ մը էջերուն լուսատիպ պատճենները տուած ենք:

Թանկագին վաւերաթուղթ մը, զոր բարեկամ մը նուիրած էր ինծի աւելի քան յիսուն տարի առաջ: Բայց անկեղծօրէն կը խոստովանիմ, որ այս հրատարակութեան տաճկերէն մասը, այսինքն տաճկերէն սիւնակները ուշ կարդացի.- հետեւաբար, ո՛ւշ ալ կատարած եղայ հայերէն սիւնակներուն քննական բաղդատութիւնը՝ տաճկերէն բնագիրին հետ: Առանց այս բաղդատութեան, շատ հաւանական է որ ներկայ աշխատութիւնը տեղի չունենար: Լուսամուտը բացաւ ան:

Մեր Ազգ. Սահմանադրութեան յոացումին, օրինագիծին մշակումին, ապա խմբագրութեան առթիւ կատարուած մեծամոլական տրամադրութեանց, միտումին հանդէպ լռութիւնը, մեղսակցութիւնը, կամ անգիտակցութիւնը՝ ետքն ալ ու միշտ շարունակուեցան անշուշտ. բայց, ճիշդը, այս մասին ամէնուն մեղքը նոյն աստիճանը, նոյն տարողութիւնը չունի:

Երեք ընդհանուր բաժանումներու կարելի է ենթարկել զանոնք, յստակ ու մանաւանդ արդար ըլլալու համար ամէն մէկուն պարագային համաձայն:

Առաջինը՝ անոնք որ ծրագրեցին ու շարադրեցին մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը. զլիաւոր պատասխանատուներն են: Ո՛չ մէկ չքմեղանք չէ՛ն կրնար ունենալ՝ այս մասին: Իրենց մեծամոլական սկզբնական միտումը՝ որոշապէս կը նշմարուի, կը հաստատուի իսկոյն: Հո՛ն, Սահմանադրութեան հայերէն օրինակին մէջ, ո՛չ մէկ տեղ, ո՛չ մէկ յօդուածին, ո՛չ մէկ մտածումին մէջ, չէ՛նք հանդիպիր համեստ, օրուան դրութեան համաձայն, իրատես սահմանումներու, եզրի մը, հանգամանքի մը:

Երկրորդը՝ անոնք որ ո՛նէ բաժին չունին այս Սահմանադրութեան պատրաստութեան մէջ, բայց ե՛ւ, այսուհանդերձ, անոր շնորհիւր հանգամանք մը ստացած են՝ պատկառելի Ազգ. Ժողովի պատկառելի «երեսփոխան» մը ընտրուելով, եւ երբեք չեն խորհած անգամ ինչպէս Ապտիւլ Համիտի Բ. Դուռը ուզա՛ծ ըլլայ հպատակ քրիստոնէայ փոքրամասնութեան մը պարգեւել, մասնաւոր օրէնքով մը, Ազգ. Սահմանադրութիւն մը իր կայսերական մայրաքաղաքին մէջ: Իրականութեան մէջ, տրուածը Սահմանադրութիւն

մը չէր, այլ պարզապէս *կանոնագրութիւն* մը...: Այս մասին, հայ «երեսփոխանները» չգարմացա՞ն: Գոնէ քի՛չ մը...: Իրենցմէ ո՛նէ մէկը իմաստութիւնը չունեցա՞ւ անոր բնագիրը տեսնելու, կարդալու: Անմտածելի է այս:

Երրորդը՝ անոնք որ վերոյիշեալներուն մէջ չեն, բայց կը պատկանին զանազան խաւերու, այսինքն՝ եղած են ազգային գործիչ, մտաւորական, խմբագիր, պատմաբան:

Խղճմտութեան այս պակասը զգալի է:

Բայց աւելի վնասակար ալ պիտի ըլլար՝ անշուշտ, այդ նշմարել չտալը:

Այս էջերուն մէջ, առաջադրութեանս գլխաւոր նպատակն է՝ ուրեմն, հայ նկարագիրին իր առհաւական մէկ հիմնական բնոյթը ներկայացնել առաւելաբար հոս խնդրոյ առարկայ եղող «Սահմանադրութեան» հայերէն լեզուով լոյս տեսած օրինակին վկայութիւններովն իսկ:

Եւ լիովին կ'ըմբռնեմ, թէ յանդուգն գործ մըն է այս:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, օրէնքներուն, մանաւանդ սահմանադրական օրէնքի մը բնագիրը տաճկերէն լեզուով *միայն* կրնար տեղի ունենալ, գրուիլ, հրատարակուիլ, գործադրութեան դրուիլ, - ի հարկէ այն շատ պարզ, օրինական պատճառով որ իր լեզուն տաճկերէնն է:

Այս լեզուական պայմանը՝ մնաց որ անխտիր պարտադրաբար գոյութիւն ունի աշխարհի բո՛լոր ինքնիշխան, բո՛լոր վեհապետական երկիրներուն մէջն ալ:

Հետեւաբար ե՛ւ, մեր «Ազգ. Սահմանադրութեան» բնագիրը, իր մի՛ակ օրինական, իր մի՛ակ վաւերական բնագիրը՝ տաճկերէն լեզուով մի՛այն կրնար ըլլալ:

Իսկ այս բնագիրին հայերէնը, այսինքն՝ իր հայերէն լեզուով հրատարակուած օրինակը, պարզ թարգմանութիւն մը կը սեպուի, առանց օրինական ո՛նէ արժէքի: Եթէ, օրինակ, խնդրի մը առթիւ տարբերութիւններ, հակասական տրամադրութիւններ, անհամաձայնութիւններ գտնուին՝ վերոյիշեալ Սահմանադրութեան տաճկերէն բնագիրին եւ հայերէն օրինակին միջեւ, կասկած չկայ որ տաճկերէն բնագիրն է որ, ի գօրու կը նկատուի, եւ ըստ այնմ ալ լուծումը, կամ որոշումը կը տրուի: Այս մասին, այլ կերպ խորհիլը, ենթադրելն իսկ անմտածելի է:

Արդ, մեր Ազգ. Սահմանադրության եւ իր հայերէն լեզուով լոյս տեսած օրինակին միջեւ՝ եզրերու, անուններու, հանգամանքներու խոր տարբերութիւններ, կեղծ թարգմանութիւններ շատ, շատ անգամ գործածուած են, մեծամոլական կանխամտածումներով: Արդարեւ, տանկերէն *նիզամնամէ* բառը որ կը նշանակէ *կանոնագրութիւն*, թարգմանուած է սահմանադրութիւն, տանկերէն *սզա*, անդամ, բառը՝ *երեսփոխան*, տանկերէն *ինսէյի միլլիյէն* (ազգային ողորմութիւն կամ նուիրատուութիւն), *սզգային տուրք*:

Մեզի՝ հայերուս, հաճելի գայ կամ ոչ, ստիպուած ենք տանկերէն բնագրին տալ վաւերականութեան իրաւունքը:

Ներկայ յառաջաբանին անմիջապէս կը յաջորդ[են], անհրաժեշտ եղող կարգ մը բառերուն թարգմանութիւններն ու բացատրութիւնները, իրենց ստուգաբանութեամբ:

Հայերէն օրինակին մէջ երեւցող անճիշդ, կեղծ թարգմանութիւնները միշտ ալ այնքան փքուռոյց եւ սնամէջ են որ իսկոյն կը պարզուի անոնց մեծամոլական, յետին նպատակով կոչում, ծնունդ առած ըլլալը: Եւ՝ ոչ մէկ ատեն, համեստութեան հակում չունին:

Այս առթիւ, սիրով կ'ընդունիմ ալ՝ անաչառ տրամադրութեամբ մը, թէ Ազգ. Սահմանադրութեան հեղինակները՝ մեծամասնութեամբ, ազգասէր, յարգելի, սիրուած, ծառայասէր, հմուտ՝ հայերէն, տանկերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներուն, զարգացած, ինչպէս նաեւ պետական եւ այլ բարձր դիրքերու հասած ծանօթ հայեր եղած են: Եւ դեռ անոնցմէ մէկէն աւելին ալ՝ իրենց վարած պետական, վարչական, դատական կարեւոր եւ պատասխանատու պաշտօններուն շնորհիւր, տեղեակ ալ էին իրաւաբանական, օրինական նրբութեանց եւ ճշգրիտ եզրերուն: Մինչ կարելի է ստոյգ կերպով հաւաստել, թէ անոնք մեր ամէնէն *ձեռնհաս* անձնաւորութիւններն էին Թուրքիոյ հայոց կանոնագրութիւն մը կամ Սահմանադրութիւն մը ծրագրելու եւ պատրաստելու համար: Եւ դարձեալ առանց տատամսելու եւ միշտ ալ սիրով ու համոզումով կը հաւաստեմ, թէ անոնց հանդէպ գրական, ազգային եւ մտածումի բնագաւառներուն մէջն ալ խոր ու անկեղծ գնահատումի համակրանքն ու յարգանքը կը տածեն:

Եւ շատոնց հաստատած եմ, թէ իրականութեան համաձայն ստացուած փորձառութիւնը՝ ծա՛նր է:

Մինչ կեղծ մեծությունը՝ դժուարաւ կը յարմարի ճշմարտութեան հետ:

Երբ՝ մանաւանդ, ճշմարտութեան մը յայտնութիւնը նո՛ր է: Եւ այն ատեն, մարդոց ժամանակավրէպ ու նախապաշարեալ տրամադրութիւնը, զգացումները աւելի դաժան կը դառնան, մինչ իրենց ըմբռնելու, արդարօրէն մտածելու հնարաւորութիւնը՝ յեղակարծօրէն կը կորսուի:

Կան նաեւ մեր վրան, մեր գլխուն վերելը, մեր ամէ՛ն քայլին, ամէ՛ն շարժումին, մեր ամէ՛ն արտայայտութեան առթիւ, մեր շուրջը, մէկէ աւելի բռնակալական հսկողութիւններ, առ հասարակ աներեւոյթ «գրաքննութիւն» մը, եւ աչքեր, եւ յարատեւ ճնշում մը՝ միշտ անօրէն, անգիր, անպատասխանատու, եւ որ սակայն պետական կամ վարչական չեն երբեք, եւ ոչ ալ ո՛րէէ իշխանութեան մը կը պատկանին, բայց ե՛ւ կան անոնք, ամէ՛ն տեղ են, եւ անպայման հոն ուր հայկական քիչ թէ շատ սեղմ հաւաքականութիւն մը օթեւան գտած է:

Ե՛ւ այս՝ կերպով մը հայ կրաւորական մտայնութեան, բնոյթին, կադապարին մաս կը կազմէ: Առ հասարակ, անհանդուրժողական եւ ատելավառ կիրքին զսպանակովը, նախանձի զգացումովն ալ: Եւ զարմանալի արագութեամբ մը կը ծնի, երեւան կու գայ, եւ կրնայ իսկոյն շարժիլ, գործի սկսիլ. դիւրի՛ն է:

Վտանգը այն է որ այս պարարտ հողը չարաչար շահագործողներ պիտի ըլլան, անպայման: Անոնք կը ստեղծեն հլու տրամադրութիւն մը, հանրային կարծիքը, միշտ ալ իրենց հաշւոյն: Այս հաշիւը կրնայ ըլլալ նիւթական, մեծամոլութիւն, սնափառութիւն:

Իսկ այս պայմաններուն մէջ, այս պայմաններով՝ առաջին հերթին տուժողը կ'ըլլայ միտքին եւ խօսքին անկախութիւնը, մինչ իբր անմիջական հետեւանք՝ շինարար քննադատութիւնները կը պակսին եւ իրականութիւնը չ'երեւար այլեւս:

Անկումային է այս: Անշո՛ւշտ: Կասկած չկայ:

Ի հարկէ միայն յիշեալ Ազգ. Սահմանադրութիւնը չէ որ կը պարունակէ յատկանշական, արմատական վկայութիւններ՝ ներկայացնելու համար հայկական դիմագիծը, բայց ան՝ իբր ուղղակի ու գրաւոր, վաւերական փաստաթուղթի հարուստ հանք, աւելի հիմնական կերպով եւ հարագատութեամբ կը պատկերացնէ, եւ

անշուշտ աւելի կենդանի եւ ստոյգ խորքովն ալ, հայ նկարագիրին երանգները, բնոյթը:

Եւ այսպէս պիտի հիմնաւորուի, ուրեմն, մեր ուսումնասիրութեան կեդրոնական նիւթը, առանցքը՝ իրաւական, գիտական, հոգեբանական հարազատ սահմանումներով, բնոյթով: Հետեւաբար ե՛ւ ան լոկ իրաւաբանական քննադատութիւն մը կամ մեկնաբանութիւն մը պիտի չըլլայ: Աւելի ճիշդը՝ օրինական ուսումնասիրութեան մասը, հոս, առաւելաբար պիտի ծառայէ նիւթը, եղելութիւնները, տրամադրութիւնները աւելի առարկայական, ճշգրիտ ու իրական կերպով երեւան հանելու, բաղդատելու, տեղաւորելու, եւ եզրակացնելու, եւ դատելու համար ալ:

Միջին դարը շատո՛նց անցած է: Իր կր[կ]նակ իմաստին մէջը՝ միանգամայն:

Պատմութիւնը նախապաշարումով, հաւատքով չի՛ գրուիր այլեւս:

Պատմութեան հիմը՝ ճշմարտութիւնը, իրականութիւնը պէտք է ըլլայ:

Մինչ առանց յանդգնութեան՝ անկարելի է ճշմարտութիւնը արտայայտել: Պարագան նո՛յնն էր առաջ, եւ նո՛յնն է այսօր ալ:

Բայց տպագրական գիւտէն ի վեր, աղբիւրները, վկայութիւնները մէկէ աւելի կրնան ըլլալ. պարկեշտ, արդարամիտ քաղաքացիին կ'իյնայ իրականութիւնը գտնելու խղճմտութիւնը:

Աւանդաբար, կանխակալ կերպով մտածելը, գործելը՝ միշտ ալ դիրքին ու հաճելի եղած է մարդոց համար, բայց ե՛ւ յետադիմական, երբ՝ մանաւանդ, այս կերպ առնուած քայլերը քննութեան, անաչառ քննութեան բովէն չեն անցնիր:

Ազգ. Սահմանադրութիւնը՝ իր շատ մեծ մասովը, այլեւս կը վերաբերի պատմութեան, եւ, սակայն, միեւնոյն ատեն ալ՝ ան շատ կարելորդ ու յատկանշական վաւերաթուղթ մը, վկայութիւն մը կը ներկայացնէ.- կը պարունակէ դասեր՝ որոնց գիտական քննութիւնը կրնայ նոր լուսաբանութիւններու սատարել, եւ այդ տեսակէ[տէ] ալ՝ մանաւանդ, թանկագին հանք մըն է: Արդարեւ, ամէնէն աւելի ա՛ն է որ մեզի ցոյց կու տայ Հայուն բնոյթը, արմատական սխալ-

ները, իր անհատական թե՛ հաւաքական, ազգային պատրանքները, եւ առհասարակը՝ վերջապէս: Եւ ճիշդ այս պատճառովն ալ, պարագան այժմեական եւ գիտական իմաստով շահեկան կը նկատուի:

Մինչ իր ծնունդէն, իր գործադրութենէն, իր դադարումէն մինչեւ այսօր, Ազգ. Սահմանադրութիւնը չէ դադրած մեզի ընձեռելէ հարուստ փորձառութիւն մը՝ մեծամոլութեան, ամբոխավարութեան, սնափառութեան: Ուր չի՝ բացակայիր նա՛եւ գերակայութեան բարդոյթին զգացումը:

Ներկայ ուսումնասիրութեան մտածումը՝ այլ նիւթ չունի: Եւ ասիկա, արդէն կարելորդ աշխատանք մը նկատելէ չեմ հեռանար:

Մենք՝ Հայերս, բացարձակ ենք:

Մեր մտածումներուն, զգացումներուն, մեր հաւատքին, մեր սերերուն, մեր ատելութեանց մէջն ալ: Անվերապահօրէն՝ մեր նախանձին, մեր գնահատումներուն մէջն եւս: Շատ անգամ, բարդոյթի մը գոյութիւնը յայտնօրէն զգալի կ'ըլլայ այս երեւոյթներուն առթիւ:

- Մի՛ դպիք մեր Ազգ. Սահմանադրութեան. անոր ամէն մէկ բառը սրբազան մասունք մըն է. հեղինակները՝ ազգասէր, հոչակաւոր հայեր եղած են, եւ ան տարիներով գործադրուած ալ է:

Ի՛նչ կ'արժեն այս հաւաստումները:

Պատասխանը՝ անշուշտ որ պիտի երեւայ յետագայ էջերուն մէջ, իր հիմնական փաստերովն ու պատճառաբանութիւններովը:

Ամէն ճշմարտութիւն անհրաժեշտաբար յանդուգն երեւոյթ մը կը ներկայացնէ:

Ճշմարտութիւնը՝ լո՛յս է. իրականութեան առաջնորդող գիծը:

Լոյսը՝ սակայն, ամէնուն համար անպայման հաւասար չափով չ'երեւար, ոչ ալ՝ մանաւանդ, հաճելի կրնայ ըլլալ, կամ նպաստաւոր. միտքերու, ունայնութեանց, սովորութիւններու, կադապարներու վրայ՝ մուրջ աւելի խոր ու լայն տարածութեամբ իր գոյութիւնը կը հաստատէ:

Չարմանալու չէ երբ մարդոց շահերը, կամ իրենց ակնկալու-

թիւնները այլազան են, եւ շատ յաճախ ալ՝ հետեւաբար, իրարու հակառակ:

Ուստի ե՛ւ, գրելու մէջն ալ յանդգնութիւն կայ այս պայմաններուն տակ: Այսինքն՝ իր գտած, մտածած ճշմարտութիւնը արտայայտելու մէջ: Այսպէս, գրելը կը նշանակէ պատասխանատու դեր մը ստանձնած ըլլալ՝ հանդէպ ամէնուն: Գրուածք մը անպայման բան մը կ'ըսէ, կը յայտնէ, բան մը կը հաւաստէ, կամ կը հաստատէ:

Ամէն յառաջդիմութիւն, ամէն տեւական, օգտակար, ամէն գեղեցիկ կառուցուածք՝ ճշմարտութեան յայտնումով եւ ճշմարտութեան վրայ հիմնելով միայն կարելի կ'ըլլայ կերտել, բարձրացնել: Պարագայ՝ որ կը հաստատէ նաեւ, թէ այդ կերպով թերիներն ալ կը շտկուին նոյն ատեն:

Եւ առանց ճշմարտութեան, կշիռ ալ չկայ: Բայց արի՛, անսակարկ բնոյթը հա՛րկ է՝ զայն պաշտպանելու եւ հարկադրելու համար նա՛եւ. քաղաքակրթութեան, յառաջդիմութեան անհրաժեշտ կռուանն է ան:

Կիւթնալերկին գիտէն առաջ, պատմութեան աղբիւրները՝ վկայութիւնները, անխուսափելիօրէն միակողմանի էին.- մամուլ չկար, չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Ե՛ւ բացի ասկէ, պահանջքի մը, թելադրութեան մը, զանազան կարգի հրահանգներու վրայ կը գրուէր պատմութիւնը՝ առ հասարակ: Ուստի ե՛ւ, այսպէս, միտքը, խօսքը, աղբիւրները, տեսակէտները՝ կաղապարի կ'ենթարկուէին շատ անգամ: Բայց մեր օրերուն, ինքզինքը յարգող, պարկեշտ, գիտակից, իր պատկանած հաւաքականութեան ծառայել ուզող, նախապաշարումներէ զերծ մտաւորականը՝ կրնա՛յ այդ կաղապարին սահմանները արհամարհել, գտնելու եւ արտայայտելու համար իրականութիւնները:

Քաղաքակրթութեանց արգասիքն է այս պարագան:

Ինչ որ կը վկայէ ե՛ւ, *a contrario*, թէ ինչո՛ւ դեռ այսօ՛ր իսկ կան շատ մարդիկ, կա՛ն տակաւին որոշ երկիրներ, ժողովուրդներ, որ գաճաճ են, եւ հաշմանդամ, եւ որ կը ներկայացնեն կիսավայրենի մարդու, կամ հօտերու վիճակը:

Հաւաստի է նա՛եւ, դժբախտաբար, թէ ամէն մարդ ի՛ր ճշմարտութիւնը ունի: Կը կրէ իր մէջը: Կը հաւատայ՝ եզակի, անասան յամառութեամբ: Կը խորհիմ, թէ այս հաւատքը գոյացած ըլլայ իր մէջ, գուցէ՛ երբ մարդիկ յղացան այն պատրանքը, թէ մարդը Արա-

րիչին՝ Աստուծոյ պատկերին համաձայն կերտուած է: Պատրանք՝ որ կը տեսնէ մինչեւ այսօր.- հասկնալի՛ է ան, գգուական է ան, եւ դարձաւ այսպէս ալ՝ անհպելի հանգանակ ու նաեւ հաւատք:

Այն օրէն ի վեր որ մարդիկ ստեղծեցին բառը, խօսքը, լեզուները, մարդոց յաւակնոտութիւնները, հակասութիւնները մաս կազմեցին՝ արմատական կերպով, իրենց նկարագիրին, իրենց բնոյթին, ինչպէս նաեւ իրենց բոլոր յարաբերութեանց:

Խօսքին հնարաւորութիւնները, հմայքը մարդուն ընծայեցին մեծամոլութիւնը: Մինչ ամբոխավարութիւնը՝ մեծամոլութեան գլխաւոր արգասիքը պիտի դառնար:

Եւ ահա ի՛նչպէս եկաւ վտանգը:

Մեր խոշորագոյն վտանգներէն մին:

Եթէ թուրքը զանց ընենք այս առթիւ, պիտի հաւաստէի անկեղծօրէն, թէ ամբոխավարութիւնը մեր՝ հայերուս, թիւ 1 թշնամին եղած է:

Պիտի տեսնենք,- եւ շատ դիւրի՛ն է այս,- թէ՛ արդարեւ, անոնք որ Սահմանադրութիւն խաղացին, պետական գործունէութեան պատրանքը խաղացին՝ տուին մեծամոլութեան, ամբոխավարութեան անհերքելի վկայութիւնները, անընդհատ եւ կանխամտածումով հեռանալով իրականութիւններէն, իրենց մօտիկ ու շօշափելի իրողութիւններէն, ճշմարտութիւններէն, միշտ ի վնաս այն հաւաքականութեան՝ որուն կը պատկանէին եւ որուն կ'ուզէին ալ ծառայել: Ո՛չ թէ,- չեմ վարանիր կրկնելու իսկ,- Ազգ. Սահմանադրութեան եւ իրենց յաջորդներուն մէջ, զարգացած, հմուտ, ազգասէր, բարձր դիրքերու արդէն հասած դէմքեր կը պակսէին, բայց մեծամոլութեան ենթակայ եղան: Թերեւս անգիտակցաբար, պարզապէս առհաւութեամբ: Այս մասին քաղած, ստուգած վկայութիւններս հիմնական եւ սպառիչ են:

Խիստ հաւաստում, մեծ յանդգնութիւն, սխալ դատում,- ըսէ՛ք ի՛նչ որ կ'ուզէք, կ'ենթադրէք, բայց հերքում մը չէ այդ. ոչ երբե՛ք:

Երկար տարիներու ասպարէզիս ինծի տուած փորձառութիւնը, ընթերցումներուս, ճշմարտութիւնները փնտռելու, գտնելու, արտայայտելու արգասիքը, սերս՝ ինծի այլ կերպ շարժելու ճաշակը, այլ կերպ մտածելու ուղին չտրվեցուցին:

Յստակատես եւ արի՝ իր արտայայտութեանց մէջ, Արշամ Տատրեան լռջօրէն կը հաւաստէ, 1938ին Գահիրէ հրատարակուած «Բանաստեղծին Չայնը» անունով իր հատորին մէջ, թէ հա՛րկ է՝

- «Այժմէականութեան վերածել մեր տառապանքը, մեր թշուառութիւնը, մեր յոյսը, մեր իրաւունքները, մեր անցեալի արժէքները, մեր սէրը, մեր հաւատքը, մեր բնութիւնը, ու ասիկա՝ նախ յայտնելու համար ինչ որ կա՛յ մեր մտքին ու մեր գոյութեան մէջ իբրեւ պատրանք: Յետոյ՝ քանդելու համար շփոթութիւնն ու անիշխանութիւնը մեր մտքին ու մեր սրտին: Եւ աւելի յետոյ՝ հասկնալու համար մեր ներկա՛ն ու մեր ներկային մէջ՝ զմեզ: Եւ այս բոլորը այժմէականութեան վերածելու համար, անհրաժեշտ է, մեր ժողովուրդի՛ն, ուստի իւրաքանչի՛ւր հայ անձին վրայ կախուած սպառնալիքն ու արգելքը զգալ, բռնե՛լ ու ճանչնալ, իր անգլուխ ու վշտակոծ իրականութեան մէջ: Այսինքն՝ գիտակցութեան վերածել մեր ներկայ իրականութիւնը ու մեր ներկայ իրականութեան մէջ, մեր բնութիւնը» (էջ 35–36):

Գուցէ երկար եղաւ այս Յառաջաբանը: Գուցէ ե՛ւ իր հանգանակն ալ:

Հա՛րկ էր սակայն, բացատրելու համար՝ ըստ բաւականին, խնդրոյ առարկայ եղող նիւթը: Այդ նիւթը՝ որ նո՛ր է, եւ կարելո՛ր:

Յետագայ էջերուն մէջ երեւցող եզրակացութիւններս կերպով մը կտակս կը նկատեմ:

Հաւանութիւնը՝ ճշմարտութենէն միայն կրնայ գալ. առանց յոյսի չեմ: Եւ այս նկատումիս մէջն է որ պիտի ուզէի փնտռել միակ չքմեղանքս:

Պարտականութիւն կը սեպեմ իրականութիւնը հաղորդել մեր ժողովուրդին, ամէն անգամ որ զայն գտած եմ ճամբուս վրայ, կամ փնտռտութներուս շնորհիւր, երբ՝ անշուշտ, իր հաղորդումը օգտակար է իրեն.- պարագան՝ հիմնական բարոյական մըն է ինծի համար:

Վերացական մէկը չեմ, ո՛չ ալ տոկմաթիկ մը: Ծշմարտութենէն,

պարկեշտութենէն, հայրենիքէն դուրս՝ աշխարհ չկայ: Չե՛մ ճանչնար: Ո՛չ թէ, այսուհանդերձ, մարդկութեան հանդէպ անտարբեր եմ: Այս հաւաստումէս դուրս չ'իյնար մարդկութիւնը: Քննադատութիւններս, սրբագրութիւններս, կամ գնահատումներս պիտի ըլլան, ուրեմն, այս տրամադրութեանց, այս պայմաններուն մէջ:

Դժուա՛ր է սրբագրութիւն կատարելը. շա՛տ ապերախտ աշխատանք մը, իրականութեան մէջ: Ո՛չ որ կ'ընդունի իր սխալը, սխալած ըլլալը: Մարդիկ ամէնէն աւելի իրենց սխալին կը կապուին: Մարդոց սքանչելի կողմը՝ յուսահատիլ չգիտնալն է...:

Ամբոխավարը՝ սխալողը չէ սակայն: Եւ ինք պիտի չըլլայ տուժողը: Չարմանալի՛ն իր ծնունդը, իր գոյութիւնը չէ, ո՛չ իսկ իր յաջողութիւնները, այլ՝ իր անհրաժեշտութիւն մը եղած ըլլալու պարագան.- մարդիկ կը սիրեն ամբոխավարը, զայն կը ծափահարեն, որովհետեւ կը սիրեն բառերով գինովնալ: Աշխարհ յաճախ բառերով կը սնանի, բառերով կը քշուի, կը քալէ, կ'ընթանայ, կը հնազանդի, կը սիրէ, կը դիտէ կամակոր: Բառերուն մէջ աստուածներ կան:

Աւանդապաշտը, կանխակալ միտքը, ծոյրը՝ մանաւանդ, պիտի չսիրեն այն բանը, այն մտածումը, այն տեսակէտը՝ որ նո՛ր է իրենց համար:

Կաղապարի մէջ դիեցուած, կաղապարի մէջ մեծցած, հոն հասունցած մարդիկ՝ չե՛ն կրնար իմանալ, տեսնել, ըմբռնել նորը, յառաջդիմութիւնը. թէ իրենց ստրկած իրականութենէն դուրս կրնայ գտնուիլ այլ մտածում, այլ աշխարհ, կամ ապրելու այլ կերպ: Գոհ են ու երջանիկ, եւ ականջ կը գոցեն դուրսին:

Ինձի կը թուի, որ սովորական մտայնութեան, ընկերային ինչպէս նաեւ առհասկան երեւոյթներու վերաբերող դիւրախոց պայմաններով հարցերուն մէջ, գիտական, առողջ, անկողմնակալ կերպով քննելու, տրամաբանելու եւ ստուգելու համար՝

Հա՛րկ է մոռնալ անցեալն ու ներկան՝ իրենց բոլոր պայմաններովը, իրենց պայմաններուն մէջ.

Մոռնալ՝ «Սուրբ Մասունք»ի հոգեվիճակը, պաշտամունքը.

Չի՛շէլ, թէ ճշմարտութիւնը փնտռելը, յետոյ զայն պաշտպանելը՝ սուղի կը նստի մի՛շտ ալ.

Մոռնալ դիւրախոց աւանդութիւնները, մտածումները, բո՛լոր բարդոյթները.

Մոռնալ կանխակալ, նախապաշարումով շաղախուած նկատումները, տեսակէտները, խորհուրդները, հաւատքները.

Մոռնալ սովորութիւններու, կերպերու, մտածելու փայտէ, կապարէ, արծաթէ, կամ ոսկիէ կաղապարները.

Այո՛, կոտրել, քանդել բո՛լոր կաղապարները.

Մոռնալ լճացած, ժամանակավրէպ, առհաւական գոյութիւնները.

Լքել, մոռնալ՝ բացարձակ, յամառ կեցուածքները.

Մոռնալ ամբոխավարութեան ճրի հաճոյքները, մեծամոլական հեռանկարները.

Մոռնալ աւելորդապաշտութեան եւ սնամտութեան բո՛լոր կերպերն ու հէքիաթները.

Մոռնալ մանաւանդ, թէ մեր աշխարհին վրայ, օրը քսանը չորս ժամ, մարդոց համար կեանքը քառուղի մըն է.

Մոռնալ իր անցեալ խօսքերուն, սնանած փափաքներուն, անցեալին իր գործած արարքներուն ոճն ու տարողութիւնը.

Մոռնալ, այո՛, մոռնալ ամէն բան, միշտ ամէն բան, արմատական, աննախապաշարեալ կերպով մտածելու եւ ճիշդ եւ արդարօրէն դատելու համար:

Մանաւանդ ե՛ւ խնդրոյ առարկայ եղող նիւթին առնչութեամբ:

Որովհետեւ այլապէս՝ չե՛մ խորհիր որ հասկցուին այն իրողութիւնները, տեսակէտները, եզրակացութիւնները՝ որ կ'երեւան յետագայ էջերուն մէջ, ինչքան ալ յստակօրէն, մեկին ու պարզօրէն արտայայտուած ըլլան անոնք:

Ներկայ ուսումնասիրութեան ընթացքին, եւ այս ուսումնասիրութեան համար, մեր անցեալէն մէջբերումներ, աղբիւրներու յիշատակումներ շատ պիտի չկատարեն: Կը փափաքիմ որ ընթերցողին ուշադրութիւնը առաւելաբար կեդրոնանայ մեր Ազգ. Սահմանադրութեան, իր պարունակութեան եւ իր հայերէն օրինակին բերած տուեալներուն, յատկանշական երեւոյթներուն վրայ: Որովհետեւ այս վկայութիւնները աւելի կենդանի, զգալի, աւելի մօտիկ ու գրաւոր են, եւ այս իսկ պատճառով ալ՝ ստուգումները աւելի հնարաւոր ու անհերքելի:

Ուստի ե՛ւ անկեղծօրէն կը մտածեմ.- շատ ասելի տրամա-
բանական կը թուի ինծի եթէ երբեք ընթերցողը զիս մեղադրէր թէ՝
մե՛ղմ իսկ եղած եմ տեղ տեղ, այս էջերուն մէջ, կերպով մը գուցէ ե՛ւ
շրջահայեաց ալ, խնդրոյ առարկայ եղող նիւթին հեղինակներուն
եւ իրենց հետեւողներուն առնչութեամբ:

Բայց կը խորհիմ, միեւնոյն ատեն, թէ խորքը կը մնայ նո՛յնը:

Աղեքսանդրիս

1985

Իր մայրենի լեզուին բառերը ճշգրիտ, հարազատ իմաստով
գործածելուն մեջ՝

Կա՛յ արդար ու մեծ գոհունակությւն մը.

Կա՛յ նաեւ ազգային արժանապատուութեան զգացումը.

Պարկեշտութեան, ճշմարտութեան ակնարկն ալ.

Կա՛յ ե՛ւ հիմնական գիտակցութեան մը բարոյականը:

- Այլ առաւելութիւններէն բացի:

ԱՆՀՐԱԺԵ՛ՃՏ ՆԵՐԿԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Յառաջաբանէն անմիջապէս ետքը, անհրաժեշտութիւնը զգացի տալու համար թարգմանութիւնը, ինչպէս նաեւ նշանակութիւնը այն տասնեակ մը թրքերէն բառերուն, եզրերուն կամ հանգամանքներուն, որ կը գտնուին խնդրոյ առարկայ եղող մեր «Ազգ. Սահմանադրութեան» մէջ.- եւ այս՝ անշուշտ աւելի յստակ եւ ստոյգ կերպով բնորոշելու համար հաստատումներս եւ եզրակացութիւններս՝ իրենց իսկական ու իրաւական բնոյթին առնչութեամբ:

Անկեղծօրէն վստահ եմ, որ առանց այս համառօտ բայց անհրաժեշտ բացատրութեանց, մանաւանդ առանց այդ տասնեակ մը բառերուն ճշգրիտ թարգմանութեան, հնարաւոր պիտի չըլլար արդարացնել նկատումներս, տեսակէտներս, եւ ստոյգ կերպով հիմնել հաստատումներս ու եզրակացումներս:

Այս մտածումս կ'արդարացնէ նաեւ այն յարգանքը, զոր կը տածեմ հանդէպ ընթերցողներուս աւանդական զգացումներուն եւ մտածումներուն:

Հետեւաբար, պիտի ուզէի անյուսահատօրէն հաւաստել հոս, թէ յետագայ տասնեակ մը բառերը կը կազմեն *գլխաւոր բանալին*՝ մեր ուսումնասիրութիւնը լրիւ հասկնալու, դատելու, եւ իր եզրակացութիւնները ընդունելու կամ մերժելու համար:

Ուրեմն, այդ տասնեակ մը բառերը, եզրերը, կամ հանգամանքները հետեւեալներն են.

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ.- թրքերէնը՝ *մէշրուլթիէթ*:

ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.- թրքերէնը՝ *նիզամնամէ*:

Այս երկու բառերը՝ տանկերէնէ հայերէն, կամ փոխադարձաբար հայերէնէ տանկերէնի կարելի չէ այլ կերպ թարգմանել, առանց

խոշոր սխալ մը, բացառիկ տգիտութիւն մը գործած ըլլալու այս երկու լեզուներու մէջն եւս.- արդարե՛ւ, իրենց իմաստը իսկապէս որոշ, եւ աննկուն, եւ անվիճելի է՝ հաւասար կերպով, թէ՛ հայերէնի թէ՛ տաճկերէնի մէջ:

Արդ, *Սահմանադրութիւն* (տաճկերէն՝ *մէշրուպիէթ*, ֆրանսերէն՝ constitution) կը կոչուի ինքնիշխան երկրի մը այն հիմնական օրէնքը՝ որ կը կազմակերպէ ու կը սահմանէ պետութեան մը գոյութիւնը, գործելու ձեւը, զինք կազմող մարմիններուն, կառավարական վարչութիւններուն իրաւասութիւնները: Ըստ Սովետական Հայաստանի Գիտութիւններու Կաճառին իսկական անդամ Ս. Մալխասեանցի «Հայերէն Բացատրական Բառարան»ին, *Սահմանադրութիւն* կը նշանակէ «հիմնական օրէնք, որ սահմանաւորած է մի երկրի լիազօր ներկայացուցիչների կողմից, եւ որով կառավարուած է այդ երկիրը»: Իսկ *Սահմանադիր Ժողով* կոչուող մարմինը՝ ըստ դարձեալ Ս. Մալխասեանցի բառարանին, կը նշանակէ,- «Մի երկրի ազգութիւնից լիազօրուած ներկայացուցիչների ժողով, որ մշակում եւ սահմանում է հիմնական օրէնքներ այդ երկրի պետական քաղաքական կազմակերպութեան»: Մինչ ըստ ֆրանսացի իրաւագէտ հեղինակներու կարծիքին ալ՝ «Սահմանադրութիւնը ունի որպէս առարկայ, անհատին իրաւունքները ապահովել հանդէպ պետութեան, *կազմակերպելով այս պետութիւնը ներկայացնող հանրային իշխանութիւնները եւ ճշդելով այս իշխանութեանց յարաբերութիւնները իրենք իրենց միջեւ, հաշտեցնել պետութեան եւ անձ անհատին իրաւունքները*. ահա Սահմանադրութեան մը էական նպատակը» (Carpentier, հատոր 13, էջ 791):

Իսկ *կանոնադրութիւն* (տաճկերէն՝ *նիզամնամէ*, ֆրանսերէն՝ règlement) կը կոչուի այն ներքին կազմակերպական կանոնը, որ կը վերաբերի վարչութեան մը, ակումբի մը, ընկերութեան մը, միութեան մը, կուսակցութեան մը, եւ վերջապէս մարդոց զանազան կարգի կազմակերպութեանց, եւ կը ճշդէ այս խմբաւորումներուն կազմումին, նպատակին, աշխատանքին ձեւերը, պայմանները, սահմանները: Ս. Մալխասեանց՝ իր վերոյիշեալ ընդարձակ բառարանին մէջ, իր սահմանումը կու տայ *Կանոնադրութիւն* բառին առջեւ.- «Դրուած՝ սահմանուած կանոններ, որոնցով ղեկավարուում

է որեւէ կազմակերպութիւն կամ հիմնարկութիւն, ինչպէս նաեւ տալիս է նրանց կառուցուածքը»:

ԵՐԵՄՓՈԽԱՆ, թրքերէնը՝ *մէսուս*:

Այս երկու բառերն ալ՝ մէկը միւսը փոխադարձաբար կը թարգմանէ բոլորովին համագոր կերպով:

Երեսփոխան կը կոչուի այն անձը, այն ժողովականը, որ ընտրուած է՝ ըստ իր երկրին սահմանադրութեան հաստատած պայմաններուն, իբր ներկայացուցիչ երկրին Խորհրդարանին, կամ այլ բառով՝ Երեսփոխանական Ժողովին, որ է նաեւ Օրէնսդիր Ժողով: Այս մարմինը յատուկ է միայն ինքնավար, վեհապետական երկրի մը:

Երեսփոխանական ժողովը՝ խորհրդարանը, ուրիշ բազմաթիւ եւ լայն իրաւասութիւններ ալ ունի.- կ'ընտրէ կառավարութիւնը, կրնայ գայն վար առնել, կը քուէարկէ պիւտճէն, իրմէ կախում ունին երկրին բոլոր վարչութիւններն ու հանրային իշխանութիւնները, կրնայ Սահմանադրութիւնը փոխել, զինուորական ծառայութիւնը հաստատել, կրճատել, երկարել կամ ջնջել, պատերազմ հռչակել, տուրք հաստատել:

Երեսփոխանական ժողովը ինքնիշխան, յառաջադէմ երկրի մը սահմանադրական, ռամկավարական սկզբունքներուն լաւագոյն արգասիքը նկատուած է:

ԱՆԴԱՄ, տանկերէն *ազա* կը կոչուի այն անձը, որ մաս կը կազմէ միութեան մը, ընկերութեան մը, համայնքի մը, կուսակցութեան մը, խումբի մը, կաճառի մը, կառավարութեան մը, բայց *երեսփոխան*ը չէ ան: Կարելի է երեսփոխանի մը համար ըսել՝ առանց ռելէ սիսալ մը գործած ըլլալու, թէ ան, օրինակ, Ֆրանսայի Խորհրդարանին անդամ է, Փարիզի Երեսփոխանական Ժողովին անդամ է, բայց կարելի չէ, սիսալ է ըսելը, թէ ան այս Ակումբին, կամ այս Միութեան, կամ այս Թեմական Ժողովին երեսփոխան է: Տարբերութիւնը կարելի չէ շփոթել – շա՛տ մեծ ու որոշ է:

ՏՈՒՐԶ, թրքերէն՝ *վէրկի*:

Այս երկու բառերն ալ՝ առաջինը հայերէն, երկրորդը՝ տանկերէն, բացարձակ ճշգրտութեամբ մէկը միւսը կը թարգմանէ:

Արդ, ինչպես քիչ վերը տեսանք, միայն օրենսդիր մարմինը, այսինքն՝ Խորհրդարանը, Երեսփոխանական Ժողովն է որ կրնա՛յ, իրաւասութիւնը ունի *տուրք* հաստատելու իր երկրին մէջ: Սակերը՝ տուրք չեն: Կառավարական վարչութիւնները կրնան որոշ սակեր հաստատել, բայց ոչ՝ տուրքեր:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔ.- տանկերէնը՝ *միլլիյէ վէրկիսի*:

Հոս ալ թարգմանութիւնը բացարձակ կերպով ճիշդ է:

Բայց կայ՝ վերոյիշեալ մեր Ազգ. Կանոնագրութեան տանկերէն բնագիրին մէջ, *խանէյի միլլիէ* անուանուած սակ մը, իսկ այս բնագրին հայերէն լեզուով լոյս տեսած օրինակին մէջ յիշեալ *խանէյի միլլիէ* երկու բառերը թարգմանուած են իբր «Ազգային Տուրք», ինչ որ բացարձակապէս սխալ է, եւ կրկնապէս ալ սխալ.- լեզուական եւ միանգամայն օրինական կերպով: Արդարեւ, *խանէ* տանկերէն բառը՝ երբե՛ք, ո՛չ մէկ պարագային, տուրքի իմաստը չունի, չի՛ պարփակեր: Մինչ *ինայէի միլլիյէ* կը նշանակէ, կը թարգմանուի «ազգային ողորմութիւն» կամ «ազգային բարեգործութիւն»:

ԱՌԱՋՆՈՐԴ.- տանկերէնը՝ *մուրախիսաս*:

ՓՈԽԱՆՈՐԴ, ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ.- տանկերէնը՝ *վէքիլ*:

ՓՈԽԱՆՈՐԴԱԿԱՆ, ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑՉԱԿԱՆ.- տանկերէնը՝ *մուրախիսասիյէթ*:

Կրկնութեան անհաճոյ, յոգնեցուցիչ, երբեմն ալ ճապաղութեան տանող դերը հասկնալով, ընդգծելով հանդերձ, պիտի չվարանիմ, հո՛ւս, այս բնագաւառին մէջ մասնաւորապէս վերստին յիշատակելու, թէ վերի տասնեակ մը բառերուն, եզրերուն, հանգամանքներուն առարկայական, իրաւական ճիշդ ըմբռնումին անհրաժեշտութիւնը երբե՛ք անտեսելու չի՛ գար՝ իբր գլխաւոր բանալին, հասկնալու համար մեր Ազգ. Սահմանադրութեան բերած ճշմարտութեանց, հետեւաբար ե՛ւ իր իսկ տուած վկայութեանց բնոյթին իրականութիւնը:

1

ԴՐԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔ՝ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԳՏՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Աստուածները մարդոցմէ բոլորովին տարբեր կը մտածեն: Մարդոց մտածումները պատկերներ են. Աստուածներուն մտածումները՝ կենդանի արարածներ:

ՌՈՒՏՈՒՖ ՇԹԷՅՆԸՐ

Առանց լեզուի՝ չկա՛յ քաղաքակրթութիւն, չկա՛յ յառաջդիմութիւն, չկա՛յ՝ մանաւանդ, մշակոյթ:

Ամէնէն ստոյգ վկայութիւնը ստանալու համար՝ քաղաքակրթութեան մը մասին, իր լեզուին նայեցէք: Լեզուն քաղաքակրթութեան մը վկայութիւնն է:

Մարդն ու իր լեզուն միասնաբար զարգացած են եւ միասնաբար ալ կը զարգանան:

Քաղաքակրթութիւնը՝ ուրեմն, զուգահեռաբար կը հետեւի լեզուին, կը շարունակէ իր ճամբան լեզուին հետ, անոր հետ կը բարձրանայ, կ'ազնուանայ: Կամ՝ հետը կը սայթաքի, եւ նոյնիսկ կրնայ ալ իյնալ մինչեւ իր վերջնական կորուստը:

Իրականության մեջ, լեզուին կորուստը ճակատագրական կ'ըլլայ քաղաքակրթության եւ մշակոյթին համար:

Բայց քաղաքակրթութիւնը կ'ազդէ՝ իր կարգին, լեզուին վրայ, եւ զայն կը զարգացնէ ալ. իրեն կու տայ նոր երանգներ, արտայայտութեան նոր ու պատկերալից հնարաւորութիւններ:

Իսկ լեզուն բառերէ կազմուած է: Բառերով է որ կեանք կ'առնէ, բառերով է որ կ'արտայայտուի, կը հարստանայ: Հետեւաբար ե՛ւ, բարերովն է որ գո՛յ է ան:

Յստակ, մեկին, ճշգրիտ բառերը կը կազմեն լեզուի մը կենսունակութիւնը, արիութիւնը, գիտակից առողջութիւնը, իր պատմութիւնը, իր լինելութիւնը, ե՛ւ իր քաղաքակրթութիւնը: Բայց այս իրողութիւնը կախում ունի լեզուի մը բառերը հարազատ կերպով, ճիշդ ու ճշգրիտ ու տեղին գործածելէն:

Կա՛ն բառեր, որոնց գոյնը, երանգները, բնոյթը, իմաստը, մասնայատուկ կերպերը փոխելը այլեւս անկարելի է: Ժամանակով, այսինքն երկա՛ր ժամանակով դարբնուած, փորձուած, յղկուած են անոնք, եւ իրենց մնայուն կերպարանքը, դէմքը, որոշ պատկերը ստացած: Այդ բառերը նկարագիր ունին. չեն փոխնակուիր, եւ կը ճանչցուին իսկոյն: Անոնց թարգմանութեան ատենն ալ, իրենց ճշգրտութեան հանգամանքը նո՛յնպէս անհրաժեշտ է ստուգապէս նկատի առնելը: Հակառակը՝ այլ բան կ'ըլլայ...:

Մարդիկ՝ ամէնէն աւելի իրենց լեզուովը, իրենց բառերովն է որ կը դրսեւորեն, կը մատնեն իրենց միտումները, իրենց էութիւնը:

Եւ մարդոց լեզուն երկսայրի ալ է:

Նա՛եւ:

Կրնա՛յ, գիտե՛՛ ճշմարտութիւնը արտայայտել, եւ նո՛յն ատեն ալ ի վիճակի է զայն խեղաթիւրել, կամ հիմնովին շրջել անգամ:

Եւ դարձեալ լեզուին, բառերուն միջոցով է որ մեծամոլութիւնը եւ ամբոխավարութիւնը կը գործեն հմայիչ ժալիտով:

Մարդոց մէջ գոյութիւն ունին երբեմն, գուցէ եւ շա՛տ յաճախ, այնպիսի տուեալներ, որ արգելք, սահման, կանոն չե՛ն սեպել, չե՛ն յարգեր.- պէ՛տք է գոհացում ստանան:

Այսպէս, յետին միտքով, զանազան կարգի կանխամտածումով իր տեսակէտը շրջելը, նոյնիսկ իր անձին մեծութիւնը անտեսելը՝ պատահած ստոյգ իրողութիւններ են՝ փառքին, արծաթին, իշխա-

նութեան տիրանալու համար, կա՛մ նախանձին, կիրքին, ատե-
լութեան վախի ազդեցութեան տակ գործուած:

Մարդը բա՛րդ արարած է:

Արդարե՛ւ:

Ան՝ բա՛րդ է, արդարեւ: Բայց ո՛չ թէ միայն ուրիշներուն աչքին,
այլ նոյնիսկ ինքն իրեն համար, ինքն ի՛ր հաշւոյն:

Միջավայրը շատ անգամ ճակատագրական դեր կատարած է
եւ կը կատարէ տակաւին մարդ արարածին կերտումին մէջ:
Որովհետեւ մարդիկն են որ կառուցած են այդ միջավայրը, այդ
շրջապատը, եւ հետզհետէ աւելի զարգացուցած, մեծցուցած,
տարածած իրենց սահմանները:

Միջին դարուն, երբ անշուշտ տակաւին տպագրութիւնը
հնարուած չէր, Սուրբ Գիրք մը ընդօրինակելու ատեն՝ դպիրը, կամ
վարդապետը կրնար, առանց ո՛րէն յանցանք, ո՛րէն մեղք գործած
ըլլալու զգացումը կամ մտածումը ունենալու, իր ընդօրինակու-
թեան մէջ փոփոխութիւններ, յապաւումներ, յաւելումներ կատարել
ըստ իր քմահաճոյքին, ըստ իր անձնական տեսակէտներուն, ըստ
իր ատելութեան, կամ ըստ իր կողմնակալ տրամադրութեանց,
անհաշիւ, անարգել կերպով, ազատօրէն. կրնար մինչեւ իսկ էջեր,
գլուխներ աւելցնել՝ հակառակ իմաստներով, հակառակ տեսու-
թիւններով, կամ ջնջել էջեր եւ գլուխներ:

Մինչ այս արարքները կը նկատուէին սո՛ւրբ գործ մը կատարած
ըլլալ, աշխատանք մը՝ զոր կը կոչեն interpolation ֆրանսերէն լեզուին
մէջ: Այս բառը՝ հայերէնի չէ թարգմանուած տակաւին²¹:

²¹ Աչքէ անցնելով ֆրանսերէնէ հայերէն բառարանները Եղիա Տէմիր-
նիպաշեանի (1896), Գուրտոն Լուսինեանի (1910) եւ Մեսրոպ Նու-
պարեանի (1911), ապա նաեւ անգլերէնէ հայերէն բառարանները Տ.
Ս. Փափագեանի (1910) եւ Յարութիւն Չաքմագեանի (1922), պար-
զուեցաւ որ interpolation-ը թարգմանուած է որպէս *միջարեւագրում*,
ձեռնմխում, *աղաւաղում*, *խարդաւանք մատենից*, *եղծանում*, *բնաւիո-
խում*, *բնագրի աղաւաղում*, իսկ աւելի ուշ շրջանի՝ նաեւ *ընդմիջար-
կում*—Վ.Ղ.:

Մեր ընդհանուր պայմանները նկատի ունենալով է որ աւելորդ չսեպեցի վերի բացատրութիւնները տալ՝ բառերուն ու լեզուին, ինչպէս նաեւ մեր մտայնութեանց առնչութեամբ.- մնաց որ արդէն ընթերցողը պիտի անդրադառնայ հետզհետէ, վստահաբար, այս մասին:

Այս նշմարումները յիշատակելէ յետոյ, հա՛րկ է՝ անշուշտ, տեսնել *նախ*, թէ ի՛նչպէս կիրարկուած եւ վաւերացուած է մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը, թէ՛ իր պատրաստութեան օրերուն՝ ի՛նչ կերպարանք ունէին տեղական պայմանները:

Յետոյ՝ աւելի ետքը, կը տեսնենք թէ ի՛նչպէս եւ ինչո՛ւ այս Սահմանադրութեան եզրերը, հանգամանքները, սահմանումները պարզապէս խաբկանք են, փքուռոյց բառեր են, եւ կեղծ են՝ հայերէն լեզուով լոյս տեսած իր օրինակին մէջ:

Եւ անշուշտ առանց խոր ցաւի չէ որ պիտի ջանամ այդ փաստել յետագայ էջերուն մէջ, եւ փաստերը պիտի ըլլան այնքան աւելի համոզիչ ու անվերաքննելի, որքան դառն եղած է Սահմանադրութեան հեղինակներուն մեծամոլութիւնը:

Պոլիս, արդէն մէկէ աւելի դարերէ ի վեր, քրիստոնեայ համայնքները ունէին իրենց Պատրիարքարանները, որոշ առանձնաշնորհումներով: Յոյները մեզմէ առաջ ունեցած են իրենցը:

Թուրք սուլթանները թոյլատրած էին այս Պատրիարքարաններուն գոյութիւնը իրենց կայսրութեան մէջ, երբեմն ալ նոյնիսկ իրենք հաստատած զանոնք, քաղաքական նպատակներով, կամ պարզապէս երկրին շահերը նկատի ունենալով:

Հայոց Պատրիարքարանը Պոլիս հաստատուած էր արդէն 1461ին: Եւ շատ եղած են հայոց Պոլիս հաստատուիլը քաջալերող սուլթանները: Անշուշտ որ հայերը օգտուած են այս բարեացակամ տրամադրութենէն, եւ մեր գաղութը՝ Պոլիս, հետզհետէ աւելցած է քանակով եւ բարելաւուած ալ որակով, հայկական կարելոր կեդրոն մը դառնալու համար, մասնաւորապէս արեւմտահայութեան համար:

Երկրին կազմակերպութեան հետ, հայոց առանձնաշնորհում-

ներն ալ, այդ օրերուն, *սէրայ*ներով հաստատուած ու սահմանուած են: Կը կարծուի թէ առաջին *սէրայ*ը տրուած ըլլայ 1761ին Գրիգոր Պասմանեան Պատրիարքին, եւ որ իր որոշ առաւելութիւնները ունի իրմէ յետոյ տրուած *սէրայ*ներուն վրայ:

Իսկ անցեալ [19րդ– Վ.Ղ.] դարուն յիսունական շրջանին հասած մեր նոր սերունդը ազգային վերածնունդի, կազմակերպութեան, ժողովրդական յառաջդիմութեան եռանդը, մտածումը, զգացումը ունի յանկարծ մեծ չափերու վրայ.– կ'աշխատի շարունակ, կ'ուզէ շա'տ բան կատարել, շատ բան տալ, մեծ կարելիութիւններ կը տեսնէ, գրեթէ կ'երագէ:

Այդ տարիներուն գրական թէ՛ ազգային ու մտաւորական երեւոյթներուն առնչութեամբ Արփիար Արփիարեան գունաւոր, շահեկան, գիտակից համայնապատկեր մը տուած է «Գեղունի»ին մէջ, 1 Յունիս 1902 թուակիր իր մէկ ընդարձակ յօդուածովը, «Պատմութիւն ԺԹ. Դարու Թուրքիոյ Հայոց Գրականութեան» վերնագիրին տակ, եւ որուն երկրորդ տպագրութիւնը կատարուեցաւ 1944ին, Գահիրէ, Համազգայինի Մատենաշարին կողմէ մասնաւոր հատորով մը, Արփիարեանի կարգ մը այլ յօդուածներուն հետ: Ինծի համար օգտակար պարտականութիւն մը կը սեպեմ, մեր նիւթին առնչութեամբ, իրմէ բաւական լայն, անհրաժեշտ մէջբերումներ տալ հոս. անոնց շահեկանութիւնը անվրէպ է: Խնդրոյ առարկայ եղող շրջանն ու հայկական բնոյթը ուսումնասիրած ամէն մէկուն համար, դիւրին է հաստատելը, թէ որքան իրատես ու ճշմարիտ հիմներու վրայ է որ Արփիարեան կը կառուցանէ իր հաւաստումները.– կը թուի, այս առթիւ, անկողմնակալ, աննախապաշարեալ ըլլալը:

Արդարեւ, Արփիար Արփիարեան կը սկսի ուրեմն իր այս ուսումնասիրութիւնը, յայտնելով այն իրականութիւնը, թէ՛

«Վերջին չորս դարերուն մէջ թրքահպատակ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մտաւորական կեանքին կեդրոնը գաղթավայր մը եղած է՝ Կ. Պոլիսը: Օսմանցիները Հայաստան եւ Անատոլիոյ իրենց տիրապետութիւնը որքան աւելի տարածեցին, իրենց մայրաքաղաքն ալ այնքան աւելի գերակշիռ ազդեցութեամբ մը իշխեց Թուրքիոյ ընդհանուր հայոց վրայ:

«Կ. Պոլիս Թուրքիոյ մայրաքաղաքը հռչակուելուն պէս սկսաւ հայերը իրեն քաշել բազմադիմի առաւելութեանց հրապոյրովը: Երբ

Ֆաթիհ Բիզանդիոնին տիրեց, հոն շատ քիչ հայ գտաւ. չորս դար ետքը Կ. Պոլիս 125,000 հայ բնակիչ ունէր: Նոյն ատենը յոյներուն թիւը 124,000ի կը հասներ. եւ անոնք երկրին բնիկներն էին:

«Թուրքիոյ հայերը օսմանցիներուն մայրաքաղաքը իրենց ալ ազգային մայրաքաղաքը համարեցան հետեւեալ պատճառներով:

«Կ. Պոլսոյ առումէն յետոյ, Ֆաթիհ հոն հայոց համար կրօնական նոր իշխանութիւն մը ստեղծեց՝ Պատրիարքութիւնը: Հայ ազգը իր եկեղեցական կազմակերպութեանը մէջ չէր ունեցած իշխանութիւն մը Կ. Պոլսոյ հիմնադրուած Պատրիարքութեան նմանոյ: Երեք կաթողիկոսութիւն, որոնց գերագոյնը Էջմիածնի Սայր Աթոռը, կը ներկայացնէին հայոց եկեղեցական նուիրապետութիւնը: Մինչեւ Յովակիմին պատրիարքացումը, Հայոց Եկեղեցիին կրօնական ու վարչական իշխանութիւնները ի մի ձուլուած էին. հայկական պատրիարքութիւն մը՝ սկզբնաւորութիւնը եղաւ այդ կեդրոնացման քայլայումին:

«Նորահաստատ Պատրիարքարանը, իբր վարչական իշխանութիւն, հետզհետէ իր իրաւասութեանը ենթարկեց երեք կաթողիկոսութիւնները, ինքը զուտ կրօնականին մէջ Էջմիածնի ենթարկուելով: Ու երբ հայոց հոգեւոր կեդրոնավայրը ուրիշ պետութիւններու իշխանութեանը ներքեւ անցաւ, այն ատեն Թուրքիոյ հայոց հետ Էջմիածնի յարաբերութիւնները շատ սահմանափակուեցան: Առաքում միւռոնի, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն Պատրիարքարանէն վկայեալ վարդապետներու, ահա գլխաւորապէս ինչ որ Կաթողիկոսին իրաւունքը մնաց: Իսկ Պատրիարքը մեծամեծ առաւելութիւններ վայելեց իբր սուլթանին հպատակ հայոց պետն ու գլուխը: Իրեն տրուած իրաւունքներուն ընդարձակութեամբը, կառավարութեան հանդէպ ստանձնած պարտականութիւններուն մեծութեամբը, Պատրիարքարանը Հայաստանի ու ամէն հայաբնակ նահանգներուն վրայ հզօրապէս ներգործող իշխանութիւն մը հանդիսացաւ հետզհետէ: Ու օրին մէկն ալ մինչեւ իսկ Եւրոպայի առջեւ յանուն Հայաստանի խօսելու ձեռնհասութիւնը պիտի ունենար:

«Պատրիարքարանին քով կը սկսէր բարձրանալ ազդեցիկ դասակարգ մըն ալ, որուն զօրութիւնը նահանգները պիտի զգային:

«Այդ դասակարգին ծագումը Հայաստանի քաղաքներէն ու գիւղերէն էր:

«Կ. Պոլիս գաղթող հայերը հոն պիտի կրնային հարստանալու

շատ նպաստաւոր պայմաններ գտնել: Հայաստան ծովեզերքէն հեռու է. իր առեւտրական մթերանոցը, ինչպէս եւ ներածութեան ու արտածութեան մեծ պողոտան, Պոլիսը եղած է: Պոլիսը առեւտրական կեդրոն, հայը վաճառական ժողովուրդ՝ բնականաբար այն տեղ պիտի վազէր:

«Իսլամադէն պատերազմիկ ցեղն ալ պէտք ունէր, իր հիմնած նոր կայսրութեան բարգաւաճումին համար, հայուն պէս ժողովուրդի մը. ուստի շա՛տ դիւրութիւններ ընծայեց մայրաքաղաքին մէջ հայոց թիւը ստուարացնելու համար: Պրուսայէն՝ Թուրքիոյ նախորդ մայրաքաղաքը՝ հայ գաղթականութիւն մը 1461ին Պոլիս տեղափոխուեցաւ Ֆաթիհ Մէհմէտին հրամանովը: Նոյն աշխարհակալը 1475ին Խրիմէն եւ 1479ին Գարամանիայէն բազմաթիւ հայեր Պոլիս փոխադրել տուաւ: Ֆաթիհին յաջորդները շարունակեցին անոր հայասէր քաղաքականութիւնը: Երբ Եսփուգ սուլթան Սելիմ Դավրէժը 1513ին առաւ, հոնկէ շատ մը հայ արուեստագէտներ Պոլիս դրկեց: Պարսիկներու եւ թուրքերու պատերազմները, 1554-1577, հայ նորանոր գաղութներու Կ. Պոլիս հաստատման պատճառ եղան: Այսպէս, հայերը մերթ իրենց սիրայօժար հաւանութեամբը, մերթ դժբախտ հանգամանքներէ բռնադատեալ, կ'երթային սուլթաններուն մայրաքաղաքը շէնցնելու եւ իրենք ալ շէննալու:

«Հայերը իրենց խելքովը, ճարտարութեամբը, աշխատասիրութեամբը եւ դիւրաթեք ողնայարովը յաջողեցան երկրին վարչութեան մէջ մեծկակ տեղ մը գրաւել: Ու օր մը իրենց սեփականութիւնը եղան փողերանոցը, վառօդարանը, արքունական ու պետական ճարտարապետութիւնը: Լեցուեցան Դուռը, դատարանները, վարչական ամէն պաշտօնատուները, դեսպանատուները: Եկան տիրապետող ցեղին բարձակից եղան կայսրութեան գերագոյն խորհուրդին մէջ, իբր վարիչ նախարարներ: Իրենց յանձնուեցաւ նոյնիսկ սուլթանական գանձարանին մատակարարութիւնը: Միեւնոյն ատեն հայերը Կ. Պոլիս ամենահզօր դիրք մը գրաւեցին անկախ ասպարէզներու մէջ, որպիսիք են բժշկութիւն, փաստաբանութիւն, ճարտարապետութիւն, սեղանաւորութիւն եւ այլն:

«Հայերը Կ. Պոլիս զօրանալով ու թուրք նախարարներուն, ինչպէս եւ պալատին հետ ալ սերտ յարաբերութիւններ հաստատելով, հզօրապէս կ'ազդէին թէ՛ նահանգային գործերուն, եւ թէ ազգին

ընդհանուր վիճակին վրայ: Կ. Պոլսոյ այս գորութիւնը բնականաբար մայրաքաղաքին ամենամեծ տեղ մը պիտի տար հայոց կեանքին մէջ: Պոլիսը, իբր վարչական կեդրոն, մահմետականներուն համար որքան կարեւորութիւն որ ունէր, այնքան ալ – եւ շատ մը պատճառներով թերեւս աւելին ալ – ունէր հայոց համար. ուստի եւ հայերն ալ գործնականին մէջ զայն իրենց մայրաքաղաքը նկատեցին»:

Եւ այսպէս մէկ շունչով, մէկ երկարատեւ վրձինով, տաղանդաւոր ու տիրական գրիչով՝ Պոլիս հայերուն հաստատուելուն պատմական իրողութեանց առնչութեամբ իր համապատկերը տալէ յետոյ, Արփիարեան պիտի յայտնէ նաեւ՝ անյապաղ, իր մտածումը այդ մասին. - ան կը յարէ, արդարեւ, իր նոյն գրութեան մէջ, թէ՝

«Կ. Պոլիս Հայաստանի կեանքին մէջ իր ստացած գերակշիռ ազդեցութեամբը դարձաւ եղաւ նաեւ ցեղային միութեան կեդրոն մը հայ ազգին համար: Հայկական ամէն նահանգ իր առանձին կեանքովը կ'ապրէր, առանց ընդարձակ յարաբերութեան մէջ գտնուելու ուրիշ նահանգի հետ: Ակնը Վանէն, Մուշը Սիսէն, Խարբերդը Բաղէշէն շատ հեռու էին: Ո՛չ առեւտրական, ո՛չ քաղաքական, ոչ մտաւորական հարկ մը իրարու կը մօտեցնէր իրարմէ լեռներով ու ձորերով անջրպետեալ ճանապարհագուրկ քաղաքները: Պատմութիւնն ու Եկեղեցին հայ կը պահէին իւրաքանչիւր քաղաքը, իւրաքանչիւր գեղը, առանց սակայն ընդհանուր հաղորդակցութիւն մը հաստատելու ամէնուն միջեւ: Ծայրայեղ ապակեդրոնացում, ուր հոգեկան անտեսանելի կապ մը միայն մեզ իրարու կը զօդէր: Բայց երբ Հայաստան ու Անատոլիոյ հետզհետէ Օսմանեան կայսրութեան մաս կազմեցին ու անոր կեդրոնին հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մտան, հայերն ալ իրենց քաղաքներէն ու գեղերէն հոն գալով սկսան իրար գտնել, իրարու միանալ: Ա՛յ Սեբաստիա, Կարին, Մարգուան, Ատանա չկային: Հայերը այլ եւ այլ թաղեր բնակելով իրարու կը խառնուէին «ընդ հովանեաւ (այսինչ) սուրբ եկեղեցւոյն»: Այդ բոլոր սրբահպատակ թաղերը Պատրիարքարանի մը շուրջը կը բոլորուէին: Պատրիարքարանը կ'ըլլար կեդրոնաձիգ գորութիւն մը, որ, ինչպէս Պոլսոյ թաղերը, նոյն[պէս] եւ նահանգներն ալ իրեն կը քաշէր: Ազգային Միութիւնն էր, որ կը պատրաստուէր:

Սահմանադրությունը Միության պսակումն եղաւ: Իւրաքանչիւր նահանգի հայութիւնը – նոյնիսկ Հայաստանէն դուրս նահանգներունն ալ – ազգային կեանքի իր տեղական ինքնուրոյնութիւնը պահելով հանդերձ, անդին Պոլիս ալ իր երեսփոխանը դրկելով կը միանար Հայ-Ազգայնութեան մարմնին:

Առանց վարանումի կ'ընդունինք, որ եթէ Հայաստանի որեւէ մէկ քաղաքը կեդրոնավայր հանդիսացած ըլլար մեր միութեան, տարակոյս չկայ թէ բարիքը շատ աւելի մեծ պիտի ըլլար: Պիտի յառաջդիմէինք աւելի ազգային զարգացմամբ: Բայց երբ աչքի առջեւ կ'ունենանք Թուրքիոյ վարչական կազմակերպութիւնը, կը զգանք թէ անհնարին էր, որ Հայաստանի որեւէ քաղաք մը կարենար Պոլսոյ մենաշնորհը իրեն սեփականել»:

Իր այս պատմական տեղեկութեանց, մտածումներուն, հաստատումներուն վերջաւորութեան, Արփիարեան՝ ինքն ալ, կը թուի որ ինք եւս տարուած է վաղուց գոյութիւն առած հոսանքէն չնշմարելու չափ թէ իր կոչած Սահմանադրութիւնը պարզապէս կանոնագրութիւն մըն էր միայն:

Բայց Արփիարեան՝ ըստ իմ քաղած տեղեկութիւններուն, տանկերէն լեզուին ծանօթ չէր, հետեւաբար Բ. Դրան վաւերացուցած կանոնագրութեան թրքերէն բնագիրը չէր կրնար եւ կարդացած ըլլալ: Թէեւ, այսուհանդերձ, իրեն պէս մտաւորական մը գիտնալու էր, թէ մանաւանդ հայերը՝ քրիստոնէայ, հպատակ փոքրամասնութիւն մը, միահեծան կայսրութեան մը մէջ,- այս հայերը, ուրեմն, չէին կրնար ունենալ Սահմանադրութիւն, մինչ՝ միւս կողմէ, աւելի ըլլալով, այդ «Ազգ. Սահմանադրութեան» պարունակութիւնը, բովանդակութիւնը ցոյց կու տար արդէն ինքն իրեն, առարկայական կերպով, քայլ առ քայլ, իր ամէն մէկ յօդուածին մէջ, թէ ան պարզ, հպատակի վերաբերող կամակոր ներքին կանոնագրութիւն մը միայն կը կազմէ:

Ինչպէս շատ շատեր, Արփիար Արփիարեան եւս հոսանքին յարեցաւ, մեր Ազգ. Սահմանադրութեան հեղինակ, եւ այլապէս ալ մեծ, հոչակաւոր հայերուն հանդէպ իր ունեցած ակնածանքին ազդեցութեանը տակ: Իր պարագան՝ այլ կերպով չեմ կրնար բացատրել, արդարացնել. ուշիմ, իրատես, լայն հորիզոնով զարգացած, հեռու ամէն տեսակի մեծամոլութենէ, անկեղծօրէն համեստ, անկախ՝ իր բոլոր մտածումներուն եւ արտայայտութեանց մէջ,

խնկարկելու անատակ, քծնելու նոյնիսկ ռիսերիմ դրօշակիր մը եղած է Արփիարեան՝ իր նկարագրովը, համոզումներովը:

Հայ ժողովուրդը սիրեց իր Ազգ. Սահմանադրութիւնը: Չէր գիտեր՝ իրականութեան մէջ, անոր էութիւնը:

Որպէս հայ, ես կը հասկնամ իր այս զգացումը:

Եւ երբ խոր, անվերապահ յարգանքով մըն ալ, հայ ժողովուրդը սիրէ անոր հեղինակները՝ այս ալ լիովին կը հասկնամ եւ իրաւունք իսկ կու տամ իրեն.- Ազգ. Սահմանադրութեան հիմնադիր հայերը բարձր դիրքերու հասած ականաւոր, բարձր դէմքեր էին, եւ տուած՝ ահա՛, ըստ երեւոյթին, պետական՝ դրութիւն մը, Ազգ. Սահմանադրութիւնը: Հայ ժողովուրդը՝ մանաւանդ այդ շրջանին, աւելին ի՛նչ կրնար բաղձալ: Եւ այսպէս, ան պիտի շփոթէր իրականութիւնը պատրանքին հետ:

Թէեւ ոմանք չուշացան ալ՝ որոնց կարգին նաեւ Խրիմեան Հայրիկ, տեսնելու համար Ազգ. Սահմանադրութեան վաղորդայնին իսկ անոր թերիները: Եւ, ուրեմն, վերաքննութեան առաջարկներ ալ պակաս չեղան Ազգ. Ժողովին մէջ: Վիճաբանութիւնները՝ այս մասին, տարիներ տեւեցին, բայց միշտ ե՛ւ ապարդիւն: Արդարեւ, ո՛չ մէկ փոփոխութիւն կամ սրբագրութիւն տեղի չունեցաւ:

Բայց դեռ հա՛րկ է յատկապէս ըսել հոս, թէ այդ քննադատութիւնները երբե՛ք, ո՛րեւէ ձեւով չշօշափեցին անգամ այն թերիները, այն խաբկանքները, այն յետին մտածումները, որոնք ներկայ ուսումնասիրութեան առարկան կը կազմեն առաւելաբար:

Այսպէս, ուրեմն, կէս դար մը շարունակ եւ երբեմն ալ բո՛ւռն վիճաբանութեանց, ազգային գերագոյն արտայայտութեանց նիւթ դառնալէ յետոյ, Ազգ. Սահմանադրութիւնը պատմութեան անցաւ Առաջին Ընդհ. Պատերազմին առաջին տարուան մէջ: Իրողութիւն մը՝ որ, սակայն, եւ ինչպէս վերն ալ ըսինք, պէտք չէ ենթադրել տայ, թէ ան դադրած է այլեւս արժէք ներկայացնելէ՝ իբր ազգային, մշակութային, հոգեբանական, իբր նկարագիր ու բարոյական ժառանգութիւն մը, կամ՝ աւելի ճիշդը, վկայութիւն մը ունենալէ: Եւ ասկէ զատ, ան տակաւին իր որոշ ազդեցութիւնները կը գործէ ալ կարգ մը հայ գաղութներու վրայ: Իր ուսումնասիրութիւնը կրնայ շատ բան սորվեցնել մեզի:

Նշմարած եմ որ,մեր մէջ, թութակային կրկնութեան արդիւնք

են մեր ազգային գաղափարները, զգացումները, «սրբություն»ներեն գուցե շատ շատերը: Եւ ա՛լ հնարաւոր չէ անոնց մասին նոյնիսկ պատմական, գիտական քննութիւն կատարել, տեսակէտ պարզել, առանց աններելի մեղք մը գործած ըլլալու.- եւ այս իրողութիւնը, այս առհաւութիւնը պատճառ կ'ըլլայ շատ յաճախ, որ չկարենանք սորվիլ, եւ մենք մեզ սրբագրել:

Ամէն ատեն չէ որ աւանդութեանց հետեւիլը յանձնարարելի սկզբունք մը պիտի ըլլար: Աշխարհի վրայ չկայ մարդուն կողմէ հիմնուած դրութիւն մը՝ որ իր թերիները չունենայ իր ծնունդին կամ իր գործադրութեանը մէջ: Հետեւաբար ե՛ւ, սահմանադրութիւններն ալ կեանքէն ծնած, կեանքին կապուած ըլլալով՝ կեանքին պիտի հետեւին անհրաժեշտաբար, մինչ կեանքը անընդհատ նո՛ր պայմաններ կը ստեղծէ: Բո՛լոր ազգերուն սահմանադրութիւնները՝ առա՛նց բացառութեան, յաճախ զանազան կարգի հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկուած են. տեւական, վերջնական ձեւ եւ խորք չեն կրնար ունենալ անոնք, եւ նոյնիսկ պէտք չէ որ ունենան. կը մեռնի՝ ուշ կամ կանուխ, այն սահմանադրութիւնը որ չի՛ գիտեր կամ չի՛ կրնար ընթանալ կեանքին հետ: Մա՛նաւանդ մերինը՝ որ կանոնագրութիւն մըն էր պարզապէս եւ Բ. Դուռէն ալ կախուած՝ իր շարժումներուն եւ որոշումներուն մէջ: Մինչ բոլորովին վստահ ալ չեմ՝ լաւագոյն պայմաններու մէջ իսկ, եթէ մեր «Սահմանադրութեան» հեղինակները եւ իր շնորհիւր ընտրուած ժողովականները գիտցած են չափել տիրող տարրերը, պայմանները, անոնց ճիշդ ու յարաբերական արժէքներուն, հանգամանքներուն մէջ. կամ ուզած ըլլան չափել, կշռել զանոնք: Ինչպէս Պոլիս էր, եւ այսօր ալ ա՛յն բոլոր երկիրները ուր հայեր հաստատուած են, գաղութ մը, որոշ հաւաքականութիւն մը կը կազմեն, այս երկիրներուն իշխանութիւնները թոյլ չեն տար յատուկ «Ազգ. Սահմանադրութիւն» մը ունենալ.- պատճառը, հիմնական պատճառը աւելի առաջ արդէն բացատրեցինք աւելի վերը: Մեր գաղութները կրնան, անշուշտ, կանոնագրութիւն մը ունենալ, իրենց կարգ մը ներքին եւ կրօնական գործերուն համար, միշտ ենթակայ երկրին օրէնքներուն:

Նման պարագաներու մէջ, անկումային բնոյթը անպակաս կ'ըլլայ:

Պոլիս՝ ըստ պատմական աղբիւրներու, հայ պատրիարքները բռնակալական արարքներ գործած են, մինչ պահպանողական եւ ամիրայական տարրերը իրենց նեցուկ եւ մեղսակից եղած: Ճիշդը՝ մէկը միւսին զօրավիզ հանդիսանալու, իրարու հետ համերաշխ ընթանալու փոխադարձ անհրաժեշտութիւնը տեսած են: Մինչեւ անգամ Պոլսոյ Հայ Պատրիարքարանին մէջ հաստատած էին բանտ, իսկ ծեծը՝ իբր հասարակ միջոց մը:

Հակազդեցութիւնը՝ այս մասին, կու գայ Փրանսա ուսած, ֆրանսական գրականութեան եւ սահմանադրական գաղափարներուն հետեւած ընտրանիի մը կողմէ: Ազատ, ժողովրդավարական գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուած ազգային իսկական ներկայացուցիչներով կազմուած մարմիններու մէջը միայն կը տեսնէին համայնքին, Ազգին գործերը լաւագոյն կերպով վարելու ստակ իշխանութիւնը:

Այսուհանդերձ, բայց, գերակայութեան զգացումին բարդոյթը չէ ալ բացակայած իրենց մէջ, առաւելաբար այդ եռանդագին օրերուն, ինչպէս յետագային ու հիմա ալ, հետեւողական գիծով, նոյնիսկ շատ փոքր հայ գաղութներուն թեմական ժողովներուն մէջն անգամ: Ուստի ե՛ւ, խնդրոյ առարկայ եղող նիւթերը, խնդիրները, տարրերը, հեռանկարները հեշտօրէն, առա՛նց հաշիւի, առա՛նց չափի, առա՛նց յարաբերական բաղդատութեան, մի՛շտ ալ կամովին, խոշորցուած են ու իրենց հայթայթած՝ եռանդ եւ մեծամոլութեան զգացումը, բարդոյթը: Չափազանցումը՝ վստահաբար այս հաւաստումիս, այս հաստատումիս մէջը չէ, այլ՝ ան իրենց կողմէ տեղի ունեցած է:

Այդ գաղափարական շարժումը՝ որ թիւով փոքր ընտրանիի մը նախաձեռնութեամբ ծնունդ առած էր, իրականութեան մէջ ուղղուած էր, ուրեմն, Պոլսոյ հայ կղերին եւ պահպանողական ու ամիրայական տարրերուն դէմ, գոնէ իր սկզբնական շրջանին,- եւ ոչ թէ Օսմանեան կայսերական իշխանութեան, ինչքան ալ մեզմէ ոմանք, ինչպէս նաեւ կարգ մը օտարներ հակառակ կարծիքը արտայայտած ըլլան այս մասին:

Եւ այսպէս Ազգային Սահմանադրութիւն մը ունենալու գաղա-

փարը խանդավառ երեւոյթ մը ստեղծած էր, մինչ իր նախագիծը, իր օրինագիծը պատրաստելը տարիներ տեւած, հակառակ անոր որ այս մասին կազմուած յանձնախումբերուն մէջ իրենց շրջանին ամէնէն ձեռնհաս, հեղինակաւոր անձնաւորութիւնները մեծամասնութիւն կը կազմէին:

Վերջապէս «Ազգային Սահմանադրութիւն» մը կը պատրաստուի 24 Մայիս 1860 թուականին: Իր նախագիծը՝ անշուշտ:

Որուն, սակայն, ո՛չ իսկ վաւերացումին դիմումը պիտի կատարեն Բ. Դրան մօտ: Գուցէ եւ հարկը չէի՛ն տեսած:

Բայց անկէ առաջ ալ, արդէ՛ն, Պոլսոյ հայերը ազգային ընդհանուր ժողովներ գումարած էին, իրենք իրենց մէջ միայն կարգադրած՝ համաձայն «Սահմանադրութեան»:

Երեւան հրատարակուեցաւ «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն» խորագրին տակ, տասնեակ մը մեծածաւալ հատորներով աշխատութիւն մը՝ ուրը պատմագէտ խմբագրական կոլեգիայի մը կողմէ պատրաստուած,՝ հրատարակութիւն՝ Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի: Իր 5րդ հատորը կը խօսի՝ մասնաւոր կերպով, «Արեւմտահայերի Ազգային Սահմանադրութեան» վրայ, այս վերնագիրին տակ (էջ 331–344):

Այս պատմական ուսումնասիրութիւնը պատրաստելու համար, դիմուած է բազմաթիւ աղբիւրներու, ինչ որ իր առաւել շահեկանութիւնը եւ գրաւականը կը կազմէ:

Արդ, ինչպէս նաեւ այս ուսումնասիրութիւնն ալ կը հաւաստէ, Թուրքիոյ հայոց համար «Սահմանադրութիւն» մը, կամ ազգային կանոնագրութիւն մը հիմնելու աշխատանքը դիւրին, կարճ ժամանակով, առանց յատուկ խոչընդոտներու տեղի ունեցած գործ մը չէ եղած: Ան չէ եղած ալ միջակ անձերու յղացումը, ճիգը, պայքարումը:

Արդարեւ, այդ ժամանակին ընձեռած նոր գաղափարներով մտաւորականներ՝ ինչպէս Գրիգոր Օտեան, Մերվիչէն (Մերովբէ Վիչենեան), Գ. Պալեան, Նահապետ Ռուսինեան, նաեւ քանի մը հոգեւորականներ, կը կազմեն 1854ին, արդէն նախապէս յղացուած *Կանոնագրութիւն* մը, եւ զայն կը ներկայացնեն, Օգոստոս 26ին, Պոլսոյ Պատրիարքին՝ իր հաստատումը ստանալու համար:

Ըստ վերոյիշեալ «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն»ի, այս «անդրանիկ» նախագիծին մէջ «տեղ-տեղ նոյնիսկ արտագրուած էին 1789 թ. ֆրանսական յեղափոխութիւնից յետոյ ընդունուած սահմանադրութեան որոշ յօդուածները: Եւրոպական ազատամտական հովերով տարուած հայ լուսաւորեալ սահմանադրականներն իրենց կազմած օրինագծի մէջ տեսնում էին *սպազայ ազգային ինքնաւարտութեան ստղմը*» (էջ 335):

Այս անդրանիկ նախագիծը հաճելի չի գար, սակայն, ամիրաներուն, հետեւաբար ե՛ւ գործադրութեան չի՛ դրուիր:

Այն ատեն, 21 եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ բաղկացած սահմանադրական յանձնաժողով մը կը կազմուի, եւ որ իր աշխատանքը կ'աւարտէ 22 Մարտ 1957ին, բայց այս կանոնագրութիւնն ալ անյարմար կը նկատեն ամիրաներն ու մաս մը կղերականներ, «անոր մէջ տեսնելով ազգին կրօնքի եւ ազգային աւանդութեանց հակառակ բաներ», եւ կառավարութեան միջամտութեամբ կը խափանուի գործը: Եւ կ'ընտրուի ալ աւելի չափաւոր հայեացքներ ունեցող անձերէ կազմուած նոր յանձնաժողով մը:

Որուն 1858ի վերջերը պատրաստած կանոնագրութիւնն եւս արգելքի կը հանդիպի հակասահմանադրականներու կողմէ.- Տատեան, Պալեան, Երամեան եւ իրենց համախոհները շատ ազատամիտ կը գտնէին գայն:

Այսուհանդերձ, կարելի կ'ըլլայ ընտրել հերթական յանձնաժողովը՝ 5 եկեղեցականներէ եւ 14 աշխարհականներէ բաղկացած. Ա. Թիւթիւնճեան, Բարունակ Պէյ, Մկրտիչ Աղաթօն, Նահապետ Ռուսինեան, Ենովք Տէմիրճիպաշեան, գրիգոր Օտեան մաս կը կազմէին այս յանձնաժողովին: «Խմբի ոգին եւ գաղափարական առաջնորդը տակաւին ֆրանսիական յեղափոխութեան գաղափարներով տարուած Նահապետ Ռուսինեանն էր, որը գրեթէ միանձնեայ խմբագրում էր կանոնադրութիւնը» (էջ 336):

Այս նախագիծին վաւերացումը եւս կը յետաձգուի «կարգ մը փոփոխութիւններ» ներկայացնելու համար, բայց Գրիգոր Պատրիարք՝ աւելի՛ առաջ երթալով ու համաձայնելով ամիրաներու հետ, Բ. Դրան միջամտութեան կը դիմէ մի անգամ ընդ միշտ արգիլել տալու համար կանոնագրութեան վաւերացումը:

Մամուլը, հանրային կարծիքը այլեւս անտարբեր չեն սակայն, եւ սահմանադրականները զայրացած են: Գէորգ Պատրիարքը կը

հեռացուի: Նորընտիր Սարգիս Գույումճեան Պատրիարքը 24 Մայիս 1860ին կը ստիպուի ընդունիլ այս կանոնագրութեան նախագիծը, որ խմբագրուած էր Գ. Օսեանի, Սերվիլէնի եւ Գ. Պալեանի կողմէ, եւ Ընդհ. Ժողովը զայն կը հաստատէ: Մինչ «Ն. Ռուսինեանի առաջարկութեամբ, այն ստանում է *Ազգային Սահմանադրութիւն* անուանումը» (ընդգծումը՝ հատորին հեղինակներուն կողմէ, Ս.Ը., էջ 336):

Այդ շրջանին, նուաճում մը նկատուեցաւ 1860ի «Սահմանադրութեան» նախագիծին ընդունուիլը Ընդհ. Ժողովին կողմէ:

Այս նախագիծը կը բաղկանար 150 յօդուածներէ, կը նախատեսէր 220 «երեսփոխան», 140 անդամակիցներ, ինչպէս նաեւ կրօնական եւ քաղաքական ժողովներ, որոնցմէ միասնաբար ընտրութեամբ կազմուած ժողովը «օրէնսդրական» իրաւասութիւններ պիտի ունենար:

Մինչ ամիրաներու եւ կղերականներու իրաւունքները սահմանափակուած էին հոն:

Ամէն պարագայի տակ, յառաջդիմական աննախընթաց երեւոյթ մըն էր այս, անտարակոյս:

Եւ սակայն Պատրիարքին եւ Ազգային Ժողովին կողմէ ընդունուած այս «Ազգային Սահմանադրութիւնը» չէր կրնար գործադրութեան դրուիլ, բայց եթէ ոչ Բ. Դրան վաւերացումէն յետոյ.- եւ այս վաւերացումը կ'ուշանար...: Եւ այս օրինական պայմաններէն օգտուելով՝ ամիրաներն ու բարձրաստիճան հոգեւորականութիւնը մտադրած էին ամէն գնով Սահմանադրութիւնը թաղել:

Այս էր դրութիւնը, երբ 23 Դեկտ. 1860ին յանկարծամահ կ'ըլլայ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքը: Այն ատեն, Ամիրաները՝ միասնաբար կղերականներու հետ եւ գլխաւորութեամբ Պոլսոյ Պատրիարքին, կը պահանջեն Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրել տեղւոյն Միաբանութենէն՝ *նէրսէն*, բայց Սահմանադրութեան պաշտպանները՝ հասկնալով հակառակ կողմին յետին միտքը, կ'առաջարկեն *դուրսէն ալ* ի հարկին Պատրիարք ընտրելու իրաւունքը հաստատել: Եւ ահա՛ այս առթիւ եւս կիրքերը կը հրահրուին ու խմբակցութիւններ ալ կը կազմուին:

Ըստ երեւոյթին, վէճը կը վերաբերէր ուրեմն Երուսաղէմի Պատրիարքին ընտրութեան, բայց, իրականութեան մէջ, արդէն

յայտնօրեն գոյություն առած էին երկու հոսանքներ, տեսակ մը երկու հակընդդեմ «կուսակցություն», եւ որ, այդ օրերուն, մին կը կոչէին *Լուսաւորեալ*, իսկ միւսը՝ *Խաւարեալ*: Ուստի եւ, ո՛րեւէ արարք կրնար կռիւի տեղի տալ.- Երուսաղէմի Պատրիարքին ընտրութիւնը կռիւի պատճառ եղաւ:

Երուսաղէմի Յովհաննէս Պատրիարքին վախճանումին վրայ, Պոլիս՝ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը պատրաստէ Երուսաղէմի Վանքին համար կանոնագիր մը, գոր Ընդհ. Ժողովը կը վաւերացնէ 17 Փետր. 1861ին: Բայց Երուսաղէմի Միաբանութիւնը բացարձակապէս կը մերժէ զայն ընդունիլ.- որովհետեւ այս կանոնագրութիւնը կը տրամադրէր որ «դուքսէն» կամ «ներսէն» ամեն հայ լուսաւորչական եպիսկոպոս կրնայ Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուիլ: Երուսաղէմի Միաբանութիւնը կը կարծէր որ այս ընտրական պայմանը վանքին մատակարարութեան վրայ հսկողութեան իրաւունք կու տայ Պոլսոյ Պատրիարքութեան:

Ս. Յակովբայ Միաբանութիւնը իր «օրինական» պատճառաբանութիւնը կը հիմնէր ասորի Հաննա պատմագետի մը այն «վկայութեան» վրայ, թէ «նզովքով» արգիլուած է Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրելը Վանքին Միաբանութեան անդամ չեղող մէկը. ուրեմն եւ, ինքը՝ Վանքը միայն կը կատարէ իր Պատրիարքին ընտրութիւնը, իր Միաբանութեան մէջէն: Եւ այսպէս, խնդիրները բարդացան, սուր վեճերու տեղի տուին Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի միջեւ:

Եւ այն ատեն, այս պայմաններու տակ, Երուսաղէմի փոխանորդը՝ Սահակ Վարդապետ, Հաննա պատմագետին «նզովքը» վաւերացնել կու տայ Մատթէոս Կաթողիկոսէն եւ այս մասին իրեն առաքուած կոնդակը՝ հակառակ սովորութեան, ընդօրինակել կու տայ, որպէսզի կարդացուի ան բո՛լոր եկեղեցիներու խորանէն: Եւ երբ այս կոնդակը կը կարդացուի խորանէն, կռի՛ւ տեղի կ'ունենայ եկեղեցիներու մէջ, արիւն կը հոսի (Արշակ Ալպոյաճեան, «Ազգ. Սահմանադրութիւնը», 1910ի Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցին Ընդարձակ Օրացոյցին մէջ, Պոլիս, էջ 393–394):

Եւ Ալպոյաճեան կը շարունակէ պատմել դեռ.

«Եւ այս վեճերու, կռիւներու պատճառովն է որ Բ. Դուռը կը միջամտէ, բայց իր միջամտութիւնը ի դերել կ'եղլէ: Բ. Դուռը կը նկատէ, այն ատեն, որ կռուախնձորը Սահմանադրութիւնն է, որուն

կազմութիւնը իրեն ներկայացուած չէր, անոր գործադրութիւնը կը դադրեցնէ՝ հետեւաբար: Եւ Ազգ. Ժողովը կը փակուի, Վարչութիւնը կը լուծուի, եւ Սարգիս Պատրիարքին հրաժարականը կը պահանջուի (1861 Հոկտ. 17), մինչ ազգային ընթացիկ գործերը վարելու համար Բ. Դուռը կը կարգէ Խառն Ժողով մը (1861 Հոկտ. 19) եւ Տեղապահ մը՝ իբր պետը Վարչութեան» (էջ 394):

Այս խնդիրներու վրայ, եւ յետոյ՝ Բ. Դուռը կը կազմէ հայ եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ Յանձնաժողով մը եւ իր 14 Փետրուար 1962ի հրամանագիրին համաձայն կը գումարուի Ազգ. Ընդհ. Ժողով մը, ուր ներկայ կ'ըլլան ոչ պակաս քան 174 անդամ:

Բարձրագոյն Դրան կազմած այս Յանձնաժողովին անդամ նշանակուած են՝ Պատրիարքական Տեղապահ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսը, վարդապետ մը, երկու քահանայ, եւ 8 աշխարհական ծանօթ հայեր. այս վերջիններուն մէջ կը գտնուին՝ Սերովբէ Վիչենեան, Յ. Տատեան եւ Յակոբիկ Նորատունկեան:

Իսկ ազգին կողմէ նոյն նպատակով կազմուած Յանձնաժողովը կը բովանդակէ 7 աշխարհական անդամ, որոնց մէջ կը գտնուին օրուան ամենացայտուն դէմքերը՝ Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Աղաթօնեան, Մինաս Մինասեան: Այս Յանձնաժողովը, ուրեմն, կրօնական անդամ չունէր:

Եւ այս երկու Յանձնաժողովները կը պատրաստեն Ազգ. Սահմանադրութեան օրինագիծը, զոր Բ. Դուռը կը վաւերացնէ 17 Մարտ 1963 թուակիր հրովարտակովը (Պուլրըլթը), ինչպէս տեսանք վերը, «կարգ մը սրբագրութիւններ» կատարելէ ետքը հոն, ինչպէս ե՛ւ յիշատակուած ալ է իր վաւերացումի հրովարտակին մէջը:

Ուրեմն խնդրոյ առարկայ եղող վերոյիշեալ Ազգ. Սահմանադրութիւնը, ճիշդը՝ *Կանոնագրութիւնը*, օրէնքի կարգ անցած է, այսինքն գոյութիւն առած է 17 Մարտ 1863ին մի'այն, եւ գործադրութեան ալ դրուած այս թուականին մի'այն: Այլ բացատրութեամբ՝ ան գոյութիւն չէ առած այս թուականէն առաջ, ո՛չ ալ իրմէ տարբեր կամ իրմէ առաջ ուրիշ ո՛րեւէ Սահմանադրութիւն մը ունեցած են Թուրքիոյ հայերը:

Ի՛նչքան ալ այս կէտերը, այս իրողութիւնները պարզ, շա՛տ

պարզ նիւթեր եղած ըլլան, բայց եւ նոյնպէս հա՛րկ էր զանոնք յատկապէս շեշտել հոս.- որովհետեւ հաւաստողներ կան, որոնց մէջ Արշակ Այսոյանեան, եւ որ կը դաւանին, թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը հիմնուած ըլլայ, գոյութիւն առած ըլլայ 24 Մայիս 1860ին, հետեւաբար եւ Պոլիս տօնած են 1910ին՝ իր «հիմնարկութեան» 50րդ տարեդարձը: Չարմանալին՝ առ նուազն, այն է նաեւ որ այս «Սահմանադրութեան» նախագիծը Բ. Դրան նոյնիսկ չէր ներկայացուած՝ առ ի վաւերացում, երբ արդէն գործադրութեան ալ դրուեցաւ, եւ Բ. Դուռը զայն բացարձակ կերպով արգիլեց, ինչպէս տեսանք քիչ վերը:

Այս պարագային մէջ, միայն անգիտութիւնը չեմ տեսներ. կը խորհիմ, միեւնոյն ատեն, թէ մեծամոլութիւնը բացակայ չէ եղած այս 50 ամեակ յորելեանը 1910ին որոշելուն մէջն ալ:

Էապէս տեղին կը սեպեմ մէջբերում մը կատարել հոս, իբր յատկանշական վկայութիւն մը՝ այս առթիւ, այլ շատ մը վկայութիւններու կարգին, դարձեալ «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն» վերոյիշեալ հատորէն. արդարեւ, ան կը հաղորդէ, թէ՝

«1862 թ. Օգոստոսի 1-ին, Չէթուհի ապստամբութեան օրը, ամբոխը յարձակում է պատրիարքարանի վրայ, շէնքից վռնտում պատրիարքի տեղապահին եւ խառը ժողովի անդամներին: Երեկոյեան Սէլիմ փաշան շտապում է պատրիարքարան: Չէնքի սպառնալիքի տակ ցուցարարները ցրում են: Այս իրադրութեան մէջ պատրիարքի տեղապահ Մաղաքիա եւ խառը ժողովի նախագահ Բարունակ բէյը հրաժարում են պաշտօնից: Բարձրագոյն Դուռը մերժում է նրանց հրաժարականը եւ խոստանում վաւերացնել Ազգային սահմանադրութիւնը: 1863 թ. մարտի 17-ին, բազմաթիւ վերափոխութիւններից յետոյ, կառավարութեան կողմից հաստատուեց այն եւ անմիջապէս գործողութեան մէջ դրուեց: Մ. Նալբանդեանի արտայայտութեամբ «թլպատուեց» Սահմանադրութիւնը, նախկինում եղած 150 յօդուածների փոխարէն՝ ազգին հրամցուեց 99 յօդուածներից բաղկացած սահմանափակ մի կանոնադրութիւն» (էջ 340, ստորագծումը՝ ինձմէ):

2

ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԻՍԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հարստահարության ենթարկուիլը
յաճախ առաջ կը բերէ գերագնահա-
տում: Օրինակ՝ հրեաները յղացան,
օտար լուծին տակ, թէ Աստուծոյ
կողմէ ընտրուած ժողովուրդ են:

ԷՄԻԼ ԼՈՒՏՎԻԿ

Մեր այս Սահմանադրութիւնը անշուշտ որ առ նուազն կազմա-
կերպուելու անհրաժեշտութեան զգացումը տուաւ Թուրքիոյ հայոց:
Եւ իրմով՝ ճարտասանութիւնն ալ զարգացաւ:

Բայց մեծամոլութիւնը եւս:

Մեր ճոռոմաբանութիւնը չուշացաւ ինքզինքը պարտադրելու
բառերուն եւ խօսքին՝ բո՛լոր բեմերէն:

Նա՛եւ, ի հարկէ, ամբոխավարութիւնը: Բայց մանաւանդ ա՛յն:

Բառերը, իրականութիւնները կը կորսնցնէին իրենց նշանա-
կութիւնը, համեմատութիւնները:

Մինչ, անշուշտ, ազգային գիտակցութիւնը, ինչպէս նաեւ արժա-
նապատրուութեան զգացումը, յեղակարծօրէն ցնցուեցաւ, արթնցաւ
տակաւին աչքերը գոց:

Ժողովրդական գաղտնի քուէարկութեամբ ազգային երեսփոխան ընտրուելու հանգամանքին մէջ բացառիկ հեղինակութիւն մը, հպարտութիւն մը գտած ըլլալու աննախընթաց իրողութիւնը սկսան տարփողել առհասարակ այն բոլոր հայերը, որ իրենց դեկավարի մը, առաջնորդողի մը առաքելութիւնը շնորհուած ըլլալուն կը հաւատային ալ: Իրական իշխանութեան տեսիլքը արդէն կը շփոթէին իրականին հետ:

Բնականաբար ե՛ւ ու մանաւանդ իր գաղափարը տարածելու, եւ նոյնիսկ զայն յամառօրէն պարտադրելու ձգտումը սովորութեանց կարգին անցաւ, մտքի անշարժ սեւեռումի մը նման:

Ազնուագոյն զգացումները, տրամադրութիւնները, անպակաս ատելութիւնները, նախանձը, քէնը, հերոսական հայրենասիրութիւնը, առատաձեռն եւ կծծիական առաջադրութիւնները, մէկը միւսին հետը կամ զուգահեռաբար, մէկը միւսին ետեւէն կամ առանձնաբար, չէին դադրեր իրենց յետին նպատակները դրսեւորել: Մինչ ստեղծելով նոր շունչ մը, նոր հով մը, կը հաւատային որ կրնան անարգել արտայայտուիլ, խօսիլ, հակաճառել, շարժիլ:

Եւ այսպէս հոսանք մը գոյութիւն առած էր այլեւս, ինքնաբերաբար: Հայկականութեան մը բոլոր յատկանիշները պարունակող ազդակները, հրապոյրները ունէր ան:

Իրականութիւնները, առօրեան, մթնոլորտը վիպապաշտ գոյներ եւ անդիմադրելի կերպեր ստացած էին տիրական տարրերու պէս: Անկեղծօրէն կը հաւատային ա՛յ, թէ Սահմանադրութիւնը պիտի կրնար շրջապատող դժնդակ պայմանները ամբողջականօրէն դարմանել:

Պարագան զարմանալի պիտի թուէր իրատես քաղաքացիին համար: Պարգապէս՝ սակայն, յատկանշական էջ մը կը բացուէր մեր ազգային իրականութեան մէջ, մեր ազգային տարեգրութեանց մէջ:

Յետագային, այլ տեսակի շարժումներու առթիւ, եւ ըստ Արշակ Չօպանեանին՝ Արփիար Արփիարեանի գրած իր մէկ տակաւին անտիպ նամակին յայտնութեան, Նուպար փաշա՝ մեր ամենէն իրատես եւ հանճարեղ դէմքերէն մին, եթէ ոչ ամենէն մեծը անտարակոյս միջազգային չափանիշով, իրեն ըսած է. - «Ce ne sont pas des actions, mais des agitations». (հայերէն թարգմանութեամբ՝ *ստնըք գործ չեն, այլ՝ խլրտումներ*):

Իրականությունը լքում էր, արհամարհում էր, արդարե՛ւ:

Բայց ամեն ատեն չէ որ իրականությունը կը կոխուի, կամ կարելի է զայն անպատիժ լքել: Ուշ կամ կանուխ, ան կրնայ երեւալ:

Ազգ. Սահմանադրութեամբ, իր հիմնադիրները տուին մեր ժողովուրդին թերի մեքենայ մը, այո՛, մեծամոլութեան վրայ հիմնում մեքենայ մը, բայց ճիշդ է նաեւ որ վերջապէս տուին ազգային մեքենայ մը. նախապէս գոյութիւն չունէր ան: Եւ որուն շնորհիւ՝ կարգ մը կամայականութիւններու առաջքը առնուեցաւ, ժողովուրդը ներկայացուցական մարմին մը ունեցաւ, ազգային կեանք մը ստեղծուեցաւ եւ մանաւանդ հայութիւնը արժանապատուութեան զգացումը կը ստանար այլեւս: Արթնցաւ հայութիւնը: Ընդհանուր զսպանակ մըն էր այս: Ժողովուրդին հանդէպ սէր, հետաքրքրութիւն կը ծնէր: Սահմանադրութիւնը յոյսեր, նոյնիսկ մեծ յոյսեր ստեղծեց: Տարբեր հարց է գիտնալը՝ թէ այս յոյսերը, խանդավառութիւնները ո՛րք հասան ի վերջոյ: Ամեն պարագայի տակ, այդ յոյսերը ժխտական հետեւանքներ միայն տուին:

Թուրք սուլթաններուն իսկ ձեռքովը, հայ եւ յոյն պատրիարքներուն լայն իրաւասութիւններ տրուած էին, ինչպէս տեսանք համառօտակի կերպով, քիչ առաջ: Պատրիարքը կը նկատուէր ազգին միակ ու վերին ներկայացուցիչը՝ կրօնականին հետ, ստացած էր աշխարհական իշխանութիւն ալ: Եւ ժամանակի ընթացքին, այս իշխանութեան տարողութիւնը հետզհետէ աւելցած էր:

Պոլսոյ պատրիարքներուն տրուած այս լայն իշխանութիւնը, իրաւասութիւնը կը բացատրուի անով որ երբ սուլթանները եղան նաեւ *խալիֆա*, կրօնապետ, տրամադիր գտնուեցան շեշտելու հայ եւ յոյն կրօնական մեծաւորին իշխանութիւնը իրենց համայնքին վրայ.- սուլթանները կ'ուզէին, այս ձեռով, գործ ունենալ մի՛ակ ու բացարձակ ներկայացուցիչի մը հետ, կայսերական հրահանգները աւելի դիրքութեամբ եւ անյապաղ գործադրել տալու համար:

Պատրիարքները ունէին, ուրեմն, իրենց կարգին, լայն իշխանութիւն՝ իրենց ժողովուրդին վրայ, եւ չարաչար ալ գործածեցին այս իշխանութիւնը, երբեմն որպէս միահեծան բռնակալ: Այսպէս, Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը կրնար, նոյնիսկ ա՛ռանց դատաւարութեան, արքորել եկեղեցական եւ աշխարհական հայերը: Կրնար դեռ ո՛չ թէ միայն բարոյական, այլ մարմնական պատիժներ ալ

տնօրինել: Իր իշխանությունը անսահման էր հայ ժողովուրդին վրայ: Ատեն ատեն ալ, ամիրաները կամ Պատրիարքին համակիր աշխատակիցները չարաչար կ'օգտուէին այս լայնօրէն սանձարձակ դրութենէն, քանի խնդիրը հայոց կը վերաբերէր: Սարսափը մեծ էր, գոհերը շատ եղան:

«Պատրիարքարանին անունը ահարկու էր այն ժամանակ», - կը վկայէ Կարապետ Իւթիւնեան: Եւ կը շարունակէ ալ պատկերալից կերպով.

- «Երբ բարապան մը մէկուն ներկայանար եւ «Հրամմէ, Վէքիլ Հայր Սուրբը քեզ կ'ուզէ» ըսէիր, մարդուն թուրը կը ցամքեր բերանին մէջ եւ ոտքով ձեռքով դողալ կը սկսէր: Ընդդիմանալ կարելի չէր: Բարապանը վերարկուին տակ շղթայ մը ունէր, զոր ընդդիմացողին վիզը կ'անցունէր բռնութեամբ եւ այսպէս կը քաշէր կը տանէր գամբռ տանելու պէս, եւ ոչ ոք կարող էր ձեռքէն առնուլ: Վէքիլ Հայր Սուրբին հետ մանաւանդ կատակ կարելի չէր: Առանց երկար յառաջաբանի, կը պառկեցունէր պատկառելի խալիախով եւ լայնաքղանց վերարկուով պարոնը կամ աղան եւ 25-30 գաւազանի հարուածներով կը մեծարէր» (մէջբերում Ա. Ալօյանեանի կողմէ, իր վերոյիշեալ գործին մէջ):

Ճիշդ է նաեւ որ այս կամայականութեան, այս բռնակալութեան վերջ կը դրուի, Թուրքիոյ մէջ, *Թանզիմատ*ով, մեր Ազգ. Սահմանադրութեան հիմնումէն առաջ:

Սուլթան Մեհիտ, շատ երիտասարդ ու յառաջդիմասէր Վեհապետը, իր գահակալութենէն անմիջապէս յետոյ կը հրատարակէ, 1839ին, արքայական հրովարտակ մը՝ որ պատմութեան մէջ ծանօթ է «Կիւլիանէի Խաթթը Հիւլմայուն» անունով, անոր ընթերցումն ու յայտարարութիւնը Կիւլիանէի իր արքայական ապարանքին մէջ հանդիսաւորապէս կատարած ըլլալուն համար: Այս հրովարտակին համաձայն հրատարակուած օրէնքները միացած՝ *Թանզիմատ* կոչուեցան ետքը:

Կիւլիանէի Խաթթը Հիւլմայունի բերած բարեփոխումները հիմնական ու նոր էին այդ շրջանին համար.- հաւասարութիւն՝ առանց կրօնքի ու ցեղի խտրութեան, կեանքի եւ ստացուածքի ապահովութիւն, տուրքերու արդար դրութիւն, դատարանական կազմակերպութիւն, եւայլն:

Այս օրէնքին շնորհիւ, հայերն ալ կրնային պետական պաշ-

տօններու կոչուիլ, մինչ Պատրիարքը կը կորսնցնէր իր բացարձակ իշխանութեան իրաւասութիւնները՝ մեծ մասով:

Այս պայմաններուն մէջն է որ, ուրեմն, Ազգ. Սահմանադրութեան հիմնադիրները աշխատեցան, ծրագրեցին, կանոնի բերին ոչ թէ միայն ներքին կազմակերպութիւն մը, այլ նա՛ն. Պատրիարքին նոր իրաւասութիւնները, դերը: Առ հասարակ, կրօնական ժողովականներուն հանգամանքները ճշդուեցան: Պատրիարքը հայ ժողովուրդին պաշտօնական ներկայացուցիչը կը մնար, բայց ազգային իշխանութեան գործադիր ներկայացուցիչն էր ան այլեւս, առանց կամայական, ինքնիշխան իրաւասութեան: Ժողովներուն նախագահն էր ան, ի պաշտօնէ, որոնց մէջ կրնար խօսիլ, բայց ա՛ռանց ձայնի, այսինքն՝ չէր կրնար քուէարկել²²: Մինչ աշխարհական ատենապետ մը կը վարէր ժողովները:

Պատրիարքը, որ միահեծան էր, որ կրնար ա՛ռանց դատաւարութեան մարդ մը, հա՛յը ծեծել տալ, կամ արքային, պիտի ստիպուէր, մեր այս Ազգ. Սահմանադրութեան 4րդ յօդուածին համաձայն, «հանդիսաւոր ուխտ ընելու Մայր Եկեղեցիին մէջ, Ընդհ. Ժողովոյ ամբի», Ազգին հաւատարիմ մնալու եւ Ազգ. Սահմանադրութեան անլթերի գործադրութեանը ճշմարտապէս հսկելու համար:

Ասկէ զատ, երէկուան տէր եւ տիրական եւ բռնակալ Պատրիարքը կարելի էր, ըստ 6րդ յօդուածին, ամբաստանել Ընդհ. Ժողովին ամբէ:

Բայց, այսուհանդերձ, եթէ երբեք հայ Պատրիարքը կորսնցուց իր նախկին անառարկելի իշխանութիւնը, իրաւասութիւնը, իր իրաւական դիրքը՝ սակայն, որպէս ազգի մը անունով խօսող, որպէս

²² Այդպէս ըլլալով հանդերձ, խնդրի մը շուրջ քուէներու հաւասարութիւն ըլլալու, Պատրիարքին տեսակէտը բաժնող կողմին քուէները կը նկատուէին վնասող, ինչպէս կը տրամադրէր 87-րդ յօդուածը. «Խնդիր մը լաւ քննուելէն, եւ անոր վրայ ներկայ ժողովականաց կարծիքը հասկցուելէն վերջը, քուէի կը դրուի, եւ ձայնից առաւելութեամբ որոշում կը տրուի: Երբ ձայնից հաւասարութիւն պատահի, եթէ Նախագահը ներկայ է՝ անոր կարծեաց կողմը կը հակի որոշումը, եթէ ո՛չ՝ Ատենապետին կողմը»—Վ.Ղ.:

այդ ազգը ներկայացնող, ասելի՛ շեշտուեցաւ անշուշտ: Եւ այս կերպը՝ նոր ժամանակներուն եւ նոր միտքերուն միակ հնարաւորն էր այդ շրջանին Թուրքիոյ մէջ: Սահմանադրութենէն յետոյ եկած Պատրիարքներուն անհատական արժէքէն կախում ունեցաւ իր սահմանադրական Աթոռը արժեցնելը Բ. Դրան եւ հայ ժողովուրդին առջեւը:

Այս օրէնքը կոչուի Սահմանադրութիւն կամ կանոնագիր, կամայականութիւնները արգիլող առաջին միջոցը հանդիսացաւ: Իր տուած Ազգային Ընդհ. Ժողովը մանաւանդ, զարգացուց քննադատութեան զգացումը, բեմէն խօսուող ճառերուն շնորհիւր: Ան պիտի զարգացնէր նաեւ մեր աշխարհաբարը. զայն ըրաւ ասելի պատկերալից եւ կենդանի: Երբեմն, զուցէ շատ անգամ, բո՛ւռն ալ, եւ անխոհեմ ալ՝ հայկական նկարագիրին պէս: Զարգացուց միեւնոյն ատեն լրագրութիւնը, մամուլը: Ազգային կեանք մը ստեղծեց: Տարածեց ե՛ւ, կասկած չկայ, Պոլսէն մինչեւ յետին գաւառները՝ լոյս եւ ինքնագիտակցութիւն, ինչպէս նաեւ, մանաւանդ, ազգային զգացումը, թէւ ոչ առանց բարդոյթի ալ:

Այդ շրջաններուն եւ տեղական օտար պայմաններէն զատ՝ թերին կամ սխալը առաւելաբար կու գար Փարիզին նմանելու անչափահաս, խարուսիկ մեկնումէն: Մեծամորական զսպանակէն ալ: Խոշոր բաներ ընելու, հաւանաբար ե՛ւ «երեսփոխանական ժողով» խաղալու տենչէն եւս: Անիրատես, բայց միշտ ալ անիրատես հայեցակէտէ ալ: Իրականութիւնները, օրուան տիրող տարրերը չափելէ, շօշափելէ հեռու մնացած էին Սահմանադրութեան խմբագիրները: Կը վստահէին իրենց ազգասիրութեանը, եռանդին եւ բառերուն վրայ: Պոռթկում մըն էր իրենց գործը, որուն մեծութեանը շատ կանուխէն հաւատացին: Անհամեմատ ելոյթներով: Եւ որոշ հոգեբանութիւն մը ստեղծուեցաւ իսկոյն եւ շարունակուեցաւ ալ՝ կրկնութիւններու շնորհիւր:

Բայց իրենց աշխատանքը հոգի մը ձգեց, ազգասիրական զգացումներու շունչ մը, ժառանգութիւն մը: Այս՝ թերեւս այդ աշխատանքին միակ արգասիքը եղած ըլլայ:

Այն որ, սփիւռքի մէջ, կը կոչուի կանոնագրութիւն մը պատրաստելու իր համայնքին համար, երկու արժէքներու, երկու երեւոյթներու առջեւ կը գտնուի այսօր, եւ զանոնք ամէնէն առաջ նկատի առնելու անհրաժեշտ պարտականութիւնը ունի.- *առաջին*՝ Ազգ.

Սահմանադրութեան թերիներուն տուած փորձառութենէն օգտուիլ, իսկ *երկրորդ*՝ ներշնչուիլ անոր սկզբունքներէն ու ազգային շունչէն, առանց մեծամոլական ձգտումներու անշուշտ:

Յառաջաբանիս մէջ հաղորդուածին համաձայն, իբր օգնական ունիմ հրատարակութիւն մը՝ տետրակի ձեւով, ընդամէնը 54 մեծ էջ եւ երկսիւնակ, Ա. սիւնակը՝ ձախին, հայերէն է, իսկ Բ. սիւնակը՝ աջին, տաճկերէն լեզուով է, բայց Մեսրոպեան տառերով, ինչպէս շատ պատահական, սովորական էր հայոց մէջ՝ այդ օրերուն, արաբական տառերով տպուած տաճկերէնը չգիտցող հայերուն համար,- հրատարակութիւն՝ որ կը բերէ առարկայական, յստակ արձանագրութիւններ՝ Ազգ. Սահմանադրութեան հեղինակներուն եւ իրենց տրամադրութեանց մասին: Ան կը պարունակէ, արդարեւ, խնդրոյ առարկայ եղող նիւթին առնչութեամբ գոյացած պատմական, հիմնաւոր եւ յատկանշական վկայութեանց փաստաթուղթերը:

Ուրեմն այս նախաքայլ տեղեկութիւնները տալէ ետքը, անհրաժեշտ է իմանալ վերոյիշեալ երկսիւնակ, երկլեզու, Պատրիարքարանին կողմէ լոյս տեսած հրատարակութեան պարունակութեանը, որ կը պարփակէ.

1.- Հրահանգ մը՝ առաքուած «Բարձրագոյն Դրան Արտաքին Գործոց Տեսչութենէն առ խոհեմագարդ Պատրիարքի Տեղապահ», 14 Փետր. 1862 թուականին, եւ որ հետեւեալն է, բառ առ բառ, ճիշդ այնպէս ինչպէս թարգմանուած է թրքերէնէ հայերէնի, եւ այս հայերէնին իր ատենուան ձեւն ալ պահելով.

«Խոհեմագարդ եւ սիրելի էֆէնտի,

Բարեկարգութեանց վերաբերեալ Կայսերական հրովարտակը կը պահանջէ, որ ամէն Հասարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները որոշեալ պայմանաժամի մէջ ի քննին առնելով, ժամանակին բերմանցը և քաղաքակրթութեան արդեանցն ու գիտութեանց պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշէ, ու Բարձրագոյն Դրան ներկայացընէ. և Հոգեւորական Գլխոց շնորհուած իշխանութիւնն ու ձեռնհասութիւնը՝ իւրաքանչիւր Հասարակութեան ապահովուած վիճակին ու նոր դիրքին հետ համաձայնութեան մէջ դրուի: Ուստի

Հայոց Ազգին համար պատուաւոր անձերէ բաղկացեալ Յանձնաժողովի մը ձեռք *Սահմանադրութեան*²³ ուրուագիծ մը պատրաստուեցաւ: Բայց միանգամայն պատշաճ համարուեցաւ որ Սարգիս Պատրիարքի օրով կազմուած Ընդհանուր Ժողովոյ Եկեղեցական անդամներն ու թաղական *Երեսփոխանները*²⁴ քուէից առաւելութեամբ եօթն հոգիէ բաղկացեալ Յանձնաժողով մը ընտրեն, և վերոյիշեալ ուրուագիծը անգամ մըն ալ անոր ցոյց տրուի: Վասնորոյ կը խնդրենք որ պէտք եղած հրաւերի նամակները երկու երեք օրուան մէջ դրկելով, յիշեալ Յանձնաժողովին ընտրութիւնը ընել տայ և անոր՝ Բարձրագոյն Դուռը միւս Յանձնաժողովին ու այս գործիս համար յատկապէս որոշուած Պաշտօնակալին Հետ մեկտեղելով՝ հարկ եղած տնօրէնութեան կատարուելուն շնորհ ընէք: Կը խնդրենք նաև որ վերոյիշեալ կերպով ընտրուած եօթն անձանց անունները յառաջագոյն մեզ ուղարկէք»: Ստորագրեալ՝ ԱԼԻ:

2.- Պատճէնը՝ «Բարձրագոյն Դրան եւ Ազգային Յանձնաժողովներուն առ Կայսերական Կառավարութիւն մատուցած Յայտագրին օրինակին»:

Որուն մէջ ըսուած է անմիջապէս, իր առաջին տողերովն իսկ.

«Կայսերական Տէրութիւնը, ի վաղուց անտի իր արդարասէր հովանաւորութեան ներքև գտնուող զանազան Ազգաց՝ *Կրօնից ազատութեան* և առտնին գործոց *մասնաւոր Վարչութեան* համար առանձնաշնորհութիւններ ու արտօնութիւններ շնորհած է»:

Եւ աւելի վարը, կազմակերպական իր դիմումը արդարացնելու

²³ Ստորագծումը ինձմէ է, շեշտելու համար անգամ մը եւս ու մասնաւոր կերպով ալ, թէ Բ. Դուռէն Պատրիարքական Տեղապահին դրկուած պաշտօնական հրահանգին մէջ «Նիզամնամէ» գրուած է, եւ որուն հայերէն ճշգրիտ եւ լիովին համապատասխանը՝ *կանոնագրութիւն* բառն է, ինչպէս ե՛ւ տեսանք արդէն աւելի վերը:

²⁴ Հո՛ւս եւս ստորագծումը՝ դարձեալ ինձմէ: Տանկերէն բնագիրին մէջ «ազա» ըսուած է, այսինքն՝ *անդամ* հայերէն ճիշդ բառով, եւ ո՛չ թէ «երեսփոխան», որուն տանկերէնը *մէչպուս* բառն է, ինչպէս ա՛յս եւս տեսանք նախորդ էջերուն մէջ: Այսպէս ուրեմն, ամէ՛ն տեղ, ամէ՛ն առթիւ, թարգմանութիւնները եղած են հետեւողական կերպով միշտ խաբուսիկ, անճիշդ, կեղծ, բայց միշտ ալ անշեղ մտադրութեամբ, յետին նպատակով մեծամոլական, ուռեցնելով, խոշորցնելով:

համար, վերի Յայտագիրը կ'աւելցնէ.

«Բայց որովհետեւ Ազգային պաշտօնատեսարց ամեն մէկուն իշխանութիւնը և պարտաւորութիւնները որոշաբար սահմանուած չէին, յայտնի էր որ Ազգին վիճակը բարեկարգելու մասին եղած այս ջանքերը, Ազգային Վարչութեան զանազան մասանց մէջ, նաեւ յիշեալ Վարչութեան և Ազգին մէջ՝ անպակաս պառակտումներ ծագելուն առիթ պիտի տային. և աս ալ ամեն կողման վերաբերեալ իրաւանց գործադրութեան մասին շատ մը անկարգութիւններ, և Ազգային Վարչութեան մէջ ալ շփոթութիւն և խռովութիւն պիտի պատճառէր:

«Ահա՛ այս շփոթութեանց և երկպառակութեանց պատճառները վերցնելու, և ամեն կողման պահանջմանց վնասակարութիւնը բառնալու նպատակաւ, Կայսերական Տէրութիւնը իր բոլոր հպատակաց վրայ ունեցած հայրական խնամօքը՝ Ազգիս մէջէն Խառն Յանձնաժողով մը կազմել հարկաւոր դատեց, որպէս զի Հայոց Ազգին Կրօնական և Քաղաքական բնիկ սովորութեանց, նաեւ ի վաղուց անտի ընդունուած ընթացքին համաձայն *Սահմանադրութիւն* մը պատրաստուի:

«Արդ՝ Խառն Յանձնաժողովը պատշաճ կը դատէ որ վաւերացման համար Բարձրագոյն Դրան մատուցուած *Սահմանադրութեան*²⁵ ուրուագծին համեմատ՝» Յայտագիրը կարգ մը տեսակէտներ, փափաքներ կը յայտնէ, եւ ի միջի այլոց՝

- «Պատրիարքին՝ ի մէջ Տէրութեան և Ազգին միջնորդ ըլլալու պաշտօնը ըստ առաջին դրութեան մնայ», -

²⁵ Վերի երկու ընդգծումներն ալ ինձմէ են՝ դա՛րձեալ, անշո՛ւշտ...: Այս բնագիրին մէջն եւս, *նիզամնամէ* տանկերէն եզրը՝ որ երկու անգամ յիշատակուած է քանի մը տողերու ընթացքին իսկ, թարգմանած են «Սահմանադրութիւն»: Պարզապէս: Անվրէպ: Հետեւողական յամառ տրամադրութեամբ: Այլեւս երբեք պիտի չդադրին անհամապատասխան, սխալ, եւ ստուգապէս յետին նպատակով կատարուող թարգմանութիւնները՝ տանկերէնէ հայերէնի, «Ազգ. Սահմանադրութեան» ուղղութեամբ: Ներկայ ուսումնասիրութիւնս գրելու ատեն, կը խոստովանիմ որ յաճախ զգացած եմ անկարողութիւնս ճշգրիտ, հարազատ կերպով որակելու, սահմանելու՝ ըստ իր էութեան, այն աւելի քան դարէ մը ի վեր տեսած ու տակաւին գո՛յ իրողութիւնը, Արեւմտահայերու ինչպէս նաեւ զաղութներու մէջ...:

- «Ազգային Վարչությունը երեք տեսակ պարտավորություն ունի, որոց առաջինն է առ Կայսերական Տերություն. այս է՝ Ազգը կատարելապես հաւատարիմ հպատակութեան մէջ պահել, և Ազգին թէ՛ ընդհանրապես և թէ՛ ի մասնաւորի ամէն մէկ անհատներուն իրաւանց և արտօնութեանց՝ Տերութեան կողմէն պահպանութիւնը ապահովընել: Երկրորդն է Ազգն. որ է ճշմարտապես գիտութեամբ և հայրաբար վարուիլ: Եւ Երրորդն է առ Աթոռն Էջմիածնի. այն է՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Կրօնական կանոնաց և օրինաց համեմատ վարուիլ»:

«Ահա՛ ասոնք են Սահմանադրութեան այն կէտերը զոր Խառն Յանձնաժողովը պատշաճ կը դատէ, և զոր կը հաստատէ միւս Յանձնաժողովը, որ Ձեր Վսեմութեան հրամանին համեմատ՝ ի դիմաց Ազգին Սահմանադրութեան վրայ իւր դիտողութիւնները Բարձրագոյն Դրան ներկայացնելու համար կազմուեցաւ»:

Եւ այս «Յայտագիր»ին վարը դրուած են երկու Յանձնաժողովներու անդամներուն անուններն ու ստորագրութիւնները:

Առաջին Յանձնաժողովը՝ որ Բ. Դրան կողմէ կազմուած է, կը բաղկանայ Տեղապահ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսէն, վարդապետէ մը, երկու քահանաներէ եւ ուրջ հետեւեալ աշխարհական անդամներէ՝

Գէորգ Երամեան	Յովհաննէս Տատեան
Սերովբէ Վիչէնեան	Գրիգոր Աղաթօն
Յակոբ Մուպահեաճեան	Յակոբիկ Նորատունկեան
Յովհաննէս Եղիազարեան	Գասպար Կիւմիւշճի

Իսկ Ազգին կողմէ կազմուած Յանձնաժողովին եօթը անդամներն են՝

1) Աղաթօնեան Մկրտիչ, 2) Ասլանեան Ստեփան, 3) Մանուկեան Մանուկ, 4) Մինասեան Մինաս, 5) Ռուսինեան, 6) Սիւրենեան Յովհաննէս եւ 7) Օտեան Գրիգոր:

3.- Պատճէնը՝ այն հրամանագիրին, զոր Բ. Դուռը դրկած է «Առ Խոհեմագարդ Տեղապահ Պատրիարքի՝ Հայոց», 17 Մարտ 1863 թուականով. անհրաժեշտ կը նկատեմ՝ մեր ներկայ ուսումնասիրութեանը համար, զայն բառացի, լիակատար կերպով արտագրել հոս, ուր որոշակի կը յայտարարէ ան.

«Հայոց Պատրիարքարանի վիճակին և Վարչութեան բարե-

կարգութեանը վրայօք, ասկէ առաջ Բարձրագոյն Դուռը կազմուած Յանձնաժողովին գրի առած Սահմանադրութիւնը՝ լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մը կէտերը սրբագրուելէն ետքը, Վեհափառ Արքային մատուցուեցաւ, և Նորին Կայսերական Վեհափառութեան կողմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ Կանոն բռնուիլը Ձեր Սրբազնութեան յանձնելու Արքունի հրամանը շնորհուեցաւ:

«Ուստի յիշեալ Սահմանադրութիւնը²⁶ ներփակեալ առ Ձեզ ուղարկելով՝ կը պատուիրենք որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձրագոյն կամաց Օգոստափառ Կայսեր՝ ի՛նչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու հոգ տանիք»:

4.- Այս հրամանագիրին մէջ յիշատակուած Ազգ. Սահմանադրութեան բնագիրը կը սկսի ներածութեամբ մը «Յառաջաբանութիւն» խորագիրով, եւ որ կը պարփակէ «Հիմնական Սկզբունք» կոչուած բաժինին վերաբերեալ վեց հատուած եւ, վերջապէս, Հայոց Ազգ. Սահմանադրութիւնը՝ իր 99 յօդուածներով:

Արդ, յիշեալ «Յառաջաբանութիւնը» կ'ըսէ ի միջի այլոց.

«... Բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակին («Խաթթի Հիւմայուն», 6/18 Փետր. 1856) համեմատ՝ իւրաքանչիւր Հասարակութիւն իր ունեցած արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները՝ որոշեալ ժամանակի մէջ քննելով, եւ ժամանակին բերմանցը եւ քաղաքակրթութեան արդեանցն ու արդի լուսաւորեալ վիճակին պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշելով, Բարձրագոյն Դրան ներկայացնելու պարտաւորուած է»:

Մինչ այն «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» կը բացատրէ իր «հիմնական սկզբունք»ները՝ վեց հատուածներու բաժնած, որոնց առա-

²⁶ Բ. Դրան այս կարճ հրամանագիրը՝ որ 17 Մարտ 1863ին ուղղուած է Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքական Տեղապահին, անշուշտ տանկերէն է, եւ կը գործածէ, երկու անգամ, *նիզամնամէ* (կանոնադրութիւն) բառը: Արդ, ինչո՞ւ ան թարգմանուեր է *Սահմանադրութիւն* Պատրիարքարանին կողմէ լոյս հանուած հայերէն օրինակին մէջ: Մանաւանդ այս՝ բոլորովին աններելի է:

ՕՐԻՆԱԿ ՀՐԱՄԱՆԱԳՐԻ
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՐԱՆ

Առ խոհեմադարդ Տեղապահ
Պատրիարքի՝ Հայոց

Հայոց Պատրիարքարանի վիճակին և վարչութեան բարեկարգութեանը վրայօք, ասկէ առաջ Բարձրագոյն Դուռը կազմուած Յանձնաժողովին գրի առած Մահմանադրութիւնը լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մը կէտերը սրբագրուելէն ետքը, վեհափառ Արքային մատուցուեցաւ. և Նորին Կայսերական վեհափառութեան կողմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ կանոն բռնուիլը Ձեր Սրբազնութեան յանձնելու Արքունի հրամանը շնորհուեցաւ:

Ուստի յիշեալ Մահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Ձեզ ուղարկելով՝ կը պատուիրեմք որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձրագոյն կամաց Օգոստոսիառ Կայսեր ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու հոգ տանելք:

17 Մարտ 1863.

ՍՈՒՐԵԹԻ ՊՈՒՅՐԸԼԹԸՂԻ ԱԼԻ

Էրմէնի Պատրիգ Գաիմմադամը
Տերայէթլու Էֆէնտի:

Էրմէնի Պատրիգխանէսինին իսլահը անկալ վէ խտարէսինէ տալի օլարագ, մուգատտէմա Պապը ալիտէթէշքիլ օլընան գօմխիօնըն գալէմէ ալարղը նիզամնամէնին սըրֆ ումուրը տիւնեքվիյէտէն օլան պաղը մահալլէրի թասհիհ օլընտըգտան սօնրա, հուզուրը մասալի մէվֆուրը հաղրէթի փատիշահիյէ լէտէլ արղ, նէգտի ալիի ճէնապը փատիշահիտէ լէհինի գապուլ օլմասըյլէ մէվատտը միւնտէրի ճէսինին պատէզլին նիզամ իթթիխազ օլընմասը խուսուսընըն թարաֆը Տօս թանէլէրինէ հալալէսինէ էմր ո ֆէրմանը Հիւ մայունը հաղրէթի Միլիւքեանէ միւթապլիգ վէ շէրէֆատ տուր պուրուլմաշ, վէ մէգքիւր նիզամնամէ լէֆֆէն կէօնտէրիմիշ օլմաղլա, պէր մանթուգը իրատէի սէնիյէի ճէնապը փատիշահի նիզամնամէի մէգքիւրըն հալի օլտուղը մէվատտըն պատէմա տէսթուր իսլ ամէլ թուլըլարագ, մուգթաղիյաթըն իֆասընա հիմմէթ էյլէյէլը տէյու:

Ֆի 9 Շէվվալ 1279

ջինին մէջ կը յայտարարէ, թէ՝

«Ազգին ամէն մէկ անհատը առ Ազգը պարտաւորութիւններ ունի. Ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամէն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամէն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի ազգէն եւ ազգն անհատներէն»:

Իսկ իր Դ. հատուածը կը յարէ թէ՝ Ազգը փոխադարձաբար ներկայացնող իշխանութիւնը «Ազգային Վարչութիւն» կը կոչուի, Օսմանեան Տէրութեան յատուկ արտօնութեամբ եւ «Սահմանադրութեան միջոցաւ», Թուրքիոյ հայոց «ներքին գործերուն տնօրէնութեանը» համար:

Եւ ըստ իր Ե. հատուածին՝ այս Վարչութիւնը «ազգային ըլլալու համար, պէտք է *սահմանադրական*²⁷ ըլլայ»:

Մինչ վերոյիշեալ Յառաջաբանութիւնը կը վերջանայ իր Զ. հատուածով, իր հիմնական սկզբունքին կրկնումովը, այսինքն թէ՝

«Երեսփոխանական վարչութեան հիմը՝ ԻՐԱԻՄՆՅՈՒ ՊԱՐՏ-ԵԱՅՍ սկզբունքն է, որ *արդարութեան* սկզբունքն է, իր ոյժը ձայնից բազմութեան մէջ կը կայանայ, որ *օրինաւորութեան* սկզբունք է:

5.- Եւ, վերջապէս, կը յաջորդէ՝ վերոյիշեալ հրատարակութեան մէջ, Ազգ. Սահմանադրութեան հայերէն «բնագիրը», իր 99 յօդուածներով, ա՛յս ալ նոյնպէս երկու սիւնակներու վրայ, ձախինը՝ հայերէն, աջինը՝ թրքերէն բայց հայկական տառերով,- ինչպէս արդէն յիշատակեցինք քիչ վերը:

Մինչ մասնաւորապէս մեր առաջադրած նիւթին ճշմարիտ հասկացողութեան եւ հիմնումին համար ալ, անհրաժեշտ է, անշուշտ, նա՛եւ աչքի առաջ ունենալը յիշեալ Ազգ. Կանոնագրութեան հեղինակներուն կարեւորութեան բնոյթը:

«Երեք հոգի էին,- կը գրէ Արշակ Ալպօյանեան իր վերոյիշեալ էջերուն մէջ,- մասնաւորապէս ազգին վերականգնութեան գաղափարին ամենաջերմ սիրահարները. Նիկողոս Պալեան, Նահապետ Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, երեքն ալ գերազանցապէս պայծառ իմացականութիւններ»:

²⁷ Բառը *ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅԻՄՆ* է «Ազգային Սահմանադրութիւն»ի մէջ (1863, էջ 12) — Վ.Դ.:

— 9 —

ՅՈՒՆԱՋԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Օսմանեան Տէրութեան իր Մահ-մէտական չեղող հպատակներուն շընորհած արտօնութիւնները՝ հաւասար են ըստ սկզբանայ ամենուն համար՝ բայց անոնց գործադրութեանը եղանակը՝ իւրաքանչիւր Ազգի մէջ ըստ պահանջման սեպհական սովորութեանց իւրեանց, մասնաւոր կերպով անօրինուած է ։

Հայոց Պատրիարքը գլուխ է իր Ազգին , և մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ Տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդ ։ Սակայն Պատրիարքարանի մէջ կրօնական գործոց համար՝ կրօնական ժողով մը , և քաղաքական գործոց համար՝ Քաղաքական ժողով մը կան հաստատուած ։ Այս երկու ժողովները ՚ի պահանջել հարկին միանալով՝ խառն ժողով կը կազմեն ։ Թէ պատրիարքը և թէ այս երկու ժողովոց անդամները՝ Ազգին պատուաւոր անձանցմէ բաղկացեալ մէկ ընդհանուր ժողովոյ մէջ կ'ընտրուին ։

Որովհետեւ յիշեալ ժողովներուն պաշտօնն ու պարտաւորութիւնքը , և կազմութեան եղանակը բաւական կտանուններով սահմանուած չեն , և այս պատճառաւ զանազան անտեղեկութիւններ , և մասնաւորապէս ընդհանուր ժողով կազմելու մասին տեսակ տեսակ գիտալուծութիւններ տեսնուած են ,

Որովհետեւ բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակին (*) համեմատ՝ իւրաքանչիւր Հասարակութիւն իր ունեցած արտօնութիւններն ու առանձնանորհուծութիւնները՝ որոշեալ ժամանակի մէջ քննելով , և ժամանակին բերմանցը և

ՄՈՒԴԱՏՏԻՄԷ

Տէլէթի Այլլէնին թէպաւ'ի զայլը Միւսլիմէսի հազգընտա իհասան պոյյուլմըշ օլտըղը իմթիյաղաթ՝ քսանէն ճիւմլէսի հազգընտա միւսաւաթ իւզրէ խէտէ , հէր միլլէթաէ պունըն սուվէրի իճրալլէսի ուսուլ վէ ա'տաթը մախսուսէլէրի իզթիդասընճա , պիլ շէքլի մախսուստէ պուլմըշտըր

Էրմէնի Պատրիարքի՝ միլլէթինին բէլիսի , վէ ահպալը մախսուստէ Տէլլէթի Այլլէնին վասըթալի թէնֆիդլի ահքեամը օլուպ , անճաղ Պատրիարխանէտէ ումուրը լուհանլէ իչուն պիլ մէճիսի լուհանի , վէ ումուրը ճիւմլէսի իչուն պիլ մէճիսի ճիւմլէսի միւսալիս իւթ իւթալ իւթ իւթալ պուլլէթի մէճիսի պիլլէշէրէք մէճիսի միւսալիս թէլլիթ աղտ օլընուր ։ Կէրէք Պատրիարք վէ կէրէք պուլ մէճիսիլ՝ ա'ղասը միւթէպէրանը միլլէթաէն միւրէքքէպ պիլ մէճիսի ումուսիտէ ինթիլիսապ զըլլնուր ։

Պու մէճիսիլին վէզա'լիֆի վէ սուս վէրի թէլլէրլի հազգընտա նիզամաթը քեաֆիյէ օլմատըղընտան տիւրլի ոյլդունսըղըղըր լար զուհուրէ կէլուպ , ալլէ իսուսուս մէճիսի ումուսիլին թէլլէրլինտէ էնուլ'ի միւշքիլաթ կէօրիւլտիկինէ , վէ ըսալաթ Ֆէրմանը ալիսի (*) հիւքմինճէ , հէր ճէմաւաթըն պիլ միհլի մուսլէն իչինտէ , իմթիլյաղաթ վէ մուսֆիլյաթը հազըրէլլէրինին մուսլէնէսինէ իպթիտար իլէ , վաղթըն վէ աաարը մէտէնլէթ վէ մա'լումաթը միւթթէսէպէնին իճապ իթաիրաիկի ըսալաթը պիլ միւզաքէրէ արդ էյլլէմէլլէրի , վէ բուէսաի լուհանլէյէ իթա պույրուլմըշ օլան

(*) Խաթիթի Հիւմայուն , Գլխ 18 փետր . 1856 :

(*) Խաթիթի Հիւմայուն , Էփիլի ճէմաղիւլալի 1856 ։

Բայց ինչպես Գրիգոր Օտեան կը վկայէ՝ ըստ իր 1879ին գրածին, «Շատ են որ Սահմանադրութեան հեղինակութեան պատիւը իրենց կը սեպհականացնեն, արդարութեան պարտք է ըսել թէ ի սկզբան երեք էին որ հեղինակեցին ու քարոզեցին զայն՝ իրենց մի քանի խորհրդակից ու քաջալեր ունենալով»:

Եւ դեռ Գրիգոր Օտեան՝ ինքը, պիտի շարունակէ եւ ոչ առանց յատկանշական իւմուրի ալ.- «... ու շատ ժամանակ դարձեալ մնացին իրենք քիչուոր՝ Ազգին մեծ ու զօրաւոր մասին դէմ, մինչեւ որ Լեգէոն եղան, ապա բանակ, եւ հոսկ ուրեմն ազգն ամբողջ եղաւ սահմանադրական» (Ա. Ալպօյանեան, էջ 328):

Այլեւս պատմութեան պատկանող ճշմարտութիւն դարձած է այն իրողութիւնը, թէ մասնաւորապէս Տօքթ. Նահապետ Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, Նիկողոս Պալեան, Մինաս Մինասեան, Գրիգոր Աղաթօն, Սերվիշէն իսկական դերեր կատարած են Ազգ. Սահմանադրութեան կազմաւորումին մէջ, անշուշտ մէկը միւսէն աւելի կամ պակաս չափով, ինչպէս միշտ կը պատահի նման աշխատանքներու ատեն՝ մանաւանդ: Ասկէ զատ, միայն վերոյիշեալները չեն որ մասնակցեցան, աշխատեցան այդ գործին իրականացումին համար. բայց մեր նիւթին առնչութեամբ, անհրաժեշտը՝ գիտնալն է, թէ անոնց աշխատանքներով ու ճիգերովն է որ կարելորը գոյ է, ամէնէն աւելի:

Եւ ինչքան ալ անոնք մեր պատմութեան մէջ արդէն անցած ծանօթ դէմքեր կը նկատուին, ես պիտի ուզեի՝ այսուհանդերձ, քանի մը տողերով առաւելաբար, բայց ե՛ւ ըստ բաւականին, ներկայացնել զանոնք իրենց այն հանգամանքներովը, որ հա՛րկ են ներկայ ուսումնասիրութեանը համար:

Տօքթ. Նահապետ Ռուսինեան (1819–1880), ինչպէս կը գրէ Տիրան Չրաքեան (Ինտրա) իր «Գրական Դէմքեր» խորագիրով գրութեան մէջ, Ազգ. Սահմանադրութիւնը անոր «գերագոյն գործը» եղած է, եւ որուն հեղինակներէն մին ալ կը նկատէ Օտեանի եւ Պալեանի հետ: Արդարեւ, Ռուսինեան մեծ դեր խաղացած է Սահմանադրութեան օրինագիծին խմբագրութեան մէջ, եւ բազմաթիւ են այն ձեռագիրները որոնց մէջ կը գտնուին աշխատութեան բազմաթիւ փոփոխեալ եւ սրբագրուած ուրուագրութիւնները («Հայրենիք» Ամսագիր, Յունիս 1927, էջ 53):

Երբ Գ. Օտեանի, Սերվիլենի, Գ. Պալեանի կրկին խմբագրումով Ազգ. Կանոնագրությունը կը ներկայացուի Ընդհ. Ժողովին (1860) քննարկումին, Ռուսիոնեանի առաջադրութեամբ է որ կը ստանայ *Ազգային Սահմանադրութիւն* անուանումը: Այս անունին կապուած է նաեւ իրր:

Իր վերոյիշեալ ուսումնասիրութեանը մէջ, Արփիար Արփիարեանը բաւական լայն մաս յատկացուցած է Նահապետ Ռուսիոնեանին, ոչ թէ միայն անոր գրականութեանը առնչութեամբ, այլ նաեւ ազգային գործունէութեանը, գաղափարներուն եւ Սահմանադրութեան հիմնումին առթիւ անոր ցոյց տուած եռանդին եւ աշխատանքին վրայ: Եւ անկեղծ համակրութեամբ: Բոլորովին տեղին կը նկատեմ իր այդ աշխատանքէն մէջբերումներ կատարել հոս՝ անոր յատկանշական մասերուն մէջէն: Ուրեմն, Արփիարեան խօսելով Ռուսիոնեանի մասին, գայն կը ներկայացնէ իսկոյն իբր՝

«Բժիշկ, քաջ ֆրանսագէտ, քաջագոյն հայագէտ, գեղասէր մատենագիր, պերճախօս ատենաբան, գաղափարի նուիրուած հոյակապ անձնաւորութիւն մը»:

Արփիարեան կը յարէ եւ.

«Ազգային կեանքին ամէն երեւոյթներուն մէջ կը ներկայանայ զօրաւոր կամքի եւ կորովալիր մտքի տիպար մը»:

Շարունակելով Ռուսիոնեանի խմորումին էապէս յատկանշական երանգները տալ, Արփիարեան չ'ուշանար ակեցնելու թէ՝

«Ֆրանսայի 1789էն 1848ի մտաւորական ու քաղաքական պատմութիւնը զինքը ամբողջապէս կը գրաւէ: Պոլիս վերադարձին, կ'ուզէ իր ցեղն ալ կերպով մը ֆրանսացիներուն ուղղութեամբը յառաջդիմել տալ»:

Ռուսիոնեան տասը տարի ապրած է Փարիզ, եւ ուսանած: Կարճ շրջան մը չէ այս: Իր մասին՝ Արփիարեան դեռ կը վկայէ միշտ խանդավառ տրամադրութեամբ.

«Նոր գաղափարներու տարածման, վարչական նոր կազմակերպութեան մը հիմնարկէքին համար պէտք կը զգայ աշխարհաբարին տրամաբանական զարգացմանը: Կը ստեղծէ *Ուղղախօսութիւնը*, որ քերականութիւնն է նոր աշխարհաբարին: Օտեան՝ թարմ երիտասարդ՝ կը յարի Ռուսիոնեանի: *Ուղղախօսութիւնը* իր էութեանը մէջ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ գրաբարի ու աշխարհաբարի ձուլում մը, դեկավարութեամբ տրամաբանական մտացածին օրէնքներու:

Ռուսինեան կը սխալէր: Բայց սխալողը ինք չեղաւ միայն: Իրմէ ետքը շատցան, եւ մինչեւ այսօր ալ մեծկակ թիւ մը կը կազմեն Ռուսինեանի մտածումէն առաջնորդուողները:

.....

«Ռուսինեանի աշխարհաբարը դպրոցի մը հիմնադրութիւնը չեղաւ: Իր լեզուն իրենը կը մնայ: Սակայն հետաքրքիր ընթերցող մը երբ կը կարդայ արձակ ու ոտանաւոր գրուածները, երբեք չի խրտչիր:

.....

«Օտեան եւ Ռուսինեան հաւասարապէս տիրած էին հայերէն լեզուին: Օտեան չէր ուզեր նոր բառեր կերտել: Ընդհանրապէս կը ջանար գոյութիւն ունեցող բառերը գործածել ասելի ընդարձակուած կամ բարեփոխուած նշանակութեամբ: Բայց Ռուսինեան նորեր կը ստեղծէր միշտ, կը կոտրտէր եղածները ու անոնց բեկորներէն կը դարբնէր նորանոր բառեր:

«Մեր հիմիկուան ընթացիկ լեզուին մէջ շատ բառեր կան, որոնց կիրառութիւնը կամ ստեղծումը կը պարտինք այս երկու քաջ հայագէտներուն:

«Իսկ խորհրդարանական բառերն ու բացատրութիւնները գրեթէ ամէնքն ալ Ռուսինեան ինքն հայացուցած է: Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին Ներքին Կանոնագիրը ինքը յօրինեց, եւրոպական խորհրդարաններու կանոնագրութեանց հետեւողութեամբ:

«Սահմանադրութիւնը իր բոլոր ըղձանքներուն իրականացումը եղաւ:

«Ռուսինեան հայ եկեղեցականութեան բարեացակամ չէր: Նոր սերունդին ծրագիրն էր հայ ազգին վերանորոգումը իր ներքին կեանքին մէջ: Վերանորոգումը կատարելու համար պէտք է կռուիլ ազգային իշխանութեան դէմ: Այդ իշխանութիւնը պաշտօնապէս եկեղեցականներուն սեփականութիւնն է, ուստի բնականաբար կռիւը ասոնց դէմ պիտի մղուի: Ու կռուելու համար պէտք է ատել: Ընդունելու ենք նաեւ որ Փրանսայի հակակղերական գաղափարներն ալ տպաւորութիւն թողած էին հայոց մտքերուն վրայ: Աշխարհիս բոլոր եկեղեցականները համերաշխ կը համարէին, եւ իրարու համար փոխադարձաբար պատասխանատու կը բռնէին: Երբ Սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ, նոր սերունդին ալ

ատելությիւնը կամաց կամաց մեղմացաւ, մինչեւ որ օր մը անհետանար: Օտեան, որ իր երիտասարդութեանը կը գրէր «ով որ գլուխը վեղար մ'ունի, սիրտը՝ սատանայ մ'ունի», ա'լ ժամանակին հետ հաշտուած էր վարդապետներուն հետ, վասն զի անոնք այլեւս իշխանութիւն չունէին հայ մտքին վրայ: Բայց Ռուսինեան անողորքելի մնաց: Սահմանադրութեան թուականէն շատ տարիներ յետոյ միշտ նոյն զգացումները կը տածէր վեղարաւորներուն նկատմամբ: Դիւանի բեմէն էր, որ Ռուսինեան [Ա]մբոսիոս վարդապետին երեսին — եւ անոր հետ ամբողջ հայ եկեղեցականութեան երեսին կը պոռար. «Դո՛ւք, դո՛ւք, դո՛ւք, դուք էք հայ ժողովուրդին ամէն աղետներուն պատճառը»:

«Ամէն անգամ, որ Ռուսինեան «ժողովուրդ» բառը արտասանէր, ցոյք մըն ալ աչքերուն մէջ կը փայլէր: Ինքնիրմէն դուրս ելած հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբը կը խօսէր ժողովուրդին վրայ: «Ժողովուրդին» կը հաւատար, ինչպէս հաւատացած էին Տանթոն, Պօտէն»:

Ռուսինեանի հանդէպ Արփիար Արփիարեանի սնուցած գնահատումը՝ անոր այլազան արժէքներէն յառաջ կու գայ: Բայց միշտ ալ անոր մէջ մտաւորականին, ազգային գործիչի, նոր գաղափարներով հետեւողի գիծերը նկատի ունենալով: Գուցէ ինքը հետեւողական անուշադրութեամբ մը՝ կը շփոթէ Ազգային Ժողովը, կամ Ընդհանուր Ժողովը՝ *խորհրդարան*ին [հետ], ինչպէս կը տեսնենք իր յետագայ տողերուն մէջ.- արդարեւ, շարունակելով իր գրութիւնը Ռուսինեանի մասին, Արփիարեան կը յարէ.

«Ժողովրդին տրիրունը եղաւ Ազգային Ժողովին մէջ. միշտ յառաջդիմութեան եւ լայն գաղափարներու ախոյեանը: *Խորհրդարանը*²⁸ արտասանած իր ատենաբանութիւնները կատարելագործեալ մէյմէկ օրինակ են կորովի պերճախօսութեան:

«Ռուսինեանը՝ իբրեւ հեղինակ՝ իր ատենաբանութիւններուն մէջ պէտք է փնտռել: Ինչպէս ըսուեցաւ այս յօդուածին սկիզբը, 1850էն յետոյ հանրային կեանքի մաքառումներն էին, որ կը գրաւէին ու կը սպառէին տաղանդաւոր երիտասարդութեան մտաւորական ուժերը: Այդ հոյակապ անձնաւորութիւնն ալ իր բոլոր ժամանակը Ազգային Ժողովին առաջնորդութեան նուիրեց: Եւ ինչ

²⁸ Ընդգծումը ինձմէ:

աննման խղճահար առաջնորդ մը: Երբեք չեղաւ այն երեսփոխանը, որ ասիյափոյ, հապճեպով, թոպէին տպաւորութեանը ներքեւ խօսէր: Ամէն խնդիր երկար ու բարակ կ'ուսումնասիրէր մանրակրկիտ քննութեամբ, բազմակողմանի տեսութիւններով: Իր բոլոր մտածութիւնները հանդարտօրէն գրի կ'առնէր, լեզուական եւ գրական խնամոտ հոգածութեամբ: Եւ այսպէս իր ատենաբանութիւնները լրջօրէն պատրաստելէ յետոյ, զանոնք Ազգային Ժողովին մէջ կ'արտասանէր հեղինակաւոր շեշտով մը: Ամէն ոք մտիկ կ'ընէր այդ պզտիկ մարդը երկիւղած լռութեամբ: Երեսփոխան եւ ունկնդիր գիտէին, թէ այն ատենաբանը ազգին բարիքը իրեն միայն եւ միմիայն կէտ նպատակի ունի. ու դէպի հոն կը դիմէ ոչ լոկ բարի զգացումներով տոգորուած, այլեւ՝ բազմահամբաւ հմտութեամբ, լեփ լեցուն գլխով մը, ու զօրաւոր համոզումներով, անդրդուելի սկզբունքներով:

«Ռուսիներէն իր իշխանութեան մեծութիւնը միշտ բարձր կը պահէր երբեք չխոտորելով իր ճամբէն: Նոյնիսկ իր գրական դաւանանքներուն, իր լեզուական օրէնքներուն հաւատարիմ կը մնար այն ատենաբանութեանց մէջ, որոնցմով պիտի քննէր, պիտի պարզէր, պիտի լուսաբանէր տնտեսական, պատմական, օրէնսդրական կնճռոտ, դժուարալոյծ խնդիրներ: Օր մը գրաւոր պատրաստած էր ազգային տուրքերու վրայ Երեսփոխանական Ժողովին արտասանելիք ճառը. զայն Օտեանին ցոյց կու տայ: Յետ ընթերցման, Օտեան կարծիք կը յայտնէ, թէ այդ հայեվարը աղէկ հասկցող երեսփոխանները բազմաթիւ պիտի չըլլան, ուստի եւ հաւանական չէ, որ ճառին մէջ յայտնուած գաղափարները յաղթանակ տանին:

«- Ի՛նչ փոյթ, որ չհասկնան, կը պատասխանէ Ռուսիներէն: Եթէ հասկնալ կ'ուզեն, թո՛ղ լեզուս սորվին»:

.....

Եւ ոչ առանց գոհունակութեան, միշտ իր համակրանքն ու տեսութիւնները Ռուսիներէնի մասին եզրակացնելու պէս, Արփիարեան դեռ կը վկայէ.

«Մահմանադրութեան մը խմբագրութիւնը շատ ծանր գործ էր: Փրանսական ազդեցութիւնը ակներեւ է այդ օրինագրքին մէջ: Ռուսիներէն կ'առաջնորդուէր Միութեան գաղափարէն: Նահանգային բաժանումները ի մի ձուլելով մեծ զանգուած մը կազմել, այս

եղած էր 1789-ին յետոյ Ֆրանսայի օրէնսդիրներուն կէտ նպատակին: Նոյն մտածութիւնը կ'ունենայ եւ Ռուսիներէն»:

Նահապետ Ռուսիներէնի մասին իր մենագրութիւնը Արփիար Արփիարեան կը վերջացնէ յետագայ յուզիչ, պատկերային դրուագով:

«Նոյեմբերի իրիկուն մը.- կը գրէ արդարեւ ան,- 1876ին, երբ Օտեան տուն մտաւ, եղբորորդին, պզտիկ Երուանդը— հիմակ ինքը գրական Օտեան— առջեւը վագեց աղաղակելով — Հօբար, Ռուսիներէնը մեռեր է:

«Օտեան բառ մը չգտաւ ըսելու: Լալ սկսաւ:

«Պոլիս ամէնքն ալ լացին»:

Գրիգոր Օտեան (1834–1887), զարգացած ու մեծ դէմք մըն է: Յարգուած, արժանի մէկը: Եւ հայութեան պատիւը: Իր անունը սերտօրէն կապուած է Ազգ. Սահմանադրութեան իրագործումին հետ:

Իր մասին եւս Տիրան Չրաքեան յատկանշական տեղեկութիւններ կու տայ իր վերոյիշեալ «Գրական Դէմքեր» խորագիրով գրութեանը մէջ, եւ որ մեր նիւթին համար հիմնովին շահեկան են: Գրիգոր Օտեան իր ուսումը շարունակած է Փարիզ, կը նկատուի եզական դէմքը ժամանակակից պատմութեան եւ մանաւանդ գլխաւորը այն մտաւորականներուն՝ որ յղացան ու կերտեցին Սահմանադրութիւնը: Ընտրուած է՝ Ազգային Ժողովին անդամ, եղած է մին՝ մեր ամէնէն պերճախօս, պատասխանատու եւ ունկնդրուած ժողովականներէն:

Եւ դեռ հա՛րկ է յիշատակել հոս, եւ մասնաւոր կերպով, թէ Գրիգոր Օտեան կարելոր դեր կատարած է նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան Սահմանադրութեան ստեղծումին եւ պատրաստութեան մէջ՝ Միտհատ փաշային հետ: Ասկէ զատ՝ եղած է եպարքոսներու խորհրդական եւ յաջողութեամբ կատարած է դիւանագիտական պաշտօններ զանազան պետութեան մօտ, գլխաւորաբար Ֆրանսա՝ Թիէռ նահանգին մօտ:

Իր քսանը հինգ տարեկանին արդէն կը պաշտօնավարէր Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մէջ, յետոյ՝ անդամ նշանակուած է Պետական Խորհուրդի. եղած է նաեւ շինութեանց նախարարի օգնականի փոխանորդ: Վարած է ե՛ւ, Ալի փաշայի

վեգիրության շրջանին՝ դատական տնօրենության պաշտօնը: Եւ դեռ այլ կառավարական եւ պետական բարձր աշխատանքներ:

Արփիար Արփիարեան եւս շատ խոր համակրանքով, գնահատումով կը խօսի Գրիգոր Օտեանի մասին, իր վերի ուսումնասիրության մէջ: Չէ չափազանցած երբեք: Առանց տատամսումի պիտի ուզէի արտագրել հոս իր արդար վկայութիւնը.

«Օտեան 1850-1880ի սերունդին է՛ն սիրուած ու յարգուած դէմքերէն մէկն է: Հայ ազգը անոր մահուանը չսպասեց իր համակրանքին արտայայտութեանը համար: Սիրոյ եւ մեծարանքի փայփայանքներ զգուեցին Օտեանը, անոր հանրային կեանքին սկզբնաւորութեան թուականէն մինչեւ մահը: Ու հիմակ ալ իր անունը գորգորալիւ երկիւղածութեամբ մը կը յիշատակուի: Ու պիտի յիշատակուի միշտ ալ»:

Մինաս Մինասեան Օսմանեան Կայսրութեան Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մէջ կարելոր, աչքառու դիրքերու տիրացած է:

Գրիգոր Աղաթօն գրեթէ նախահայրն է Օսմանեան թղթատարութեան: Եւ այս բնագաւառին մէջ, առաջին հայր: Իր օրովը ճաշակաւոր դրոշմաթուղթեր հանուած են:

Անշուշտ ուրիշ հայեր ալ աշխատած են Սահմանադրութեան կերտումին, բայց արդէն իսկ բաւական կը նկատեմ վերոյիշեալ գլխաւոր հեղինակներուն անհատական եւ ազգային արժէքը, աշխատանքն ու գործը, հաստատելու, հաւաստելու՝ եզրակացումներուս հիմնական ճշմարտութեանը համար:

Պատմական իրականութիւն է որ վերջին դարու կէսէն յետոյ, Պոլսոյ հայոց հոյլ մը մտաւորականները՝ ֆրանսական գրականութեան ազատամիտ հայեացքներէն ազդուած, գաղափարը կ'ունենան ազգային *կանոնագրութիւն* մը ունենալ գոյտ հայկական ներքին գործերուն կազմակերպութեանը համար, կամ ազգային *սահմանադրութիւն* մը՝ նոյն նպատակով:

Սկզբնական շրջանին, յանախակի գործածուած բառը՝ եզրը, *կանոնագրութիւն*ն եղած է: Բայց հետզհետէ, ան տեղի կու տայ

սահմանադրությին անուանումին: Իրականության մեջ՝ սակայն, ճիշդը այս երկու բառերն ալ փոխն ի փոխ գործածուած են անգամ Սահմանադրության օրինագիծը պատրաստողներուն կողմէ: Նահապետ Ռուսինեանը եղաւ վերջին պահուն «Սահմանադրութիւն» անուանումը կատարողը, առանց որ իր գործակիցները ո՛րեւէ առարկութիւն ընեն այս մասին: Բայց աւելի դառնը կայ.- թէ Ազգ. Սահմանադրութեան քննադատներէն, պատմաբաններէն ո՛չ մէկը ուզած ըլլայ ուսումնասիրել, շօշափել զայն իր իսկութեանը մէջ, իր անունովն ու իր առարկայական տարողութեամբը.- նոյնիսկ երբ օտար հեղինակները պատճառաբանեալ քննադատութիւններ ըրին՝ այս Ազգ. Սահմանադրութեան անունն ու իր տրամադրութիւնները գրեթէ բացայայտ հեզնանքով պարզ կանոնագրութեան մը կազմում մը սեպելով:

Ինչո՛ւ, սակայն, կայսրութեան մը մէջ, հպատակ փոքրամասնութիւն մը ներկայացնող հասարակութեան մը վերաբերող օրինական հիմնարկութեան մը անունը, ինչպէս նաեւ իր անդամներուն հանգամանքները ենթարկուած են՝ մերիններուն կողմէ միայն, եւ տակաւին կ'ենթարկուին ալ, այնքան կարելոր, այնքան արմատական շրջումի, զեղծումի, իր հաստատումին առաջին օրէն ի վեր: Գուցէ կ'անգիտանան տաճկերէն միա՛կ բնագիրին իսկութիւնը, կամ անոր գոյութիւնն իսկ. բայց այս անգիտակցութիւնը՝ Սահմանադրութեան հեղինակները չեն կրնար պարտկել՝ ամէն պարագայի տակ:

Շուրջ տասն[ամ]եակ մը կայ, ծանօթ հրապարակագիր, լրագրող, նախկին կուսակցական, ազգային գործիչ Լեւոն Չորմիսեան, երբ իր մէկ մեծածաւալ պատմութիւնը հրատարակեց մեր վերջին դարուն հայ ազգային եղելութիւններու վրայ, կը յայտարարէ՝ Ազգ. Սահմանադրութեան մասին խօսելու ատենը, թէ «ի՛նչ կարելորութիւն կրնայ ունենալ Սահմանադրութեան մը անուանումը...»²⁹:

²⁹ Շահպազ կ'ակնարկէ Լեւոն Չորմիսեանի «Համապատկեր Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատմութեան» քառահատոր աշխատութեան Ա. հատորին, (տպ. Տօնիկեան եւ Որդիք, Պէյրութ, 1972), ուր 215-րդ էջի «Ազգային Սահմանադրութիւնը» խորագիրը կրող բաժինը կը սկսի «Կարելոր չէ թէ՛ որքան ճիշդ է բառին գործածութիւնը

Անշուշտ որ շատ կարելու է ան.- սահմանադրութեան եւ կանոնադրութեան միջեւ գտնուող հսկայական տարբերութիւնները չգիտնալը, չըմբռնելը՝ մանաւանդ մեր պարագային, իրաւունք իսկ չի՝ տար այդ մասին խօսելու...:

Ճիշդ է. Ազգ. Սահմանադրութեան եւ իր գործադրութեան մասին մինչեւ այսօր հայոց միջեւ տեղի ունեցած վէճերը, դիտողութիւնները, քննադատութիւնները, ուսումնասիրութիւնները չեն վերաբերին երբեք հանգամանքին, չեն շօշափեր այս հանգամանքը, իր սահմանումը.- շատ յատկանշական երեւոյթ մըն է այս պարագան:

Բայց ինչո՞ւ նման անտեսում մը՝ անգամ իրաւասուններու կողմէ: Կանխամտածումի մը, յետին նպատակի մը պատճառովը, անկասկած:

Ամէն գնով հա՛րկ էր խնդրոյ առարկայ եղող Ազգ. Կանոնադրութեան տալ սահմանադրական պատուանդան մը, փքուռոյց սահմանում մը՝ պետական գործ կատարած ըլլալու պատրանքը ընծայելու համար իր ժողովուրդին: Այլապէս՝ կարելի չէ բացատրել, թէ ի՞նչպէս Օտեանի նման մէկը՝ դիւանագիտական, քաղաքական, ազգային բարձր պաշտօններու, դիրքերու հասած, տաճկերէն, հայերէն, ֆրանսերէն լեզուներուն տիրացած, եւ փորձառու, վերածելի՝ բազմաթիւ անգամ, տաճկերէն գրուած *Նիզամնամէն* հայերէն «Սահմանադրութեան», տաճկերէն *սզա* կոչումը՝ «երեսփոխան»ի, տաճկերէն *խանէյի միլլիէն* «ազգային տուրք»ի,- այս նոյն առարկութիւնը նա՛եւ Ռուսիոյ հանդէպ, որուն հմտութիւնը, ուշիմութիւնը, պարտաճանաչութիւնը, խղճմտութիւնը կասկած չեն վերցներ, ինչպէս նաեւ դեռ իրենց միւս աշխատակիցները:

Ինչպէս տեսանք արդէն վերի էջերուն մէջ, թէ Օսմանեան

եւ ո՞րչափով կը համապատասխանէ իրականութեան» հաստատումով, ապա կ'աւելցուի. «...Ազգային Սահմանադրութիւն անունով ճանչցուած կազմակերպուած դրութիւն» արտայայտութիւնը: Կը հետեւի, ուրեմն, թէ Չորմիսեան ալ մէկն էր անոնցմէ, Շահպազի նման, որ ունէր իր վերապահումը «սահմանադրութիւն» բառին նկատմամբ՝ իբրեւ վաւերագրին էութեան տրուած սահմանում— Վ.Ղ.:

Կայսրութեան Բ. Դրան օրինական պարտադիր լեզուն տաճկերէնը ըլլալով՝ անշուշտ որ մեր Ազգ. Կանոնագրութեան բնագիրն ալ տաճկերէն լեզուով տրուած էր մեզի: Արդ, այս բնագիրը՝ իր անունէն զատ, իր պայմաններուն, իր պարտադրութիւններուն մէջն եւս, առանց բացառութեան, մինչեւ իր վերջին յօդուածը՝ կանոնագրութիւն մըն է միայն:

Այլեւս ասոր հակառակը պնդելը՝ ցաւալի յամառութեան մը վկայութիւնը պիտի կազմէր անգամ մը եւս...:

Մասնաւոր կերպով այս մասին ծանրանալուս պատճառը այն է, որ ա՛յդքան ակներեւ կեղծիք՝ ամէնէն յստակ բայց յոյժ կարեւոր ու որոշիչ բառերուն, հանգամանքներուն թարգմանութեանց մէջ, առանց յետին նպատակի չի՛ կրնար տեղի ունենալ: Իսկ այդ յետին նպատակը, այդ կանխամտածումը՝ մեծամոլութիւնը եղած է: Արդարեւ, տաճկերէնէ հայերէն կատարուած բոլոր թարգմանութիւններն ալ, մի՛շտ, անվրէպ կերպով, տեղի ունեցած են փքուած, խոշորցուած, բայց երբեք դէպի համեստութիւնը:

Այս գլխաւոր ու արմատական եզրակացութիւնը անխուսափելիօրէն կը կազմուի ներկայ ուսումնասիրութեանս ընթացքին, յաճախակի կերպով: Ի մասնաւորի որովհետեւ.

1.- Հակառակ անոր որ «Ազգ. Սահմանադրութեան» հեղինակները շա՛տ լաւ գիտէին տաճկերէնն ու հայերէնը, Բ. Դրան վաւերացուցած Ազգ. Կանոնագրութեան մէջ՝ սակայն, *նիզամնամէ* անուանումը 17 անգամ գործածուած ըլլալով՝ 17 անգամ ալ «Ազգ. Սահմանադրութեան» մէջ *նիզամնամէն* «Սահմանադրութիւն» թարգմանուած է (փոխանակ «Կանոնագրութիւն» թարգմանելու միա՛կ ճիշդը): Իսկ *ազա* (անդամ) առնուազն 32 անգամ յիշատակուած է նո՛յն բնագիրին մէջ, բայց 32 անգամ ալ զայն «երեսփոխան» թարգմանած են (փոխանակ «անդամ» թարգմանելու միա՛կ ճիշդը):

Եւ այս բոլորը՝ միայն 99 կարճ յօդուածէ բաղկացած կանոնագրութեան մը մէջ...:

Եւ անշուշտ անոնք գիտէին ալ, միեւնոյն ատեն, թէ Սահմանադրութիւն եւ երեսփոխան՝ ինքնիշխան պետութիւն կ'ենթադրեն անտարակուսելիօրէն... Եւ ճիշդ ասոր համար ալ իրենց թարգմանութիւնը եղաւ իսկապէս մեծամոլական:

2.- Եւ մեծամոլութեան մտադրութիւնը կը շարունակուի, չի՛

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ՀՐԱՃԱՐՈՒՄ

ՅԵՐԵՄԻԱ. 1. Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքը բոլոր Ազգային ժողովոյ Նախագահն է, և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ, և մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ Տէրութեան հրահանաց գործադրութեան միջնորդն է:

Ուստի պէտք է որ Պատրիարքը ընտրուեցուց անձը՝ ընդհանուր Ազգին վրաստահութեան ու յարգանացն արժանի ըլլալու համար՝ Պատրիարքական Աթոռին վայելուչ ամեն յատկութիւններն ու արժանաւորութիւնն ունենայ, և ի վաղուց անտի Պատրիարքութեան յատկացեալ Եպիսկոպոսաց դասէն ըլլայ, միանգամայն Տէրութեան կատարեալ վստահութեան արժանաւոր, և գոնէ իւր հօրմէն սկսեալ՝ Օսմանեան հպատակ, և երեսուն ու հինգ տարին լրացուցած ըլլայ:

ՅԵՐԵՄԻԱ. 2. Երբ՝ Պատրիարքը վախճանելով կամ հրաժարելով և կամ ուրիշ որ և է պատճառաւ Աթոռը պարագայ մնայ, Կրօնական և Քաղաքական ժողովները մէկտեղ գալով Տեղապահ մը կ'ընտրեն, և անոր հաստատութիւնը կը խնդրեն Բարձրագոյն Դռնէն:

Ընդհանուր ժողովը կ'ընտրէ զՊատրիարքը. բայց Կրօնական և Քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին Երեւոյն յսոյնով մը ընտրելեայ որոշանաւորութեան ատարձանին վրայ կարծիք տալու:

Պատրիարքի ընտրութիւնը հետեւեալ կերպիւ կ'ըլլայ:

ՅԱՍԼԸ ԷՎՎԷԼ

ՏԷՐԻ ՍԱՍՏԷԹ ԷՐՄԷՆԻ ՊԱՏՐԻԳԻՆԻՆ

ՍՈՒՐԷԹԸ ԻՆԹԻՍԱՊԸ ՊԵՏԱՆԸՆՏԱ ՏԸՐ

ՊԵՐԷՆՃԷ ԷՐԴԵԼ. Տէրի Սաստէթ Պատրիարքին ինք ինքնապ ոլնաճագ զաթ պիւճիւմէ Միլլէթ մէճլիպէրինն ըրիստէթինի վէ գուվէթի իճրալիյէսինի հալիգ օրադադ, ահվալը մախսուսէտէ Տէվլէթի Ալիյէնին վաղթալի թէնֆիլի ահաքեամը օլտուլունտան, ումում միլլէթին էմնիլէթ վէ իթիպարընը ճալիպ օլմագ իչուն հէր ճիհէթլէ պու մագամէ լալըգ օրաճագ էվսաֆ վէ հայիլէթ իլէ մաթթմարաֆ, վէ էզ գատիւմ Պատրիարքիլէ մախսուս օլլան Պիսկոպոսարըն սընֆընտան պուլլումասիլէ պէրապէր, Տէվլէթի Ալիյէնին տալի էմնիլէթի քեամիլէսինէ շաեան դէվաթմէն վէ լա ագալլ վէտէրլնտէն պէրու ալ թէպատի Տէվլէթի Ալիյէնէն պուլլումասը վէ օլմուզ պէշ եաշընը թէքմիլ իթմիշ օլմասը լաղլմ տըր:

ԻՆԷՆՃԷ ԷՐԴԵԼ. Պատրիարքին վէֆաթը վէ իսթիֆասը ճիհէթիլլէ վէ եախսու էսպապը սալիլէյէ մէսնի պատրիարքը մագամընըն հալլի վուզուլնտէ՝ լուհանի վէ ճիսմանի մէճլիպէրի պիլլէշէրէք, գալիմիսագամըգ իթմէք իզըրէ պիւր զաթէ գարար վիլուպ, թաստիլլինի Պապը Ալիտէն իսթիսա իտէր:

Տէրի Սաստէթ Պատրիարքի Մէճիսի ումումիտէ ինթիլիսապ օլնուր, ֆագաթ լուհանի վէ ճիսմանի Մէճիլիպէրինն, ինթիլիսապ օլնան դէվաթըն տէրէճէի իսթիլիգաղարը հագգընտա պիւր գըթմ էսամի տէֆթէրի թանղիմիլլէ պէյանի լէյ իթմէկէ հագլարը վար տըր:

կանգնիր.- արդարե՛ւ, Պոլսոյ Պատրիարքարանը «պաշտօնական» հրատարակություն մը լոյս կը հանէ, 1874ին, Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան 1872–1873 երկու տարիներուն համարատուութիւնը տալու համար «Առ Ազգային Ընդհանուր Ժողովն»: Արդ, այս տեղեկագիրը, ոչ նուազ քան 106 անգամ «Ազգ. Սահմանադրութիւն» կ'անուանէ Ազգ. Կանոնագրութիւնը:

3.- Նո՛յն մեծամոլական բնոյթին ազդեցութեան, հմայքին, մղումին տակ, «ազգային տուրք» կը թարգմանեն տանկերէն բնագիրին մէջ տրուած «խանէյի միլլիյէ» եզրը, որ պարզապէս կը նշանակէ «ազգային ողորմութիւն» կամ «ազգային բարեգործութիւն», որուն վճարումը՝ ըստ Ազգ. Կանոնագրութեան 65րդ յօդուածին, իրաւունք կու տայ Ընդհ. Ժողովի անդամները ընտրելու:

Հո՛ւս ալ կարելի է հեշտօրէն հաստատել մերիններուն յետին նպատակը.- օրէնսդիր, երեսփոխանական ժողովները, կամ՝ այլ եզրով, խորհրդարանները միայն կրնան *տուրք* հաստատել իրենց երկրին մէջ, մինչ ինքնիշխան պետութիւն մը միայն կրնայ օրէնսդիր, երեսփոխանական ժողով, խորհրդարան ունենալ:

Այս առթիւ եւս ո՛րէւէ չքմեղանք, ո՛րէւէ արդարացում չեն կրնար օգնութեան կոչել Ազգ. Կանոնագրութեան հայերէն օրինակին հեղինակները, որովհետեւ օրինական բնագիրը ուղղակի, շատ յստակօրէն ցոյց կու տայ այն կարելոր տարբերութիւնը՝ որ գոյութիւն ունի «խանէյի միլլիյէ»ին եւ «տուրք»ին միջեւ, խնդրոյ առարկայ եղող պարագային մէջն ալ: Արդարեւ, նկատելով որ գաւառներու մէջ տակաւին հաստատուած չէր «խանէյի միլլիյէ»ն, Ազգ. Կանոնագրութեան 98րդ յօդուածը որոշապէս կը տրամադրէ, որ մինչեւ անոր հաստատումը քուէարկելու իրաւունքը կրնան ունենալ անոնք որ «Տէրութեան առաջին եւ երկրորդ եւ երրորդ աստիճանի *տուրք* տուող անձինք են», մինչ այս վերջին պայմանը նշելու համար յիշեալ 98րդ յօդուածը կը գործածէ «վերկի» բառը:

4.- Հայերէն եւ թրքերէն լեզուներէն բացի, «Ազգ. Սահմանադրութեան» հեղինակները քաջ գիտէին, ինչպէս Գ. Օտեան եւ Ռուսինեան՝ օրինակ, ֆրանսերէնը որ զմայլելիօրէն յստակ ու ճշգրիտ է մանաւանդ սահմանադրական օրէնսդրութեան մէջ, եւ

որ իր այս հանգամանքովը կրնար իրենց օգտակար ըլլալ, առաջնորդել զիրենք «սխալ» թարգմանություններէ խուսափելու համար, եթէ երբեք, անշուշտ, մեծամոլությունը տիրական, կանխամտածուած դեր ունեցած չըլլար այդ մասին ալ:

5.- Բարձրագոյն Դուռը՝ ամէն առթիւ, ամէն ատեն, *նիզամնամէ* (կանոնագրություն) կոչած է մեր «Ազգ. Սահմանադրությունը»: Այս վերջինին վաւերացումին պայմանները, ինչպէս նաեւ պարունակած տրամադրություններն ալ, բացարձակ կերպով կը ժխտեն սահմանադրական էութիւնն իսկ:

Ստուգիւ, «Սահմանադրութեան» օրինագիծը պատրաստող ու ներկայացնող Յանձնաժողովը ո՛չ թէ միայն անկաշկանդ օրէնսդիր մարմին մը չէր, այլ իր «Սահմանադրությունը» ունենալու համար կը դիմէր նոյնիսկ իր վրան տիրապետող իշխանութեան մը՝ *խնդրելով* վաւերացնել զայն, եւ կը յայտնէր՝ նոյն ատեն, թէ Հայ Ազգային Վարչութեան առաջին պարտականությունն է՝ ազգը «կատարելապէս» *հպատակութեան* մէջ պահել «առ Կայսերական Տէրութիւնը»:

Արդ, նման ենթարկում մը հիմնովին կ'անհետացնէ այդ վաւերաթուղթին սահմանադրական բո՛լոր ստորոգելիները, հանգամանքը:

Այս «Ազգ. Սահմանադրութեան» յօդուածներուն բազմաթիւ տրամադրություններէն ալ երեւան կու գայ, թէ ան կանոնագրութիւն մըն է միայն:

Օրինակ՝ արդարե՛ւ, իր «Հիմնական Սկզբունքներ»ուն Գ. յօդուածը որոշապէս կը տրամադրէ, թէ Ազգ. Վարչութեան յանձնուած է «*Թուրքիոյ Հայոց* ներքին գործերու տնօրէնությունը»:

Եւ ըստ ճիշդ յօդուածին, Պատրիարքին դէմ եղած ամբաստանությունները քննելու համար Ընդհ. Ժողով գումարելը՝ Բ. Դրան *հրամանին* կը կարօտի:

Եւ Կրօնական Ժողովին անդամներուն ընտրությունը պէ՛տք է Բ. Դրան հաստատումին *ենթարկուի* (յօդ. 25): Նոյնն է նա՛եւ պայմանը Զաղաքական Ժողովին անդամներուն ընտրութեանը համար (յօդ. 37):

Եւ մինչեւ իսկ 4րդ յօդուածը կը հրահանգէ, թէ հայ ազգին կողմէ ընտրուած Պատրիարքը «*Տէրութեան* եւ Ազգին հաւատարիմ»

մնալու ուխտը ընել է յետոյ, Բ. Դրան հրաւերին վրայ՝ ուղղակի Օգոստոսիան Կայսեր կը ներկայանայ, պաշտօնական կերպիւ կը հաստատուի:

Մինչ Ազգ. Սահմանադրութեան վերաքննութեան համար, կայսերական հրամանը անհրաժեշտ է,- կը տրամադրէ իր վերջին յօդուածը՝ 99րդը:

6.- Բայց, իրականութեան մէջ, թէ՛ de facto, թէ՛ de jure, արդէն Բ. Դուռը մեզի սահմանադրութիւն մը տալու նպատակը երբեք չէ ունեցած.- իր կողմէ մեզի տուածը՝ ի՛սկապէս տուածը, շնորհա՛ծը, պարզ կանոնագրութիւն մը կը կազմէ, մինչ մե՛նք է որ զայն «Սահմանադրութիւն» կոչեցինք, երա՛զ մը իրականութեան տեղ առինք: Բ. Դուռը՝ արդարե՛ւ, իր բոլո՛ր հրահանգներուն մէջ, ինչպէս նաեւ 99 յօդուածներէ բաղկացած եւ իրմէ ալ վաւերացուած կանոնագրութիւնը միշտ կոչեց *նիզամնամէ*:

Եւ այս *նիզամնամէ*ին, կանոնագրութեան մէջ, չկայ ո՛րեւէ տրամադրութիւն մը, կամ ո՛րեւէ բառ մը, ո՛րեւէ արտայայտութիւն մը՝ որ սահմանադրութեան իմաստը, տպաւորութիւնը կարենա՛յ տալ, կամ՝ այս մասին ամէնէն անմեղ շփոթութեան մը տեղի տալու ատակ ըլլայ:

Երկու կարեւոր իրողութիւններ արգելք եղան մեր Սահմանադրութեան զարգացումին, բարեփոխութեան, վերաքննութեան:

Նախ՝ որպէս առաջին գրաւոր սահմանադրութիւն կամ կանոնագիր, բնականօրէն իր որոշ թերիները պիտի ունենար ան: Երբ, մանաւանդ, իր շրջանի դժնդակ, արտակարգ պայմանները նկատի ունենանք: Իր հեղինակները ներշնչուած էին, խանդավառուած էին՝ այն ատեն, ֆրանսական ազատամիտ գաղափարներէն եւ մե՛ծ բաներ, անհամեմատ բաներ ուզեցին ընծայել հայ հաւաքակաւութեան:

Յետոյ՝ երբ ուզեցին Ազգ. Սահմանադրութեան մէջ բարեփոխումներ ներմուծել, զանազան տեսակի լուրջ արգելքներու հանդիպեցան: Մեքենան սկսաւ կաղալ: Զարմանալիօրէն, ո՛չ մէկ փոփոխում, ո՛չ մէկ սրբագրութիւն, ո՛չ մէկ յղկում կրցան կատարել,

հակառակ անոր որ առաջին օրէն իսկ զգացած էին անոր վերաքննութեան անհրաժեշտութիւնը:

Ազգային Ժողովին մէջ, վիճաբանութիւնները վերջ չունէին ա՛լ: Ամէն ժողովական իր հմտութիւնը, իր պերճախօսութիւնը կը սփռէր անաքող հաճոյքով, գոհունակութեամբ: Եւ մրցո՛ւմ կար: Ամբոխավարութիւնը աւելի պարարտ դաշտ չէր գտած:

Եւ, ա՛յսպէս, Ազգ. Սահմանադրութիւնը չկրցաւ քիչ թէ շատ գոհացուցիչ կերպով, այլ նոյնիսկ իր կարեւորագոյն բաներուն մէջն անգամ գործադրել իր առաջադրութիւնները:

Ուստի եւ մեր այս Սահմանադրութիւնը՝ *քառակուսի անիւ* կոչեցին: Իրականութեան մէջ, արուեստական եւ մեր կեանքէն հեռու էութիւն մը ունէր ան: Հագուստը՝ հայ ժողովուրդին չափերուն վրայ չէր կարուած, ամէն պարագայի տակ:

Իր վաւերացումէն քանի մը տարի ետքը, երբ Քաղաքական եւ Կրօնական Ժողովներուն, ինչպէս նաեւ Ազգ. Ընդհ. Ժողովին անդամներուն միջեւ սուր, բո՛ւռն վեճեր կը ծագին վերաքննութեան հարցին առթիւ, Պօղոս Պատրիարք Բ. Դրան կը ներկայացնէ հրաժարականը, յայտնելով թէ «ինք այս տեսակ Սահմանադրութեամբ ոչ ազգ կարող է կառավարել, ոչ ալ պատրիարքութիւն ընել»: Մինչ երբ Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց նախարարը՝ որմէ կախում ունէին պատրիարքութիւնները, կը քննէ այս հրաժարականին պատճառները, կը հաստատէ, նա՛եւ, թէ ուրիշ կարեւոր օրինազանցութիւն մըն ալ գոյութիւն ունի.- թէ Ազգ. Ընդհ. Ժողովը՝ առանց մեծամասնութիւն ունենալու նիստեր գումարած է, եւ նոյնիսկ Էջմիածնի Կաթողիկոսին ընտրութեան պէս կարեւոր հարցի մը մէջ: Եւ թէ գաւառները՝ այդ ժողովներուն մէջ, երբեք ներկայացուցիչ չեն ունեցած:

Ուստի ե՛ւ, կառավարութիւնը ապօրինի կը նկատէ Ազգ. Ընդհ. Ժողովին որոշումները եւ, նոյն ատեն, կը դադրեցնէ իսկոյն «Ազգ. Սահմանադրութիւնը», ու պայման կը դնէ որ ան վերաքննուի:

Երկու տարի կը տեւէ այս անհաճոյ, այս անկերպարան վիճակը: Յանձնախումբեր կ'ընտրուին, կը վիճաբանին, կը բանակցին: «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» կը վերսկսի իր գործունէութեան. բայց միշտ ալ ընդհատումներով, ֆշալէն, կախակայումներով, մինչ

վերաքննությունը չի կրնար տեղի ունենալ, ի՞նչքան ալ թերիները զգացուած ըլլային առաջին օրէն իսկ:

Ինչ որ ստացուեցաւ որպէս Սահմանադրութիւն, կամ Կանոնագիր, կասկած չկայ որ ազգային կազմակերպական իրականացում մըն էր, եւ որ կրնար իր թանկագին օգուտները անպայման ունենալ, առաւելաբար այս բնագաւառին մէջ: Մեր նիւթէն դուրս կ'իյնայ՝ սակայն, այս մասին ընդհանուր ուսումնասիրութեան մը ձեռնարկելը. բայց կարելի է արդէն իսկ հաստատել, թէ իրմէ սպասուած արդիւնքը չտուաւ ան:

Ազգ. Սահմանադրութեան հեղինակներուն եւ իրենցմէ յետոյ եկած ժողովականներուն գլխաւոր սխալը եղաւ այն որ կարծեցին, հաւատացին, թէ կրնային անզօր Կանոնագրութիւն մը Սահմանադրութիւն կոչելով, նկատելով՝ շա՛տ բաներ իրագործել, պետութեան մէջ պետութիւն մը հաստատել թէկուզ իրենք իրենց համար, թէկուզ իրենց ցեղակիցներուն վրայ:

Հաշիւը հիմնովին սխալ, ձախող ելաւ:

Մեծամոլութիւնը՝ անիրատես, այլ տեղ պիտի չյանգէր, պիտի չկրնար:

Ըստ նաեւ «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն»ի խմբագրութեան՝

«Ակնյայտ է, որ արեւմտահայերի Ազգային Սահմանադրութիւն անունն իր ներքին բովանդակութեանն անյարիր էր, իր սահմանադրութիւնը սոսկ հայկական համայնքի ներքին կեանքին վերաբերող մի կանոնադրութիւն էր եւ սուլթանական բռնապետութեան ճնշումներից հայ ժողովրդի իրաւունքների պաշտպանութեան տեսակետից արժէք չէր ներկայացնում» (էջ 337):

Եւ քիչ վարը՝ նոյն հատորին մէջ, արեւմտահայ հեղինակ Մ. Մամուրեանէն մէջբերում մըն ալ կ'ընեն հատորին հեղինակները՝ շեշտելու համար այս վերջինին պատկերալից մէկ հեզմանքը Ազգ. Սահմանադրութեան մասին: Թէ՛ արդարեւ, ան գրեր է.

«... երբ սահմանադրական հայ կը տեսնեմ, կը յիշեմ այն մութացկանը, որ հացը մեղրի գոց ամանին վրայ կը քսէր եւ կը կարծէր թէ մեղր է կերածը... անոր համով կը կշտանար» (էջ 343):

Եւ վերջապէս, «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն»ը կ'աւելցնէ՝ թերեւս վստահաբար իբր եզրակացութիւն, թէ՛

«Պոլսի հայերը յուզուում են, վիճում, գոչում «կեցցէ՛ Սահմա-

նադրությունը», յոյս ունենալով դրանով «գօրաւոր» ազգերի շարքին դասուել» (էջ 343):

Այս կանոնագրութեան կամ «Ազգ. Սահմանադրութեան» «Յիսնամեակ» տարեդարձին առթիւ, իր կատարած վերոյիշեալ ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ՝ Արշակ Ալպոյանեան նկատի կ'առնէ 24 Մայիս 1860-ի անվաւեր եւ շուտով ալ Բ. Դրան կողմէ ջնջուած «Սահմանադրութիւնը», կամ աւելի ճիշդը օրինագիծ մը՝ լաւագոյն պարագային մէջ, եւ կը հաւաստէ՝ յամառելով իր տեսակէտներուն առնչութեամբ ու բացարձակապէս անգոսնելով ի մասնաւորի սահմանադրական օրէնքներուն, բայց նաեւ բո՛լոր օրէնքներուն պայմանները, տարողութիւնը.

- «Երկու Սահմանադրութեանց³⁰ խմբագրութեան այլ տարբերութիւնները արդիւնք են ոչ միայն լոկ ձեւականութեան, այլ նաեւ այն ոգւոյն որով Պետութիւնը զայն քննած ու սրբագրած է»:

Եւ արեւմտահայութեան մէջ արդէն լայն վարկ ստացած այս պատմաբանը, եւ որուն հրատարակած հատորները կրնան գրադարան մը լեցնել, կը բացատրէ՝ ալ, անմիջապէս յետոյ, իր վերոյիշեալ մտածումը, նկատումը.

- «Այս տեսակէտով,- կը գրէ արդարեւ Ալպոյանեան,- շատ պերճախօս է մանաւանդ թրքերէն պաշտօնական բնագիրը, ուր ընդունուած սկզբունքները միշտ սքողեալ բացատրութիւններով ծածկուած են, տիրող պետութեան միապետական կազմին դէմ յատկապէս չկանգնեցնելու համար սահմանադրական հպատակ ժողովուրդ մը: Այնպէս որ բնագրական տարբերութիւններ կան հայերէն եւ թրքերէն օրինակներուն մէջ» (էջ 408):

Ո՛չ, բնագիրի տարբերութիւններ չկան, պարզ անոր համար որ մէ՛կ բնագիր կայ,- թրքերէնը մի՛այն: Հոն չկան նաեւ «սքողեալ բացատրութիւններով ծածկուած» սկզբունքներ. մեզի տրուածը կանոնագիր մըն էր լոկ, հետեւաբար եւ իր անունն ու իր պարունակութիւնը կանոնագրութեան մը համեմատ պիտի ըլլային: Անշուշտ որ,- ինչպէս տեսանք արդէն քիչ վերը,- Ազգային Սահմանադրու-

³⁰ Այս երկու «Սահմանադրութեանց» մէկը 24 Մայիս 1860ի չվաւերացուած ու ջնջուածն է, իսկ միւսը 17 Մարտ 1863ին Բ. Դուռէն պաշտօնապէս վաւերացուածը:

թեան հայերէն օրինակը՝ պաշտօնական, օրինական ո՛չ մէկ հանգամանք կը ներկայացնէ. հետեւաբար ե՛ւ բնագիր մը չէ, բնագիր մը չի՛ սեպուիր, եւ չի՛ կրնար նկատի առնուիլ ընդդէմ վաւերական թրքերէն բնագիրին, կամ իբր անոր հաւասար: Ցաւալի՛ պարագայ, բայց իրականութիւն մը ըլլալէ չի՛ դադրիր:

Մինչ աւելի զարմանալին այն է որ Ալպօյանեան՝ ինքն անգամ, այդ խնդիրներուն շուրջը եղած վիճաբանութիւնները պատմելու ատեն, տողընդտող շատ անգամ կը գործածէ՝ առանց ո՛րեւէ զանազանութեան, առանց ո՛րեւէ տարբերութիւն դնելու «Կանոնագրութիւն» եւ «Սահմանադրութիւն» եզրեր[ը]: Նոյնպէս նա՛եւ իր կարգին Գէորգ Պատրիարքը՝ Սահմանադրութեան կամ Կանոնագրութեան օրինագիծը պատրաստելու կոչուած երկու Յանձնաժողովներուն իր դրկած 6 Փետր. 1860 թուակիր նամակին մէջ առնուազն հինգ անգամ գործածած է *Կանոնագրութիւն* անուանումը (Ալպօյանեան, էջ 383–384):

Եւ շարունակելով իր դիտողութիւններն ու քննադատութիւնները հայ ազգ. կանոնագրութեան տաճկերէն բնագիրին դէմ, Ալպօյանեան հետզհետէ աւելի եւս կը միսրճուի իր ակներեւ սխալ տեսութիւններուն մէջ, եւ չ՛անդրադառնար մանաւանդ իր հակասութեանց վրայ ալ. արդարեւ, կը գրէ տաճկերէն բնագիրին առնչութեամբ, թէ՛

- «Ազգային կամ երեսփոխանական ժողով բացատրութիւնը կը գգուշանայ գործածելէն (Բ. Դուռը, Ս.Շ.), եւ միայն *Մէճլիսի Ումումի* = ընդհանուր ժողով կը գործածէ: Երեսփոխան բառը թրքերէնի մէջ երկու կերպով թարգմանուած է. 1. *Մէճլիսի ումումի ազասը* եւ 2. *Միլլէթ վէթիլլէրի*, բացատրութիւններով եւ երբեք *Մէսուս* բառով, որ կրնար սահմանադրական գաղափարները շեշտել: Նոյնպէս Ազգային Տուրքի տեղ գործածուած բացատրութիւնը *Ի՛ւսնէի Միլլիէ* բաւական իրարմէ տարբեր իմաստ կու տայ» (էջ 408):

Այլեւս տաժանելի է կրկնելը, ընդգծելը, մանաւանդ մէկէ աւելի անգամ կրկնելը այն հիմնական, այն արմատական դրութիւնը, միջազգային սովորական ու առա՛նց բացառութեան գոյութիւն ունեցող իրականութիւնը՝ թէ ինքնավար, վեհապետական ո՛րեւէ Տէրութեան մը օրէնքները, հրովարտակները *մի՛ միայն* իր ազգային լեզուովը կը գրուին, մանաւանդ իր սահմանադրական կամ կանոնագրական օրէնքները: Այս պայմանը, այս օրինական պայմանը

ա՛յնքան տարրական է, որ դժուարաւ կ'ենթադրեմ, թէ Ալաօյանեան չգիտնայ զայն: Իր սխալը զինք կ'առաջնորդէ հաւաստելու, թէ տաճկերէն բնագիրը թարգմանութիւն մըն է հայերէնէ.³¹ ուստի ե՛ւ կը զարմանայ ալ, որ «երեսփոխան» բառը թրքերէն բնագիրին մէջ երկու կերպով «թարգմանուած է»,^{- Մէճլիսի ումումի ազասար եւ Միլլէթ Վէթիլէրի,} եւ կ'աւելցնէ ալ, թէ երեսփոխան, այսինքն՝ *մէսյուս* բառը «երբեք» չէ գործածուած, որովհետեւ՝ կ'ըսէ դեռ ալ, այդ բառը

³¹ Հոս անհրաժեշտ է նշել հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնը, զայն մէջբերելով 1863-ին Պոլիս Յ. Միւհէնտիսեանի տպագրատունէն հրատարակուած *Տեղեկագիր Գործադիր Յանձնաժողովոյ Ազգային Սահմանադրութեան* խորագիրը կրող եւ 88 էջերէ բաղկացած գրքոյկէն, որուն 4-րդ եւ 5-րդ էջերուն մէջ կը կարդանք. «Յանձնաժողովը իր պաշտօնը ըստ օրինի կատարելու համար, կը պարտաւորէր ամէն բանէ առաջ Սահմանադրութիւնը տպագրութեամբ հրատարակել: Բայց որովհետեւ Բ. Դրան եւ Ազգային Յանձնաժողովներուն Կայսերական Կառավարութեան ներկայացուցած Հայ եւ Տաճիկ բնագիրը չէր կրցեր գտնուիլ, եւ Բ. Դրան Ազգիս շնորհած օրինակը միայն Տաճկերէն ըլլալով, այն օրերը շտապաւ գրե՛թէ բոլորովին նորէն թարգմանուած էր Հայերէնի. եւ որովհետեւ Տաճկերէնի բնագրին մէջ բաւական գրչի սխալներ սպրդած էին, Գործ. Յանձնաժողովը պարտաւորեցաւ մէկ կողմէն գրչի սխալները որոշել, եւ Բ. Դրան սրբագրութեանը մատուցանել, եւ միւս կողմէն Հայերէն թարգմանութիւնը Տաճկերէնին հաւատարմաբար համաձայնեցնել տալով, տպագրութեամբ մը 'ի լոյս ընծայել: Այս ամէնը Սահմանաժողովի մը ձեռօք կատարուեցաւ. Եւ թէպէտ Տաճկերէնի սրբագրութեան եւ Հայերէնի թարգմանութեան ու երկու լեզուաւ տպագրութեան պատճառաւ գործը երկարեցաւ, բայց վերջապէս Յանձնաժողովն մայիս 15ին Ազգիս ընծայեց Սահմանադրութեան տպագրեալ օրինակը՝ Կայսերական *թուրա* նշանով շքեղացեալ, եւ Բ. Դռնէն սրբագրուած Տաճկերէն բնագիրը՝ Արտաքին գործոց պաշտօնարանի կնքով վաւերացեալ, զոր Յանձնաժողովը յանձնեց Ազգային Պատրիարքարանի՝ որպէս զի խնամով պահուի Դիւանատան մէջ:

«Աստ Յանձնաժողովը պարտ կը համարի յայտնել որ Բ. Դրան շնորհած բնագիրը Սահմանադրութեան առաջին յօդուածէն սկսեալ մինչեւ 99՝ յօդուածը՝ բոլոր կանոնները կը պարունակէ, ճիշդ ա՛յնպէս՝ ի՛նչպէս որ տպագրուած է Տաճկերէն բարբառով եւ Հայկական գրով Հայերէն թարգմանութեան դէմը»—Վ.Դ.:

«կրնար սահմանադրական գաղափարները շեշտել»:

Նախ՝ Բ. Դուռը զգուշանալու ո՛րեւէ պատճառ, ո՛րեւէ արգելք չունէր երեսփոխանի հանգամանքին տեղ՝ անդամ կամ փոխանորդ [բառերը] գործածելու համար. իր անառարկելի իշխանութեան բոլոր ստորոգելիները ունէր եւ գիտէր միեւնոյն ատեն ալ, թէ «անդամ»ի (*ազա*) տեղ «երեսփոխան» (*մէպոս*) բառը գործածելը անգիտակցութիւն պիտի նշանակէր՝ առաւելաբար:

Յետոյ՝ անդամի կամ ներկայացուցիչի համար գործածուած տաճկերէն երկու եզրերը՝ «Մէճլիսի ումումի ազասը»ն եւ «ՄԻԼԼԷԹ ՎԷՋԻԼԼԷՐԻ»ն կանոնագրութեան տառին ու ոգիին համաձայն են, եւ բացարձակապէս ճիշդ, ամէ՛ն կերպով

Իսկ Ազգային Տնօրքին առնչութեամբ, Ալայօյանեան կը դաւանի, թէ այս բացատրութեան տեղ՝ բնագիրին մէջ գործածուած է *ի'անէի միլլիէ* եզրը, եւ որ «բաւական իրարմէ տարբեր իմաստ կու տայ»:

Այս իմաստը «բաւական տարբեր» չէ, այլ շատ իսկ, եւ հիմնովին տարբեր է. Բ. Դուռը չէր կրնար իր երկրին մէջ *տուրք* հաստատելու իրաւասութիւնը տալ հայոց, կամ ուրիշ ո՛րեւէ հաւաքականութեան մը: Այս մասին աւելի հանգամանօրէն աւելի վերը տեսանք արդէն:

Ճիշդը, արդար ըլլալու համար, Արշակ Ալայօյանեան միայն ի՛նքը չէ որ կանոնագրութիւնը կը շփոթէ Սահմանադրութեան հետ: Գիտակցաբար կամ ոչ: Առաջին օրերէն մինչեւ այսօր, Եգիպտոսէն մինչեւ Ամերիկաները, հայ թեմական ժողովի մը կամ գաղութի մը ընտրովի մէկ ժողովին անդամները *երեսփոխան*, իսկ ժողովն ալ *Երեսփոխանական Ժողով* կը կոչեն, կը գրեն ալ մեզմէ շատերը, թերթերու եւ ժողովներու մէջ, ինչպէս նաեւ բեմերէն եւ ամէն տեղ:

Եթէ քիչ մը աւելի ու մասնաւոր կերպով ալ ծանրացայ Արշակ Ալայօյանեանի հաստատումներուն, տեսակէտներուն առնչութեամբ, պատճառը միայն իր սխալ, կողմնակալ, ապսպրուածի տպաւորութեամբ իր արտայայտութիւնները չեն, այլ նաեւ անոր համար որ ինք միակն է, ինչքան գիտեմ, որ յատկապէս ուսումնասիրած ըլլայ մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը եւ ընդարձակ գործ մըն ալ հրատարակած՝ այս մասին, աւելի քան 450 էջ, այս Սահմանադրութեան «50 ամեայ» տարեդարձին առթիւ, 1910ին, եւ, ամէն պարագային, տիրող ընդհանուր զգացումներուն եւ մտածում-

ներուն հանդեպ մեր յիշեալ Սահմանադրութեան անունէն սկսելով մինչեւ իր մեծամոլական բնոյթն արտայայտող տրամադրութիւններով: Յետոյ՝ նաեւ որովհետեւ իր աշխատութիւնը ունի թերիներ, որ կը շահագրգռէ սակայն խնդրոյ առարկայ եղող մեր նիւթը:

Սահմանադրութեան մը յօդեւեանը, կամ իր ո՛ւնէ մէկ տարե-դարձը տօնելու համար, հա՛րկ է նախ եւ առաջ իր հաստատուելուն, իր գոյութիւն առած օրուան թուականը ճշդել: Կերպով մը՝ ուրեմն, իր ծննդեան թուականը: Այս ծնունդը, այս գոյութիւն առնելը, տեղի կ'ունենայ օրէնքով մը, իրաւասու իշխանութեան մը կողմէ հանուած մէկ օրէնքովը. հետեւաբար ե՛ւ առանց այս օրէնքին, չկայ ե՛ւ գոյութիւն առնել՝ մանաւանդ Սահմանադրութեան համար, մինչ իր թուականը կը կազմէ նաեւ այս վերջինին գոյութեան թուականը: Ուրեմն, Ազգ. Սահմանադրութեան, կամ՝ իրականութեան մէջ եւ ինչպէս յաճախ տեսանք ալ, մեր Ազգ. Կանոնադրութեան գոյութիւն առնելուն ստոյգ թուականը 17 Մարտ 1863ն է: Եւ այս կէտը ո՛ւնէ վիճաբանութիւն չի՛ վերցներ:

Երբ Օսմանեան կայսերական իշխանութիւնը կ'իմանայ որ հայոց կողմէ գործադրութեան կը դրուի «Սահմանադրութիւն» մը՝ ան որ 24 Մայիս 1860ի թուականը ունի, որուն նախագիծը ո՛չ թէ միայն իրմէ չէ վաւերացուած, այլ նոյնիսկ իրեն չէ ներկայացուած առ ի վաւերացում,- զայն չեղեալ կը նկատէ իսկոյն, հետեւաբար ե՛ւ անոր գործադրութիւնը կ'արգիլէ:

Ուրեմն,

Ա.- Այս «Սահմանադրութիւնը» գոյութիւն առած իսկ չէ ո՛չ de facto, ո՛չ de jure, այլ՝ պարզապէս, իր հեղինակներուն փափաքը՝ պատրանքը երազի մը բնոյթը ընկալած է:

Բ.- Սահմանադրութիւն մը ինքնիշխան երկրի մը օրէնսդիր մարմինի մը կողմէ մասնաւոր մէկ օրէնքովը կը հիմնուի. Ալլօ-յաճեան եւ իր համախոհները նկատի չեն առած այս էական կէտը, երբ կ'որոշեն 1860ի «Սահմանադրութեան» 50 ամեակը տօնել 1910ին, իբր միակ վաւերական Ազգ. Սահմանադրութիւնը:

Գ.- Աւելի՛ն ալ կայ: Բ. Դուռը 1860ի «Սահմանադրութիւնը» չեղեալ նկատելէ ետքը, կը կազմէ՝ ինչպէս յիշուեցաւ վերը, Յանձնաժողով մը կրօնական ու աշխարհական հայերէ, իսկ ազգն ալ

երկրորդ յանձնաժողով մը, եւ այս երկուքը միասին կը պատրաստեն օրինագիծ մը ու զայն կը ներկայացնեն 16 Փետր. 1862ին «առկայսերական կառավարութիւն» վաւերացումին համար: Եւ այս օրինագիծն է, ուրեմն, որ կը կազմէ՝ Բ. Դրան կողմէ կատարուած «սրբագրութիւններէ» յետոյ՝ համաձայն 17 Մարտ 1863ի հրամանագիրին, մեր «Ազգ. Սահմանադրութիւնը», կամ աւելի ճիշդը «Ազգ. Կանոնագրութիւնը»: Այս թուականէն առաջ եւ այս թուականէն ետքն ալ, այլ Սահմանադրութիւն կամ այլ Կանոնագրութիւն արեւմտահայերը չ'են ունեցած:

Հետեւաբար, եթէ երբեք մեր «Սահմանադրութեան» կամ Կանոնագրութեան «50 ամեայ» յօբելեանը պիտի տօնէին անպայման, հա՛րկ էր 1863ին վաւերացուածը նկատի առնել, եւ ոչ թէ 1860ին շարադրուած նախագիծ մը որ չէ վաւերացուած, որ ջնջուած ալ է, եւ որուն ջնջումէն յետոյ ուրիշ մը վաւերական հիմերով յաջորդած է, գործադրուած ալ է ե՛ւ: Եւ այդ յօբելեանը պիտի գար ո՛չ թէ 1910ին, այլ՝ 1913ին:

Բայց ինչո՛ւ չէ ուզուած իրականութիւնը տեսնել:

Գուցէ, որովհետեւ, Սահմանադրութիւն խաղալու համար՝ 1860ի գործը՝ թէկուզ անվաւեր եւ չեղեալ, Սահմանադրութիւն է միշտ ալ, մինչ 1863 թուակիր պաշտօնական թուղթը այլ անուն ունի. Կանոնագրութիւն:

Արշակ Ալպոյաճեան մեկին ալ չէ ամէն ատեն: Բայց անպայման «50 ամեակը» պիտի կապէ 1910ին, հետեւելով 24 Մայիս 1860ի անվաւեր «Սահմանադրութեան», անվաւեր ու չգործադրուած ալ: Թէեւ կ'ընդունի ե՛ւ, թէ՛

«Այսօր (այսինքն՝ 1910ին.- Ս.Շ.) գործադրութեան մէջ եղած Սահմանադրութիւնը, այն որ *Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմէնեան* անուամբ Օսմանեան Պետական Օրինագիրքին՝ Տիւսթուրի մէջ անցած է, այն չէ որ 1860ին ազգը պատրաստած է, առանց պետական միջամտութեան» (էջ 391):

Բայց այս մասին Ալպոյաճեան տարօրինակ բացատրութիւն մը, պատճառաբանութիւն մըն ալ ունի վերջին անմե՛ղ խոստովանութեան մը պէս, եւ որ սակայն սահմանադրական դրութեան առնչութեամբ անգիտակութիւն մը կը մատնէ կրկին անգամ. կը հաւաստէ,

արդարե՛ւ, թե՛

- «Այս պատճառով, սովորություն եղած է 1860 Մայիս 24ը համարել Ազգային Սահմանադրության հիմնադրության թուական»:

Եւ յետոյ՝ պատասխանատուութիւնը վրայէն նետել ուզելու պէս ալ, իբր դէն, կը յարէ ե՛ւ.

- «Ընդունուած կարգին հետեւելով, մենք ալ 1860ը կը համարենք Սահմանադրության իր արդի ձեւին մէջ հիմնարկութեան թուականը» (էջ 389):

Պատմագետի մը, ի մասնաւոր սահմանադրութեան մը հիմնումին եւ գործադրութեանը պատմական եւ օրինական պարագաները մեկնաբանողի մը համար, գիտական տեսակէտ չի՛ կազմեր հաստատումին թուականը որոշելը՝ «ընդունուած կարգին հետեւելով», մանաւանդ երբ այդ Սահմանադրութիւնը վաւերական ո՛րեւէ հանգամանք չունենալէ զատ, գործադրուած ալ չէ, ճիշդ իր «50 ամեակին» մէջ, անընդհատ:

Ամենայն դէպս, Ազգ. Սահմանադրութիւնը կամ Կանոնագրութիւնը շատ թերի կերպով գործադրուած է իր գոյութեան առաջին օրէն ի վեր:

Ալպոյանճեան՝ ինքն եւս, նշմարել կու տայ այս առթիւ, թե՛ ըստ Ազգային Ժողովին տպագրեալ արձանագրութեանց, 1860էն 1870 «մանկական քայլեր» առած է այս ժողովը, մինչ 1870էն 1880 ան «Խորհրդարանական գերագրգռութիւններ» կու տայ, եւ կը կազմէ շրջան մը հարցապնդումներու, «խօսք կ'ուզեմ»ի ու «կը բողոքեմ»ի, իսկ 1880էն 1891ը՝ «հասունութեան» շրջան մը, որուն նիստերուն սակայն շատ մեծ մասը կը գոհուի Սահմանադրութեան վերաքննութեան ի հաշիւ, եւ, անշո՛ւշտ, առանց արդիւնքի, առանց օգուտի: Եւ ինչպէս Ալպոյանճեան կ'ընդունի՝ ի վերջոյ, վիճաբանութիւնները հոն կը շարունակուին «երբեմն օրէնսդիր ըլլալու հին փառասիրութեամբ»: Մինչ իր կերպով մը հաշուեկշիռը կը վերջացնէ՝ վճիռի մը պէս.- «1891էն 1908ը՝ Ընդհանուր Ժողովին մեռելութեան շրջանն է» (էջ 432):

Այս առթիւ, հոս, հարկ է ի պատիւ Արշակ Ալպոյանճեանին ըսել, թէ կրցած է թափանցել՝ Ազգ. Ժողովի նիստերուն մէջ Սահմանադրութեան վերաքննութեան շուրջ ծագած վիճաբանութեանց ատեն, խօսողներուն առհաւական տրամադրութիւններուն՝

«օրենսդիր ըլլալու հին փառասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ 1891էն 1908ը, այսինքն անընդհատ 17 տարի «մեռելութեան շրջան մը», Ընդհանուր Ժողովին հաշույն:

Այս անգամ, Ալպօյանեան հասկցած է կարգ մը ճշմարտութիւնները: Եւ *dirigé* մը չէ հոս: Իր անկախութիւնը, իր շունչը, իր շարժակերպն ու արտայայտութեան հարագատ կերպը գտած՝ այս մասին: Սիրով կ'ընդունիմ, հաճոյքով կը յիշեմ իր այս իրողութիւնը: Բայց դարձեալ, անգամ իր այդ ճշգրիտ ու արդար էջերուն, տակաւին անհաղորդ է սակայն «Խորհրդարան», «Սահմանադրութիւն», «Կանոնագրութիւն», ինչպէս նաեւ «Երեսփոխան», «Օրենսդիր» եզրերուն, եւ այս՝ իր թերին պիտի կազմէ միշտ: Այսուհանդերձ, ինչ որ արդէն հաւաստեց «հին փառասիրութեան» մասին, լաւ վկայութիւն մըն է նախ ինքն իրեն հանդէպ, յետոյ՝ այս էջերուն մէջ ուսումնասիրութեան ենթարկուած նիւթին համար:

Իրականութեան մէջ, միայն փառասիրութիւնը չէ, այլ մանաւանդ մեծամոլութիւնն է որ Սահմանադրութիւն խաղալու, պետական գործեր վարած ըլլալու կանխամտածումը տիրական դարձուցած է սկիզբէն ի վեր: Փառասիրութեան եւ մեծամոլութեան հորիզոնները՝ սակայն, տարբեր են իրենց տրամադրութիւններովը, մանաւանդ երբ յետադարձ ակնարկ մը նետենք առաւելաբար Սահմանադրութեան հիմնումին եւ յաջորդ տարիներուն թուրքիոյ վրայ:

Եւ մեր երեւան հանել ուզածը, մեր եզրակացութիւնները՝ այլ քան չեն արդէն:

Սահմանադրական, օրենսդիր, երեսփոխանական, ազգային ժողովի մը կարելոր, պարտադիր, անհրաժեշտ, անյետաձգելի գործերէն մին տարեկան պիտոճէն քննելն ու վաւերացնելն է: Արդ, այս աշխատանքը ո՛չ մէկ ատեն, երբեւէ չ'իրագործուած իր ատենին: Եւ ո՛չ մէկ տեղ ալ: Ազգային Ժողովները երբեք կանոնաւոր կերպով չեն ստացած ելեւմտական հաշիւները, տարիներով նստաշրջաններ փակուած են առանց որ իրենց սեղանին վրայ բերուած ըլլան այդ ելեւմտացոյցերը, - կը հաւաստէ Ալպօյանեան՝ ինքն ալ: Ուստի ե՛ւ հաշուետուութիւնը չէ կատարուած:

Մինչ Ազգ. Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը այնքան վէճ

ու ժամանակ սպառած է, ինչքան չէ զոհուած այլ հարցերու համար, ու միշտ ալ ապարդիւն կերպով: Ինչ որ, Ալպոյանեանի ըսածին համաձայն, հայ ազգը չէ՝ կրցած իրեն յանձնուած «քառակուսի անիւր բոլորակի վերածել» (էջ 435):

Եւ դեռ գերագոյն հակասութեամբ մը, քիչ չեն ու քիչ ալ պիտի չըլլան անոնք որ Ազգ. Սահմանադրութիւնը լրջօրէն չեն դիտեր:

Խօսելով դեռ Ազգ. Սահմանադրութեան վերաքննութեան մասին, Ալպոյանեան կը գրէ նաեւ.

«Ինչպէս այս բոլոր ըսուածներէն կը տեսնուի, Ազգ. Սահմանադրութեան գոյութեան յիսնամեայ շրջանին մէջ ամէնէն ամուլ, ամէնէն սպառող, ամէնէն շատ զբաղեցնող մէկ խնդիրը եղած է վերաքննութեան գործը, ուր ամենադոյզն քայլ մը իսկ չէ առնուած, ինչպէս Սահմանադրութեամբ ալ այնքան մեծ ու նշանակելի քայլ մը չէր առնուած»:

Եւ ա՛յսքան ծանր վկայութիւն մը տալէ յետոյ՝ Ալպոյանեան կը յարէ.

«Այսօր Սահմանադրութիւնը կը ներկայացնէ Հայոց ազգային եկեղեցական-կրթական ինքնավարութեան օրինագիրքը, եւ ազգային առանձնաշնորհմանց նուիրագործող օրէնքը: Եթէ ասիկա չկրցաւ անցեալին մէջ լաւ ծառայել, աննպաստ պայմաններու մէջ, մենք կը հաւատանք թէ յիսուն տարուան փորձառութենէ մը յետոյ ազգը այլեւս պիտի կրնայ անկէ լիուլի օգտուիլ եւ զայն ծառայեցնել այն քաղաքակրթիչ նպատակին որուն ծառայելու համար էր որ զայն խմբագրեցին, նախորդ սերունդին անկեղծ հանրային գործիչները» (էջ 528):

Անօրինակ հակասութեամբ մը, «Սահմանադրութեան» բովանդակ ձախողութիւնը վկայելէ յետոյ, Ալպոյանեան՝ ի՛նքն ալ, ետ չի՛ կենար զայն «ազգային եկեղեցական-կրթական *ինքնավարութեան* օրինագիրքը» կոչելու. սովետական ամէն չափ ու սահման անցած է այլեւս...: Ինքնավարութի՛ւն նոյնիսկ ազգային, կամ կրօնական, կամ կրթական Ապտիւլ Համիտի բռնակալութեան տակ երեք հարիւր հազարէ աւելի հայերու ջարդէն յետոյ... բայց մանաւանդ Ատանայի ջարդէն ետքն ալ...: Գեղեցի՛կ բառ է ինքնավարութիւնը. շքեղ, մագնիսական բառ է ինքնավարութիւնը. ամբոխավարական է ինքնավարութիւնը. մեծամոլութեան յատուկ ալ՝ մանաւանդ:

Ազգ. Սահմանադրութեան թերիներուն եւ վերաքննութեան

առնչությամբ, արեւելահայ Սարուխան³² եւս արտայայտուած է 1912ին Թիֆլիս իր հրատարակած «Հայկական Խնդիրն Եւ Ազգ. Սահմանադրութիւնն Թուրքիայում (1860–1910)» խորագիրով հատորին մէջ: Այս ուսումնասիրութեան լրջութիւնը՝ ըսեմ անյապաղ, ակներեւ գտայ իսկոյն: Արդարե՛ւ, հեղինակը յայտնելէ յետոյ, թէ «վերջապէս 1870ին կարելի եղած է» Ազգ. Ընդհանուր Ժողովին անդամներուն ընտրութիւնը կատարել, եւ որուն ատենապետ կ'ընտրուի Գրիգոր Օտեան, կը յարէ.

«Հարստահարութիւնների տեղեկագրից գատ ամենից կարելոր խնդիրն, որով զբաղուած էին Ազգ. Վարչութիւնն եւ Ազգ. Ընդհ. Ժողովը, Սահմանադրութեան վերաքննութեան խնդիրն էր: Իսկապէս չէ եղել մի հարց, որ այնքան երկար տարիներ զբաղեցրած լինի նրա բովանդակ ուշադրութիւնն, որքան այս «վերաքննութեան» խնդիրը 1861-ից սկսած, գրեթէ, անընդհատ մինչեւ իր դադարումն (1891) Ապդիւ Համիդի ձեռքով: Ամենքը զգում էին, թէ Սահմանադրութիւնն՝ այն ձեւով, ինչպէս որ կար, չափազանց դանդաղաշարժ մի մեքենայ էր, կամ ինչպէս Սադրազամ Ալի փաշան ճիշտ կերպով նկատել էր, նա մի «քառակուսի անիւ» էր, որ չէր կարողանում տեղից շարժուել եւ յառաջանալ: Այս պատճառով էլ փորձեր էին լինում թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ ազգային իշխանութիւնների կողմից՝ պատշաճաւոր փոփոխութիւններ մտցնել նրա մէջ, բայց տարիների ընթացքում վիճաբանութիւններն այս հարցի շուրջը հետզհետէ ընդարձակում էին եւ այնքան երկարում, որ ոչ մի վերջնական եզրակացութեան չէին կարողանում յանգել: Վերաքննութեան պահանջն ամենից ստիպողական ձեւով դրեց Խրիմեան, իր պատրիարքութեան օրով, նկատելով իրաւացի կերպով գաւառների կրած գրկանքն» (էջ 58–59):

Բայց, այսուհանդերձ, եւ ինչպէս տեսանք ալ, Սահմանադրութեան առթող գինովութիւնը գաւառներուն ալ հասաւ, ազդեց:

³² Սարուխան իր այս գիրքին վրայ իր մականունը միայն դրած է, առանց ուրեմն իր պզտիկ անունին, որ Առաքել է եղեր ըստ քաղած տեղեկութիւններու: Եղած է Թիֆլիսի Մանթաշէֆ տան տնօրէնը, հայ կաթոլիկ համայնքին ատենապետը, լուրջ ու զարգացած, եւ հօրեղբայրը՝ եգիպտահայ ծանօթ ծաղրանկարիչ Ալեքսանտր Սարուխանին:

Նաեւ ամէն տեղ, ուր հայեր կային ու կան: Այսօր մեր գաղութներուն մէջ՝ «երեսփոխան»ը, «օրէնսդիր ժողով»ը, «Ազգային Տուրք»ը իրականութիւններ են: Հաճելի է, զգուական է երեսփոխանական ժողովի մը պատկառելի՝ երեսփոխանը ըլլալը՝ անշուշտ: Հոգեբանական տրամադրութիւնները, մտայնութիւնը, մեծամտութիւնը, ճրի գինովնալու հաճոյքը կերպով մը իրական եղած են, եւ դեռ դարձ մը աւելի ետքն ալ փոխուած բան մը չկայ այս մասին: Մեծամտութիւնը, ամբոխավարութիւնը՝ իրենց գէնքը, իրենց գործելու կերպը չեն փոխած: Եւ դիւրին է մարդոց միտքը, զգացումները *տրոկէ* ընելը: Հայը, այսպէս, *տրոկէ* եղած, հաւատացած է, ու քալած: Եւ միշտ քալած: Իր շուրջերը, իր առջեւ իսկ բնա՛ւ չի նայիր ալ, ուստի եւ անշուշտ որ պիտի չտեսնէր այն բոլոր իրականութիւնները, այն բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ որ զինքը կը շրջապատեն սակայն: Կը բաւէ՝ իրեն համար, որ գինովնայ բառերով եւ այս բառերով կառուցուած պատրանքներով:

Կ'ընդունիմ, լիովին կ'ընդունիմ, որ առա՛նց խանդավառութեան, առա՛նց լաւատեսութեան, առա՛նց մանաւանդ ինքնավստահութեան եւ տոկուն կամքի, հնարաւոր չէ կառուցանել, յաջողիլ, ստեղծագործել, շինել: Անշո՛ւշտ: Կասկած չկայ: Բայց իրատես դատումներու բացակայութիւնն ալ, սխալին կրկնումներն ալ, անգիտակցութեան յամառութիւնն ալ՝ ուշ կամ կանուխ, բայց եւ միշտ, միտքի եւ զգացումի հաշմանդամութեան աղետը կը դառնան, մնայուն աղետը կը գոյացնեն: Ճշմարտութիւնը՝ իրականութիւնը ծածկելը, կամ չընդունիլը՝ պարկեշտութեան ժխտումն է, ու միշտ ալ վնասակար:

Կը հաւատամ մեր ժողովուրդին առաքինութիւններուն: Իր վերապրումի կամքին, իր բարոյական ըմբռնումին վեհութեանը: Այս անյողդողդ համոզումիս վկայութիւնը տուած եմ «Մենք՝ Հայերս» անուն հատորիս մէջ: Հայ ժողովուրդը իրաւունք ունէր եւ այսօր աւելի եւս ունի իր ներկային եւ ապագային վերաբերող ճշմարտութիւնները գիտնալու: Վստահելու է իրեն:

Մեր ժողովուրդը տուաւ՝ ստուգիւ, իրատես առաջնորդներու ղեկավարութեանը տակ, իր այլապէս դրական, շնորհակալ եւ ապահով փաստը՝ իր ամբողջ պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, իր Նոյեմբեր 29ի աննախընթաց իրականացումովը:

Եւ այս բերումին յաջորդող տարիներուն, մինչեւ այսօր, կերպով մը հիմնովին գերոյէն սկսած, Հայը հոն իրագործեց գեղեցիկ, հոյակապ, անօրինակելի նուաճումներ՝ արուսետի, գիտութեան, մշակոյթի, շինարարական, արդարամտութեան բո՛լոր բնագաւառներուն մէջ:

Մեզի համար, ո՛ւր որ ալ գտնուինք, փորձառութիւնը այլ տեղ չի՛ գտնուիր դաս առնելու եւ ուղղութիւն մը ստանձնելու համար:

Ու, մանաւանդ, մենք մեզ ճանչնալու համար:

3

ԵՒ ՄԵՐ ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Սփիւռքին մէջ, հայ ազգային կեանքը կը նմանի այն թատերական բեմին՝ ուր նիւթերը, դերերը չեն փոխուիր. դերասանները իրարու կը յաջորդեն միայն:

Կարելի է այլեւս հիմնովին, սպառիչ, վերջնական եւ անվերաքննելի կերպով հաստատուած նկատել՝ *de facto* եւ *de jure*, թէ՛ ինչպէս տեսանք նախորդ էջերուն մէջ, մեր «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» պարզապէս կանոնագիր մըն է, եւ իբր այդ ալ տրուած ատեն Բ. ԴՈՒՄԷՆ,- իրողութիւն մը՝ որ կը պարզուի, կը հիմնուի նաեւ ու մանաւանդ այս կանոնագրութեան վաւերական բնագիրին բովանդակ տրամադրութեանց համաձայն ալ:

Եւ, անշուշտ, Կանոնագիր մը Սահմանադրութիւն նկատելու, կամ նկատել տալու համար, իր անունը, իր կարգ մը կարելորագոյն եզրերն ու հանգամանքները կեղծ ու փքումոյց կերպով հայերէնի թարգմանելու սխալը՝ յանցանքը, կը վերաբերի անվերապահօրէն անոնց որ կազմեցին յիշեալ «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» եւ զայն

ներկայացուցին մեր հասարակության՝ իր հայերենի թարգմանություները որպես հարազատ բնագիր մը նկատելով:

Իսկ իրենցմէ ետքը եկողներուն մէջէն՝ կարգ մը շատերն ալ:
vanitas vanita tum!

Չքմեղանք փնտռելը աւելորդ է այլեւս:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս եւ տեսանք ալ արդէն, իրենց գործածը՝ հաւանական անուշադրութեան, կամ հաւանական անգիտակցութեան իբր հետեւանք սխալ մը չէ.- սխալը՝ մեղքը կը վերաբերի կանխամտածումի, յետին միտքի: Որովհետեւ յատկանշական է պարագան մանաւանդ անով որ ոչ թէ միայն Սահմանադրութեան անունէն գատ, իր հաստատած կարեւոր եզրերն ալ հիմնովին սխալ թարգմանած են, եւ *միշտ ալ* շատ աւելի բարձր իմաստներ տալով անոնց՝ պետական ստորոգելիներով. այլ եւ դեռ ինչ որ աւելի յատկանշական է՝ ո՛չ մէկ ատեն, ո՛չ մէկ տեղ, ո՛չ մէկ առթիւ ոչ իսկ պատահաբար չէ՛ն սխալած բառը, հանգամանքը՝ պակաս, նուազ աստիճանով, համեստ եզրերով թարգմանելու, բնորոշելու...,

Կը թուի որ մեծամոլութիւնը չի՛ շեղիր իր ուղիէն:

Կա՛յ յետին մտածումը՝ առանց չքմեղանքի հաւանականութեան:

Ամէն պարագայի տակ, եթէ երբեք հարկ է չքմեղանք մը փնտռել ի հաշիւ իրենց, այդ չքմեղանքը յարաբերական միայն կրնայ ըլլալ՝ սխալին, յանցանքին տարողութիւններուն բաղդատութեանց համեմատ:

Մինչ մեր փնտռածը՝ այժմ, խնդրոյ առարկայ եղող սխալներուն, յետին մտածումներուն դրդապատճառն է.- մեծամոլութիւնը:

Մեծամոլութիւնը՝ որուն շարժումներուն եւ զանազան կարգի արտայայտութեանց, գործունէութեան կը պատկանի ամբոխավարութիւնը, իբր իր կենսական արարողութիւնը, իբր իր անխուսափելի արգասիքը:

Մեր առաջադրած նիւթին պատկանող այս ճշմարտութեան հիմնումին դրական եւ օրինական բազմաթիւ վկայութիւնները

տալէ յետոյ՝ նախորդ էջերու մէջ, հա՛րկ է նաեւ աւելցնել մասնաւորապէս հոս, թէ վերոյիշեալ Ազգ. Սահմանադրութեան, կամ Ազգ. Կանոնադրութեան բովանդակութիւնն ալ՝ իր կարգ մը զանազան տրամադրութիւններովը, կը փաստէ, յստակօրէն՝ մեծամոլական լինելութիւնը բոլոր անոնց որ զայն պատրաստած, զայն խմբագրած են:

Այս մասին, բազմաթիւ եւ այլազան փաստերու մէջէն լոկ օրինակ մը՝ իր իրապէս բնորոշ հանգամանքովը, պիտի բաւէր առանձինն հաստատելու այդ մեծամոլութեան տրամադրութիւնը, գոյութիւնը, եւ յետին նպատակը:

Ստուգիւ, այդ տեսակի վկայութիւններէն, առարկայական օրինակներէն մին՝ Ազգ. Սահմանադրութեան 47րդ յօդուածն է: Ան կը տրամադրէ՝ արդարե՛ւ, բառ առ բառ, առա՛նց հեզնանքի, թէ՛

- «Դատաստանական Խորհուրդը կը բաղկանայ *ուշ իրաւագէտ*, եւ ամուսնացեալ եւ քառասուն տարին լրացուցած անձերէ, որոց *չորսը եկեղեցական* եւ *չորսը աշխարհական* պիտի ըլլան»:

Մինչ այս հրաշալի՝ 47րդ յօդուածին երկրորդ պարբերութիւնը անմիջապէս կը պարտադրէ ալ.

- «Դատաստանական Խորհրդոյ նախագահը Պատրիարքի փոխանորդն է. եւ անդամներուն բոլորն ալ Խառն Ժողովոյ կողմէն *կ'ընտրուին՝ քուէից առաւելութեամբ*» (47րդ յօդուածին բոլոր ընդգծումներն ալ ինձմէ են. Ս.Շ.):

Արդ, երբ դատաստանական Խորհուրդին ութը անդամները Խառն Ժողովոյ կողմէ կ'ընտրուին «*քուէից առաւելութեամբ*», այս պայմանը ենթադրել կու տայ անմիջապէս, թէ Պոլսոյ մէջ կարելի է գտնել ու ընտրել՝ թիւով շատ աւելի քան չորս աշխարհական եւ *չորս քահանայ* Դատաստանական Խորհուրդը կազմելու համար...:

Ի՛նչ կատակ:

Պիտի բաւէ՞ր զարմանալը միայն:

Այդ 47րդ յօդուածին ընթերցումէն ստացուած տպաւորութիւնը արտայայտելն անգամ յուսահատական կը թուի: Ահաւոր է իրողութիւնը: Իր ծիծաղելիութիւնը:

Այսուհանդերձ, պէտք ալ է առարկայական կերպով ներկայացնել կարգ մը այն անօրինակ երեւոյթները՝ որ կը գտնուին այս յօդուածին տրամադրութիւններուն մէջ:

Ուրեմն, ըստ վերոյիշեալ 47րդ յօդուածին, Դատաստանական Խորհուրդը՝ որ «ընտանեկան վեճեր»ը լուծելու իրաւասութիւնը ունի, պետք է կազմուի «քուէից առաւելութեամբ», ո՛չ պակաս քան *ութը ամուսնացած* անդամներէ, որոնց չորսը աշխարհական, իսկ միւս չորսը «եկեղեցական» անդամներէ, այսինքն՝ *չորս քահանաներէ*, քանի որ մեր մօտ քահանայ հայրերը միայն ամուսնացած եկեղեցականները կրնան ըլլալ:

Արդ, ամէնէն ջերմեռանդ եւ մաքրակրօն սահմանադրապաշտին կը հարցնեն.

Նախ՝ իմացա՞ծ էք, երբեւիցէ, որ Դատաստանական Խորհուրդ մը՝ ութը անդամէ բաղկացեալ, եւ որուն բո՛լոր անդամներն ալ «իրաւագէտ» (juriste) ըլլան: Այդ շրջանին, Եւրոպայի ամէնէն յառաջադէմ երկիրներուն մէջն անգամ գոյութիւն չունէր եւ չէր ունեցած նման Դատաստանական Խորհուրդ մը: Կամ՝ հակառակ խոր յարգանքիս մեր քահանայ հայրերուն հանդէպ, ճանչցա՞ծ էք, իմացա՞ծ էք, Պոլիս կամ այլուր, որ գոյութիւն ունի նոյնիսկ մէկ հատ *իրաւագէտ* (juriste) հայ քահանայ մը՝ Ազգ. Սահմանադրութեան ծնունդէն մինչև ջնջուիլը: Բայց դեռ աւելի ապշեցուցիչը, աւելի սխրալին ալ կայ.- այդ չորս իրաւագէտ քահանաները պետք է ընտրուին «քուէից առաւելութեամբ» Խառն Ժողովոյ կողմէ, ինչպէս կը տրամադրէ 47րդ յօդուածը. ուրեմն Պոլիս *չորս* իրաւագէտ քահանայէ շատ աւելին գոյութիւն պետք էր ունենար, որպէսզի հնարաւոր ըլլար «քուէից առաւելութեան» դիմել:

Սահմանադրութեան այդ 47րդ յօդուածին հեղինակները, խմբագիրները ո՛ր բնականօրէն, ո՛րկէ եկած են որ անգիտացած են, աչք ու ականջ չեն ունեցած կարծելու աստիճան թէ հնարաւոր է չորս իրաւագէտ քահանաներէ եւ չորս իրաւագէտ աշխարհականներէ բաղկացած Դատաստանական Խորհուրդ մը կազմել: Իր մեծանուն հեղինակները կամ խմբագիրները չէի՞ն դիտած իրենց շուրջը: Չէի՞ն ունեցած տաներէցներ, բարեկամներ, ծանօթներ:

Եւ հա՛րկ է սակայն վերոյիշել հոս, թէ մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը, կամ իր օրինագիծը պատրաստուած է երկու յանձնաժողովներու ջանքերովը: Այս երկու յանձնաժողովներէն մին կազմուած է Բ. Դրան կողմէ, եւ որուն մաս կը կազմէին՝ Պատրիարքական Տեղապահ Եպիսկոպոսը, մէկ վարդապետ, երկու քահանայ եւ չորս աշխարհական՝ Ս. Վիչենեան, Յ. Տատեան, Գ. Աղաթօն եւ Յակո-

— 32 —

ծախքը էլեւմտից Հոգաբարձութեանէն ստուգելով, հաշուեկշիռը պիտի պատրաստէ և ֆաղաքական ժողովոյն ներկայացունէ :

3. ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Յօդ. 47. Դատաստանական խորհուրդը կը բաղկանայ ութ իրաւագէտ, և ամուսնացեալ և քառասուն տարին լրացուցած անձերէ, որոց չորսը եկեղեցական և չորսը աշխարհական պիտի ըլլան :

Դատաստանական խորհրդոյ նախագահը Պատրիարքի փոխանորդն է. և անդամներուն բոլորն ալ խառն ժողովոյ կողմէն կ'ընտրուին՝ քուէից առաւելութեամբ :

Դատաստանական խորհրդոյ պաշտօնն է՝ ընտանեկան վէճերը լուծել, և Բ. Դրան կողմէն Պատրիարքարան յանձնուած դատերը՝ յանձնարարութեան համեմատ քննել և որոշել :

Երբ պատահի այնպիսի դատ մը զոր Դատաստանական խորհուրդը իր ձեռնհասութեանէն վեր դատէ, ըստ պահանջման խնդրոյն կամ կրօնական կամ ֆաղաքական և կամ խառն ժողովոյն յանձնուելուն հարկաւորութիւնը կը ցուցնէ :

Եթէ Դատաստանական խորհրդոյ մէջ որոշուած դատի մը դէմ բողոքէ դատապարտեալը, խնդիրը վերադառնալով կը քննուի յիշեալ ժողովներէն մէկուն մէջ՝ որո՞ւն որ կը վերաբերի :

4. ՎԱՆՈՐԷԻՑ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Յօդ. 48. Վանքերն Ազգին սեպհական ստացուածքն ըլլալով, Ազգին կը վերաբերի անոնց մատակարարութեան հաստիքից ու ծախսոց ընդհանուր տեսչութեան և քննութեան իրաւունքը :

Ըստ որում հարկաւոր է որ ամեն

Մուհասէպէ միւտրլէրինտէն թահագիր, վէ պիր գըլթա մուվադէնէ տէֆլթէրի թանդիւլլլլէ Մէճրիսի ձիսմանիյէ իպրազ էյլէյէճէք տիր :

ՄՈՒՀԱՔԷՄԷ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸ ՊԵՅՄԱՐԵՏԱՏՐԻ

Գւրէ Էփէլէնէ Ժադի . Մուհաքէմէ գօմիսիօնը ազասը, տէօրթ նէֆէրի էհլի քիլիսատէն վէ տէօրտի ալամտէն օլմագ վէ Պատրիգ վէքիլնին թահթըր ըրեստէթինտէ պուլնմագիլլէ, գըրգ եաշնըր թէքմիլ իթմիշ վէ միւթ էհհհիլ սէքիլ նէֆէր էրպապը փուգուֆտէն միւրէքքէպ օլուպ, պուշարըն ճիւմէսի Մէճրիսի Մուխթէլիթ թարաֆընտան էքսէրիլլէթի արա իլէ ինթիլապ օլնուր :

Պու գօմիսիօն ֆամիլիաճա գուհուրէ կէլէն միւնաղասթըր թէպիլլէ, վէ Պապը Ալիտէն Պատրիգիանէյէ հաւալլէ օլնտան տաւալարը հաւալլէ իւզէրինէ լույէթ էյլէր, վէ քէստիլլէմէտիկի տաւալարը՝ մէվատտըր բուհանիյէտէն իսէ՝ Մէճրիսի բուհանիյէ վէ մէվատտըր տիւննէլլիյէտէն իսէ՝ Մէճրիսի ձիւմանիլլէ, վէ իրի թարաֆա տալիս թապիլլուգի վար իսէ՝ Մէճրիսի Մուխթէլիթէ հաւալլէսինի կէօսաթէրի :

Վէ մէղքիւր գօմիսիօնտա բուլլէթ օլնտան պիր տալա՝ մահքիւմ մին ալէյին իսթիտաըր իւզէրինէ՝ պու մէճրիսիլլէտէն պիրինտէ իսթիլնաֆ օլնուր :

ՄԱՆԱՍՐԸՐԼԱՐ ԳՕՄԻՍԻՕՆԸ ՊԵՅՄԱՐԵՏԱՏՐԻ

Գւրէ Էփէլէնէ Ժադի . Մանասթըրլար՝ Միլլէթին էմվալը մախսուսէսինտէն մատուտ օլուպ, պուշարըն իտարէսի, վէ վարիտաթ վէ մասարիֆաթընր նէզարէթի իլէ լույէթ վէ թահգիրի հուգուգըր Միլլէթէ Էիտտիր : Հէր մանասթըրըն՝ քէնտի ու

քիկ Նորատունկեան: Մինչ երկրորդ յանձնաժողովը կազմուած էր 7 միայն աշխարհական անդամներէ, եւ որուն մէջ ականաւոր հայ անձնաւորութիւններ պակաս չէին, ինչպէս Գրիգոր Օտեան, Ռոսինեան, Մ. Աղաթօն:

Կարելի՞ է բացատրել, կարելի՞ է մտածել, որ այս երկու յանձնաժողովները՝ իրենց մէկէ աւելի հմուտ ու փորձառու անդամներովը, այնքան անտեղեակ եղած ըլլան իրենց անմիջական շրջափակին մաս կազմող կենսական տարրերուն մասին իսկ:

Հարցումը՝ արդէն տխուր է. իսկ պատասխանը պիտի ներկայացնէր աւելի տխուր, աւելի՛ մռայլ իրողութիւն մը, առհաւութեան մը բնոյթը...:

Ինծի ստուգապէս կը թուի, այս առթիւ եւս,- բայց աւելի ճիշդը՝ միշտ ալ,- թէ մեր Ազգ. Սահմանադրութեան հեղինակները առաւելաբար մտահոգուած են մեծ, շոնդալից աղմուկ, գործ հանելու յատուկ խնդիրներով: Իրականութիւնը վարկ չունի իրենց կանխամտածումներուն, զգացումներուն մէջ:

Գաւառներու հայոց համար, կացութիւնը իր այլ դժուարութիւնները, անկարելիութիւնները ունէր, իրենց կամքէն, իրենց հնարաւորութիւններէն անկախ պատճառներով: Ամէնէն տարրական յարաբերութիւններն անգամ անպարտելի արգելքներու կը հանդիպէին: Բայց մեր առաջադրած նիւթին ուսումնասիրութեան համար՝ այս պարագան չէ կեդրոնականը, այլ՝ այն երեւոյթը, թէ Սահմանադրութեան հեղինակներն ու զայն գործադրել ուզողները շարունակ անգիտացան տիրող իրականութիւնները:

Մեր «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» կամ Կանոնագրութիւնը նախատեսած էր ընտրել Ազգ. Ընդհ. Ժողովին համար 140 անդամ, որոնց 100ը Պոլսէն, 40ը գաւառներէն: Բայց ամէն անգամ ալ՝ գաւառներէն Պոլիս եկած է *երկու* «երեսփոխան» միայն...:

Դժբախտաբար, մեր ամէն մէկ քայլին, առիթ մը պիտի ունենանք հաստատելու համար, անգամ մը եւս, իրատեսութեան պակասը: Կամ՝ ծրագիր մը, առաջադրութիւն մը մշակելու, ոտքի հանելու համար գործածուած բառերը, եզրերը, արտայայտուած միտքերը երբեք համապատասխան չեն եղած կշռող իրականու-

թեան հետ, տիրող մթնոլորտին, շրջապատին, տիրող տարրերուն: Բառերը շուրջապար կ'ընէին, կը ցնծային, կ'արտայայտուէին անարգել, կը հմայէին, եւ թերիներն ու ցաւերը մնացին խորքին մէջ:

Եւ ամէն ինչ կը կաղար: «Ազգ. Սահմանադրութեան» տրամադրութիւնները իրենց կաղապարներուն մէջ կը ննջէին:

Պարագայ մը՝ շատ շատերու մէջէն.- Սահմանադրութեան հիմնած բարձրագոյն եւ ամենէն կարեւոր մարմինը՝ Ազգ. Ընդհ. Ժողովը, իր նիստերը կ'ունենար՝ օրինակ, միայն կէսօրէ յետոյ, բայց իր անդամները չէին կրնար, գրեթէ միշտ, որոշումի մը կամ եզրակացութեան մը յանգիլ, պարզապէս անոր համար որ խօսքերուն, վիճաբանութեանց առատութիւնը, հեղեղը՝ թոյլ չէր տար այդ իրիկուն ժամուն չհասած, մինչ Պոլսոյ մէջ իրիկունները երթելակութիւնները, հաղորդակցութեան միջոցները կը դադրէին, հետեւաբար եւ արուարձանները բնակող «երեսփոխանները» կը ստիպուէին մեկնելու՝ ժողովը իր լրումին չհասած:

Այս առնչութեամբ, Սարուխան՝ իր վերոյիշեալ հատորին մէջ, հաւատարմօրէն պատկերալից վկայութիւններ կու տայ: Ուշագրաւ է պարագան: Արդարեւ, Սարուխան կը գրէ, թէ՝

«Ազգային Ժողովի պարապմունքի արդիւնաւետութեան վնասել է ինքն ըստ ինքեան աննշան մի հանգամանք, այն է՝ որ նա հնարաւորութիւն չունէր գիշերները նիստ անել, կամ ցերեկն սկսուած նիստը շարունակել գիշերն եւս, որպէսզի վերջ տրուէր յարուցուած հարցերին: Դրա պատճառն այն էր, որ Կ. Պօլսում, ինչպէս դեռ հիմա եւս, արեւի մուտքից յետոյ լայնածաւալ քաղաքի զանազան թաղերի միջեւ երթելակութիւնը դադարում է, որովհետեւ գիշերային հաղորդակցութիւնը կամ անկարելի է եւ կամ չափազանց դժուար է ու թանգ»:

Իր պերճախօս հաւաստումները այսպէս տալէ յետոյ, հեղինակը կը շարունակէ՝ անշուշտ իր տեսակէտները հիմնելու համար:

«Այս պատճառով էլ,- կը գրէ արդարեւ ան,- յաճախ պատահում էր, որ ատենապետից սկսած մինչեւ քարտուղարն եւ երեսփոխանները նիստի ժամանակ ուշադրութեամբ հետեւում էին ժամացոյցի սլաքին, որ «շոգենաւր չփախցնեն», տուն դառնալու ժամանակը չանցնի, այլապէս գիշեր ատեն հնար չունէին իրանց բնակարանն երթալու: Ծատ անգամ, երբ նիստը [մի] քիչ երկարում էր, նրանք ամէն ինչ կիսատ էին թողնում եւ փակում նիստը: Մի ամիս յետոյ

կայացած հետեւեալ նիստում շատ կէտ նորից էր յուզում, նորից կրկնում, եւ այդպէս ահագին ժամանակ էր կորչում ի զուր»:

Եւ դեռ այլ պատճառներ ալ նշմարած ըլլալով Ազգ. Ընդհ. Ժողովին ապարդիւն գործունէութեան մէջ, կովկասահայ քննադատ Սարուխան կը յարէ անյապաղ եւ ոչ առանց հեզմանքի ե՛ւ.

«Ազգ. Ժողովի նիստերին յաճախում էին ընդհանրապէս այն երեսփոխանները, որոնք խօսելու փափագ եւ ընդունակութիւն ունէին. նրանք սովորաբար ամեն խնդրի մասին անպատճառ ուզում էին խօսել իրանց իսկական կամ կարծեցեալ հմտութիւնը ցոյց տալու համար եւ նեղանում էին, որ ատենապետներն երբեմն ձանձրացած՝ վիճաբանութիւնները փակելու որոշում էին առաջարկում: Դրանից հարցերը չափազանց ձգձգում էին» (էջ 252–253):

Բայց, դժբախտաբար, Սարուխան եւս կը հետեւի մեծամոլութեան ստեղծած եւ ընդհանրացած հոսանքին.՝ Ստուգիւ, եւ ինչպէս տեսանք քիչ վերը, ինքն ալ «Սահմանադրութիւն» կ'անուանէ մեր կանոնագրութիւնը, եւ «երեսփոխան» անոր անդամները:

Այս կերպով մը շփոթութիւնը, իր այս սխալը՝ առնուազն զարմանալի կը գտնեմ իր մասին եւ հակառակն ալ ինքն իրեն հետ՝ մանաւանդ: Որովհետեւ Սարուխան կը կատարէ՝ իր վերոյիշեալ հատորին, իր ուսումնասիրութեան մէջ, Rolin-Jaequemynsին³³ Փարիզ 1887ին հրատարակած հատորէն այնպիսի մէջբերումներ՝ զորս այս օտար հեղինակը գրած է այնքան խոր հեզմանքով որքան հիմնական դիտողութիւններով մեր Ազգ. Սահմանադրութեան ի մասնաւորի ամէնէն բնորոշ թերութիւններուն առնչութեամբ:

Ահա՛, ուրեմն, Սարուխանին Rolin-Jaequemynsէն թարգմանաբար կատարած մէջբերումներէն մին.

- «Նախ կանգ առնենք,- ասում է յարգելի հեղինակը,- այս կանոնադրութեան անուան վրայ: Նա կրում է՝ *սահմանադրութիւն* մեծադղորդ կոչումը, ուր որ իսկապէս աւելի յարմար և իր

³³ Պելճիքացի իրաւագէտ եւ դիւանագէտ Gustave Rolin-Jaequemyns-ի անունը Սարուխանի աշխատասիրութեան մէջ տառաւորաբար ըլլալով, Շահպազի մօտ ալ նոյն տառաւորաբար յիշատակուած է: Հաստատումը կը վերաբերի նաեւ նախապէս յիշուած «Պայքար Բացառիկ»ի մէջ հրատարակուած նախափորձին եւ «Մենք՝ Հայերս» աշխատութեան—Վ.Ղ.:

բովանդակության աւելի համապատասխան կը լինէր անուանել պարզապէս «Կանոնադրութիւն հայ համայնքի», որի նպատակն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ կազմակերպումն կիսով չափ աշխարհական եւ կիսով չափ կրօնական մի հասարակութեան, որի իրաւունքները դադարում են ճիշտ այնտեղ, որտեղ սկսում են մի իսկական պետութեան իրաւունքները: Ես հակուած եմ կարծելու, թէ այս խաբուսիկ եւ բարձրագոյ անունը պարզ սխալմունքի արդիւնք չէ: Թիւրք կառավարութիւնը, ընդունելով այս *սահմանադրութիւնը*՝ հաւատարիմ է մնացել իր սիստէմին, որ է փառաւոր էտիքէտներ (etiquette)*) դնել *դատարկ տուփերի* վրայ: Միւս կողմից հաւանական է, որ այս «ազգային սահմանադրութիւնը» յօրինող պօլսեցի հայերն ամենեւին ընդդէմ չէին այն պատրանքին, որ տալիս է «սահմանադրութիւն» բառի բուն իմաստը: Այս կարծիքն իմ մէջ հաստատուում է մանաւանդ նրանով, որ այս կանոնադրութեան մէջ խօսքն եւ գործը միմեանց կատարելապէս հակասում են»:

Այս արմատական, այս ճաղկող նշմարումները, վկայութիւնները տալէ յետոյ, եւ ընթերցողէն ալ խնդրելով ալ որ զանոնք կրկին անգամ մասնաւոր ուշադրութեամբ կարդայ, կը փութամ արտագրել Rolin-Jaequemynsին նաեւ այն դիտողութիւնները, թէ՛ ըստ երեւոյթին, Թուրքիոյ հայոց Սահմանադրութեան 150 յօդուածները կը ներկայացնեն՝

«... մի շէնք, որ կառուցուած է մեր ժամանակակից դեմօկրատական սահմանադրութիւնների (constitution) ոճով. այնտեղ կայ գեղեցիկ յառաջաբան հիմնական, ղեկավարող սկզբունքներով, կան կենտրոնական եւ գաւառական վարչութիւն, ազգային ներկայացուցիչների ժողովներ, թաղական եւ գաւառական ներկայացուցիչների տեղական ժողովներ եւ ազգային խորհուրդներ, որոնք պարտաւոր են հսկել ժողովրդի կրթութեան, վարչութեան, ֆինանսների եւ արդարադատութեան վրայ. կան կարգադրութիւններ, որոնցով կանոնաւորուում են՝ ընտրութեան եւ ընտրելիութեան իրաւունքը, ընտրելու ձեւը, ժողովների կարգապահութիւնն եւ մինչեւ-իսկ սահմանադրութեան վերաքննութեան եղանակը. այնտեղ կայ ամեն ինչ, բայց մի յօդուածից, որի վրայ հայը կարողանար հիմնուել՝ արգելելու համար, որ քուրդը չիլէ նրա ոչխարները, բէյը չանպատուէ նրա աղջկան եւ չաւերէ նրա կալուածը, որ հարկահաւաքը երկու եւ երեք անգամ չպահանջէ նրանից միեւնոյն հարկը,-

մի խօսքով ամեն ինչ կայ, բացի մի այնպիսի կարգադրությունից, որ նրան, հային, իբրեւ *երաշխատորութիւն* ծառայէր ընդդէմ թիւրք կառավարութեան կամայականութեան եւ ստիպէր սրան գործունէութիւն ցոյց տալու»:

Եւ հեղինակը անմիջապէս կ'աւելցնէ այլ դատումի մը համագործնականութեամբ.

«Այս սահմանադրութեան մէջ ոչ մի տեղ չկայ լուրջ երաշխատութիւն հայ ազգի ո՛չ հաւաքական եւ ոչ էլ նրա մասնաւոր անհատների անձնական իրաւունքների մասին... Չէ կարելի չխոստովանել, որ Ազգային սահմանադրութեան վարչական բարդ կազմուածքի բոլոր գործողութիւնները վերջ ի վերջոյ կախում ունէին միշտ եւ մի միայն Բ. Դրան բարի կամքից, որ հասարակական ոյժի միակ տէրն էր» (էջ 17–19):

Rolin-Jaequemyns-ի հատորը՝ «L'Arménie, les Arméniens et les traités», լոյս տեսած է Փարիզ, 1887ին, եւ ըստ Սարուխանի հաւաստումին, անգլիերէնի թարգմանուած է ան 1891ին, իսկ ռուսերէնի՝ 1896ին, Մոսկուայի մէջ:

Եւ սակայն այս հրատարակութեան նշմարումները, քննադատութիւնները, տեսակէտները՝ երբեք նկատի չեն առնուած արեւմտահայոց կողմէ,՝ հակառակ յիշեալ հատորին երեք անգամ, երեք լեզուով հրատարակուած ըլլալուն՝ երեք մեծագոյն մայրաքաղաքներու մէջ, հակառակ նաեւ արեւելահայ հեղինակի մը յայտնութիւններուն: Որովհետեւ պարագան շատ պարզ է.՝ այդ նշմարումները՝ բո՛լորն ալ, մեծամոլութեան յայտնումը, ընդգծումը, ձաղկումը, դատապարտութիւնը կը կազմեն:

Վերոյիշեալ օտար հեղինակը աչքի առաջ ունեցած ըլլալու է մեր Ազգ. Սահմանադրութեան ապահովաբար 1860ի *հայերէն* լեզուով օրինակը³⁴, եւ ոչ թէ 17 Մարտ 1863ի թրքերէն բնագիրը, քանի որ «աւելի յարմար եւ իր բովանդակութեան աւելի համապատասխան» կը նկատէ գայն պարգապէս «Կանոնագրութիւն հայ հա-

³⁴ Շահպագ ճիշդ է իր ենթադրութեան մէջ: Պելճիքացի իրաւագէտն արդէն իր գործին մէջ նշած է թէ օգտագործած է 1860-ի «Ազգային Սահմանադրութեան» 1862-ին ֆրանսերէնի թարգմանուած օրինակը—Վ.Ղ.:

մայնքի» անուանելը: Հետեւաբար եւ, իր դիտողութիւնները աւելի բնորոշ կշիռ ալ կը ստանան:

Մինչ հեղինակը ուղղակի կը շեշտէ նաեւ, ոչ առանց քննիծաղի ալ անշուշտ, թէ կանոնագրութիւն մը «Սահմանադրութիւն» կոչելը՝ այսպիսի «խաբուսիկ եւ բարձրագոյ» անունով, անշուշտ որ «պարզ սխալմունքի արդիւնք չէ»: այլ՝ որովհետեւ Ազգ. Սահմանադրութիւնը «յօրինող պոլսեցի հայերն ամենեւին ընդդէմ չէին այն պատրանքին, որ տալիս է «սահմանադրութիւն» բառի բուն իմաստը»: Դիւրի՛ն է, ուրեմն, նշմարել մեծամոլութեան վրայ դրուած շեշտը՝ իր տողերուն ընդմէջէն:

Ճիշդ է. իրապէ՛ս չեն նշմարած, չեն շօշափած իրենց շուրջը գոյութիւն ունեցող ահարկու տարրերը: Իրական աչապա՛հք դրած էին: Կարելի՞ էր այս: Ի՛նչպէս չէին հասկցած, չէի՛ն գիտեր, թէ Ազգ. Սահմանադրութեան բոլոր գործունէութիւնները միշտ եւ միայն Բ. Դրան բարի կամքէն կախուած էին: Օտա՛ր մը, հեռուներէն դիտող օտա՛ր մը պիտի ըլլար ըսելու, նշմարել տալու համար, թէ մերիններուն յօրինածը, ստացածը, ունեցածը՝ Սահմանադրութիւն մը չէ, այլ՝ կանոնագրութիւն մը, ըստ իր բովանդակութեան, ըստ իր էութեան, ըստ տիրող իրականութեանց:

Եւ կը շարունակուի տակաւին....:

Մեծամոլութիւնը չի՛ կրնար կառու[ց]անել գուգահեռական, ճիշդ կերպով.- ան կ'անգիտանայ իրականութիւնը:

Խրիմեան Հայրիկ՝ ի՛նքն ալ, կը քննադատէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը, բայց այլ իմաստով.- չի՛ մօտենար, արդարեւ, անոր անունին, խնդրոյ առարկայ չ'ըներ անոր խաբուսիկ մեծամոլական ձեւն ու խորքը, բո՛ւն կերպով կը պահանջէ ալ անոր վերաքննութիւնը, փոփոխութիւնը, իր պատրիարքութեան շրջանին իսկ: Դիտել կու տայ 2[6] Յունուար 1873ի Ընդի. Ժողովին մէջ, թէ մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը խմբագրուել է Պոլսոյ մէջ եւ այնպիսի անձերէ՝ որոնք աւելի կը ճանչնան Եւրոպան քան Հայաստանը... ու այսպէս ալ «մեր Սահմանադրութիւնը Եւրոպիոյ գաղափարաց վրայ ճուլուեր է աւելի՛ քան թէ Հայաստանի»:

Եւ կը յարէ դեռ Խրիմեան Հայրիկ.

«Եւ երբ տակաւին այս կերպով խմբագրուած Սահմանադրութիւն մը մայրաքաղաքիս մէջ անգամ գործադրուած ատեն դժուա-

րութիւններ կը ծագին, մտածելու է թէ գաւառներու մէջ ինչ հիմ կը բռնէ եւ ինչ արդիւնք կ'ունենայ» (Սարուխան, էջ 61):

Եւ այս «քառակուսի անիւ»ը,- ինչպէս տեսանք,- չէր ընթանար, այլ՝ իր տեղը կեցած, բո՛ւռն վճերու, սնամէջ խօսքերու տեղատարափ մը կը կազմէր սակայն: Հա՛րկ էր, ուրեմն, զայն սրբագրել: Բայց ո՞վ: Եւ կարելի՞ էր:

Ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան, Ընդհ. Ժողովին անդամներուն թիւը 140 է, եւ կանոնաւոր նիստ գումարելու համար հարկ է կէսէն մէկ ատելի՝ 71 անդամներուն ներկայութիւնը: Արդ, այս մեծամասնութիւնը երբե՛ք կարելի չէ եղած գոյացնել, երբ նոյնիսկ կաթողիկոսական ընտրութիւն կը կատարուէր: Իսկ առանց օրինական մեծամասնութեան որոշում առած ըլլալու այս իրողութիւնը շատ անգամ պատճառ եղած է որ Բ. Դուռը ապօրինի նկատէ Ազգ. Ժողովին կարգ մը որոշումները, ու կախակայէ ալ մեր Սահմանադրութեան գործադրութիւնը:

Գերագնահատումը մեր իրականութեանց, մեր պատրանքները իրականութեան տեղ առնելու տեսակ մը մոլութիւնը, առեւտրութիւնը, իր անմիջական շրջապատին հետ առարկայական բաղդատութիւն մը կատարելու անտեսումը՝ հայուն կորսնցնել տուած են իրական տարրերը շօշափելու, դատելու անհրաժեշտութեան զգացումն ու մտածումը:

Խրիմեան Հայրիկ եւս ենթարկուած էր այս տրամադրութեան: Անշուշտ կը ճանչնար իր երկիրն ու ժողովուրդը, եւ առօրեայ պայմանները: Բայց երբեք չմտածեց անգամ, թէ հարկ եղած յարմարութիւնները, կարողութիւնները, ձեռնհասութիւնը չունէր այս ժողովուրդը ներկայացնելու համար Պերիինի Վեհաժողովին առջեւ, առանձինն, առանց խորհրդականի, իր վեղարովը միայն, իր հետը առած՝ որպէս *թարգման*, շուրջ քսան տարեկան անփորձ երիտասարդ մը, որ դպրոցական դասարանէ մը այլ շրջանակ չէր տեսած, չէր ճանչցած, չէր յաճախած:

Խրիմեան Հայրիկ Եւրոպա չէր այցելած: Երբ Պերիինի Միջազգային Վեհաժողովին, այս ճակատագրական Վեհաժողովին երթալու ատեն կը հանդիպի Անգլիա եւ հոն հայերու հետ խորհրդակցական հանդիպումի մը ընթացքին մէկը իրեն կը հարցնէ, թէ ի՛նչպէս պիտի կրնար կատարել իր պատուիրակի, ներկայացուցիչի

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՎԵՐԱԲՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 99. Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի են ։ Բայց երբ փորձառութեամբ ինչ ինչ տրամադրութեանց փոփոխութիւնը հարկաւոր դատուի, ընդհանուր ժողովը՝ Սահմանադրութեան հաստատութեան հինգ տարի ետքը՝ վերաքննութեան ցանձնաժողով մը կը կազմէ, նոյնական և փառաքական ժողովներէն երեքական անդամ, չորս Տեսուչ Խորհուրդներէն երկերկու անդամ, և ասոնցմէ զատ ընդհանուր ժողովոյ մէջէն կամ դրոսէն վեց հոգի, ընդ ամենը քսան անդամ՝ ընտրելով ։ Այս ցանձնաժողովը կը սահմանէ հարկաւոր դատուած փոփոխութիւնները, որ ընդհանուր ժողովը վաւերացնելէն ետքը, Բարձրագոյն Գրան կը ներկայացուին, և Կայսերական հրամանին համաձայն կը դործագրուին ։

ՅԱՍԼԸ ԽԱՄԻՍ

ԽԱԹԻՄԷ

Տէրաւ Բագաւաճ Բագաւաճ . Իշպու Նիւզամամէնին Էսասընա տողընըմազ սըզըն՝ պազը թէֆէրրուաթընըն պիթթէճըրուպէ թատիլինէ լիւզում կէօրինաթիկի թաղտիլըճէ, թարիթի թէսիսինտէն պէշ սէնէ սօնրա՝ Մէճլիսի Ումումիտէ Բուհանի վէ ճիւմանի Մէճլիսլէրի աղասընտան՝ իւշէր, վէ սալիթիւզիլքը տէօրթ Գօմիսիօնլարտան՝ իքիշէր, վէ պունլարտան մաստա Մէճլիսի Ումումի աղասընտան վէ եախուտ խարիճտէն օլարազ տիկէր ալթը քիմէսնէլէր քի ճէման երիկրմի աղա ինթիխապլիյլէ պիլր Գօմիսիօն թէշքիլ օլընարազ՝ լիւզումը կէօրլանէն թատիլթաթ պու Գօմիսիօնտա գաւարըլաշտըրըլուպ, Մէճլիսի Ումումիտէ թատաթ օլընտըգտան սօնրա՝ Պապը Ալիտէն լէտէլ իսթիզան՝ սատըր օլաճազ իրաւէի Սէնլիյէ իւզըլէ իճապը իճրա գըլընաճազ տըր ։

պաշտօնը, քանի որ եւրոպական ո՛չ մէկ լեզու չի գիտեր, Իսրիմեան Հայրիկ կը պատասխանէ իսկոյն, առանց վրդովուելու.- «Պիտի խօսիմ լեզու մը, որ համաշխարհային է եւ տառապանքի լեզուն է միեւնոյն ժամանակ. այսինքն՝ *պիտի լամ...*»:

Եւ ապահովաբար, Իսրիմեան Հայրիկ պաշտօնական հանգամանք ալ չունէր՝ ըստ միջազգային քիչ թէ շատ մօտաւոր օրէնքներու, ներկայացնելու համար Թուրքիոյ հայոց ժողովուրդը: Իր այցեւորման վրայ պարզապէս գրել տուած էր միայն.- «Մկրտիչ Իսրիմեան, Արքեպիսկոպոս Տարօնի եւ *նախկին* Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց» (ընդգծումը ինձմէ՝ Ս.Շ.): Անշուշտ այս հանգամանքները բաւական չէին երբեք ժողովուրդ մը, հաւաքականութիւն մը ներկայացնելու համար, մանաւանդ միջազգային Վեհաժողովի մը առջեւ: Կը խորհիմ, թէ գուգահեռական իմաստ մը կայ իր այս պարագային եւ լացը համաշխարհային լեզու մը նկատելուն մէջ:

Իսկ Մինաս Չերազ՝ իր թարգմանը, ի՛նչ չափով վարժ էր ֆրանսերէնին, որ, այդ օրերուն, միջազգային առաջին լեզուն կը նկատուէր: Դրական պատասխանը՝ ենթադրական, եթէ ոչ շատ խիզախ պիտի նկատուէր: Բայց, ամենայն դէպս, դիւրին է հաւատարմօրէն պատկերացնելը, թէ Չերազ տեղեակ չէր կրնար ըլլալ քաղաքական, դիւանագիտական նրբութիւններուն, ինչպէս նաեւ եւրոպական մեծ պետութեանց աշխարհներուն մէջ թրծուած պետական մարդոց լեզուին, ոճին, կերպերուն, հետեւաբար ե՛ւ իր կատարելիք թարգմանութիւնը աւելի քան կա՛ղ, անճարա՛կ պիտի ըլլար, գուցէ ծիծաղելի իսկ, երբ՝ մանաւանդ, իր թարգմանածը կը վերաբերի հայ եկեղեցականի մը քաղաքական, պատասխանատու, հասարակէ դուրս արտայայտութեանց կամ նիւթերու:

Բայց այս չէր թերե՛ւս ամենէն կարելոր, առաջնահերթ, կամ միակ սխալումը՝ մեր այս Պատուիրակութեան.- այլ այն իրականութիւնը՝ թէ մարդիկ, մանաւանդ պետական, դիւանագիտական պաշտօնի մարդիկ տկարը չեն սիրեր ազգային, քաղաքական հարցերու առնչութեամբ: Մինչ մեր Պատուիրակութիւնը տկա՛ր էր, անորո՛շ էր՝ ինքնին, ո՛չ միայն անոր համար որ իր ներկայացուցած հաւաքականութիւնը քաղաքական միութիւն մը չէր կազմեր, այլ՝ աւելի՛ որովհետեւ Իսրիմեան Հայրիկին պատուիրակութիւնը իր կազմովը շա՛տ տկար էր, եթէ ոչ՝ խղճալի: Բայց Իսրիմեան Հայրիկ չգիտցաւ՝ մինչեւ վերջը, թէ այս պարագան կրնար գոցել տալ ամէն

դուռ իր առաջ: Լացա՛ւ: Բայց այս անմեղ առիթն իսկ, այս հնարաւորութիւնն անգամ չտրուեցաւ իրեն. Վեհաժողովին մաս կազմողներէն ո՛չ մէկը զինքը չընդունեց: Եւ Խրիմեան Հայրիկ չլացաւ՝ ուրեմն, չկրցաւ լալ, բայց Պոլիս վերադարձաւ պատկերալից փորձառութեամբ մը, դասով մը միայն:

Արդէն ուշ էր, սակայն:

Փրանսացի պատմաբան Ժիլ Ռուա, իր «Ապտիւլ Համիտ, Կարմիր Սուլթանը» անուն հատորին մէջ խօսելով հայոց կողմէ Պերլինի Վեհաժողովին դրկուած Պատուիրակութեան մասին, կը հաւաստէ, թէ թուրքերը «Էրմէնիլիք» կոչեր են այս Պատուիրակութեան կազմն ու պահանջները Օսմանեան Պետութեան դէմ՝ միջազգային Վեհաժողովի մը մօտ (էջ 20): Եւ Ժիլ Ռուա հայասեր եղած է իր տրամադրութեանց մէջ:

Ուրեմն արդէն ուշ էր: Հաւանաբար, շատ ուշ իսկ: Արդարեւ, «երկաթէ շերեփ»ին առնչութեամբ Խրիմեան Հայրիկին յօրինած դրուագը իր առաջին քարոզին իբր բնաբան ընտրելը, Պերլինէն ձեռնունայն վերադարձին, անշուշտ ո՛ւշ էր, եւ վտանգաւոր եւ անզգոյշ ալ, եւ կը կազմէր քաղաքագիտութեան հերքումը վարէն վեր:

Եւ ուշ էր ամէն օր քիչ մը աւելի: Առաջ գիտնալու էր ի՛ր ոյժը, իր բոլոր հնարաւորութիւնները, բաղդատելու իր միջոցը՝ հակառակորդին, թշնամիին ուժին եւ կարելիութիւններուն հետ:

Այս գիտութիւնը, այս իրատեսութիւնը՝ սակայն, միայն Խրիմեան Հայրիկին չէ որ կը պակսէր, այլ նաեւ մեր բոլոր պատասխանատու դիրքերու վրայ գտնուող զանազան կարգի հայ «ղեկավարներուն»:

Մինչ Նուպար փաշային առաջադրութիւնները արհամարհանքով մերժուեցան մերիններուն կողմէ, որովհետեւ իր խորհուրդները իրատես էին, համեստ էին:

Մտայնութիւնը տարբե՛ր է մեր օրերուն, Սփիւռքի մէջ:

- Չե՛մ խորհիր:

Մինաս Չերազին յուշագրութենէն կը տեղեկանանք, թէ՛ երբ արդէն Պոլսէն մեկնած են Խրիմեան Հայրիկ եւ ինք, բայց եւ տակաւին կը գտնուին թրքական ջուրերուն վրայ, Խրիմեան Հայրիկ վախ ունի, որ տաճկական կառավարութիւնը կրնայ զիրենք հեռագրով մը ետ կանչել: Առանց կառավարական արտօնութեան կը

կատարուէր իրենց մեկնումը՝ Պերլինի Վեհաժողովին ներկայանալու համար: Ըստ շատերու կարծիքին, կը թուի որ սույթանական կառավարութիւնը որոշ անպատեհութիւն մը կամ որոշ «վտանգ» մը չէ տեսած այս Պատուիրակութեան մեկնումին մէջ...:

Ինչպէս քիչ վերը տեսանք, Իսրիմեան Հայրիկ՝ Պերլինէն առաջ կը հանդիպի Լոնտոն, եւ ուր հայ ազգայիններ զինքը կը տանին, ի միջի այլոց, խորհրդարանի ազդեցիկ անդամներէն նաեւ ազատական Փօքստերի մօտ: Այս վերջինը իրեն խորհուրդ կու տայ, թէ հայերը «չվշտացնեն Ռուսերը, որ դրացի են», թէ Անգլիոյ համար «շատ դժուար է» հսկել հեռու Հայաստանի վրայ, եւ յետոյ կը հարցնէ Իսրիմեան Հայրիկին.

«- Ձեր ազգը կարո՞ղ է ինքն իր գլխուն ինքնավարութիւնը պաշտպանել, եթէ այդ տրուէր Հայաստանին: Հայերը բաւական ոյժ ունի՞ն իրենք իրենց մէջ, որովհետեւ Անգլիոյ օգնութեան վրայ յոյս կարելի չէ դնել»:

Այս խորհուրդները բոլորովին տարբեր, իրական, կենդանի աշխարհ մը կը ներկայացնէին Ազգ. Սահմանադրութեան պատրանքին դիմաց: Այդ օրերուն մանաւանդ եւ Կիպրոս կղզիին նուէրէն յետոյ, անգլիական կառավարութիւնը Թուրքիոյ պաշտպանութիւնը ստանձնած էր, եւ ինք եղած՝ Միջազգային Վեհաժողովի մը նախաձեռնողը, երբ Ռուսերը Սան Սթեֆանոյի դաշինքը կնքեցին պարտուած թուրքիոյ հետ եւ Թուրքիոյ ի վնաս:

Իսկ Պերլինի Վեհաժողովէն ետքը, այլ յայտնութիւն մըն ալ՝ որ անկեղծ ու խորունկ ճշմարտութիւն մը կը պարզէ, կատարած է Սալիզբրի՝ յանուն բրիտանական կառավարութեան, պատասխանելով կոմս Շաֆդոբրինի հարցումին՝ հայկական խնդրին առնչութեամբ.- «... թէ անգլիական կառավարութիւնը հայոց կը համակրի՝ *ո՛րէն գործնական նշանակութիւն չունի*»:

Այս պատասխանները, այս դիտողութիւնները՝ ուշադրութիւնը չեն գրաւած, սակայն, մեր դեկավարներուն. իրենց մտածումները այլ տեղ կեդրոնացած էին: Այլ բան մտիկ չէին ըներ: Հակառակ անոր որ Սալիզբրիի յայտնութեանը մէջ մանաւանդ խորունկ, ճշմարիտ եւ անկեղծօրէն բարեկամական իրականութիւն մը կայ:

Մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը յօրինողներուն եւ վերջիններուն հետեւողներուն մէջ՝ նոյն առհաւական զգացումներն ու մտայնութիւնը տիրական դրոշմը ստացած են:

4

ՄԵԾԱՄՈԼՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՏԻՐԱԿԱՆ

Մտիկ ընել գիտնալը ամեն մարդու
շնորհուած չէ. հազուագիւտ տաղանդ
մըն է ան:

Կոյր սեղանը տակաւին հոն է: Վրան դրուած՝ մեր Ազգ. Սահ-
մանադրութիւնը:

Եւ դեռ այլ վկայութիւններ ալ կան իր մասին:

Բայց ունկնդիր կամ դիտող չկայ այլեւս...:

Պատճա՞ռը:

Մէկէ աւելի կրնայ ըլլալ այդ:

Ոմանք հասկեցան իրողութիւնը եւ մեկնեցան:

Ուրիշներ՝ չհաւատացին յայտնուած ճշմարտութիւններուն,
իրականութեանց եւ վկայութիւնները սրբապղծում նկատեցին ու
մեկնեցան:

Գտնուեցան բնա՛ւ չհասկցողներ ալ, ինչպէս նաեւ տեսնելու
անկարող, մտիկ ընելու, լսելու անկարող, շօշափելու անկարող,
բաղդատելու եւ զգալու անկարող, անատակ մարդիկ, եւ իբր
արտայայտութիւն՝ գլուխ շարժեցին միայն ու մեկնեցան ոչ առանց
ուժգնօրէն, գրեթէ բարկութեամբ դուռը ետեւէն զարնելու:

Ի՛նչ դար,

անընդհատ, ամբողջ ի՛նը դար
հալածանք, ջարդ, անապահով կեանք:

Ա՛յս էր Հայուն դրությունը՝ իր երկրին մեջ, իր դարաւոր հայրե-
նիքին մեջ, ի՛նը դար շարունակ:

Եւ սակայն դիմացաւ ան, ե՛ւ տեւեց ան:

Բայց ի՛նչպէս դիմացաւ, բայց ի՛նչպէս տեւեց ան:

Պատասխանը հրաշքի մը երեւոյթը ունի:

Ճնշումի, հալածանքի ենթարկուած, տառապած մարդը՝ հասա-
րակէն դուրս միայնութիւն մը, բնութիւն մը, ներաշխարհ մը
կ'ունենայ:

Կը կարծուի, թէ իր իմացական ընդունակութիւնը, իր տրամա-
բանութիւնն ալ, իր հակազդեցութիւններն եւս հասարակ չեն ըլլար,
երբ՝ մանաւանդ, գիտէ, կը զգայ ե՛ւ, թէ անարդար կերպով կը
հալածուի, կը տառապի: Նա՛եւ երբ այդ հալածանքներն ու տառա-
պանքները առաւելաբար երկար տեւած են: Բնականը տեղի կու
տայ, այլ բնոյթ մը կը կազմուի, կը յաջորդէ՝ այն ատեն, շատ
շատերու համար:

Հայը հասկնալու, դատելու համար՝ իր պատմութիւնը նկատի
առնելու է: Բայց այս պատմութիւնը նկատի առնելու է մանաւանդ
իր անճիշդ, անվաւեր մասերովն ալ: Իր յետին միտքերը, նախապա-
շարումները կարելորդ կրնան ըլլալ, հիմնելու համար իրականու-
թիւնը: Ըստ երեւոյթին, անիմաստ, կամ տարօրինակ կը թուի այս:

Հոն, ես իսկոյն կը նշմարեմ հրաշքի հաւասար երեւոյթ մը, ցայ-
տուն իրականութիւն մը՝ ամէնէն ցայտունը, ամէնէն տեւականը,
ուղիղ գիծով, եւ տարիներէ ի վեր, Հայկէ՛ն ի վեր.- հայուն գոյա-
տեւումը, վերապրումը:

Ուրկէ ե՛ւ, գուցէ՛, իր գիտակցութեան բարդոյթին գոյութիւնը:
Հա՛րկ էր, անշուշտ, կանոնագրութիւն մը ունենալ. տեսանք,
սակայն, թէ ի՛նչ վեճեր, ի՛նչքան աշխատանք, ի՛նչքան խոչընդոտներ,
կառավարական միջամտութիւններն անգամ տեղի ունեցան, երկու
քազմանդամ յանձնաժողովներ կազմուեցան հայոց ամէնէն կար-
կառուն ազգայիններէն՝ այդ կանոնագրութիւնը պատրաստելու
համար, եւ հակառակ ամէն իրողութեանց, զայն կոչեցին «Ազգ.
Սահմանադրութիւն»:

Եւ այսպէս ալ՝ այդ պատրանքը շարունակուեցաւ.- իր անուա-

նակոչումը բարձրագույն է և փքումայն էր:

Եւ ո՛չ որ խորհեցաւ իրականութեան մօտենալ: Կարելի չեղաւ. կարելի չէր: Պատրանքները շատ անգամ անառիկ կ'ըլլան ու կը տեսնեն: Մեծամոլութիւնը այլ բան չէ:

Ճիշդ է նաեւ որ առանց խանդավառութեան, առանց յոյսի եւ լաւատեսութեան, կարելի չէ յառաջդիմել, կառուցանել, բարձրանալ: Անշո՛ւշտ: Բոլոր մեծ յղացումները, գիւտերը, ազատագրումները, իրագործումները, յաղթանակները՝ իբր խթան, իբր զսպանակ ունեցած են յոյսն ու խանդավառութիւնը եւ մանաւանդ մեծութեան իտէալը: Կասկած չկայ: Գիտե՛նք այս բոլորը: Եւ տեսանք ալ այս բոլորը: Բայց ե՛ւ պատրանքը ա՛յլ բան է. ա՛յլ բան է նա՛եւ մեծամոլութիւնը: Խաբկանքներով՝ կարելի չ'ըլլար կառուցանել: Իրականութեան ժխտումը՝ ինչալ է միայն: Մերիններուն ունեցածը խաբկանք մըն էր միայն, - իրենց մեծամոլութեան արգասիքը:

Այսուհանդերձ, հայր խելացի ժողովուրդ մըն է պիտի ըսէի, ե՛ւ պիտի ըսեմ ալ: Աշխատասէր, ե՛ւ պայքարող՝ կեանքին մէջ եւ ուր որ է, այո՛: Ունի իր մշակոյթը՝ հին հին դարերէ ի վեր անշուշտ: Անոնք որ իրեն տիրած են, իրմէ բարձր, իրմէ աւելի զարգացած չէին, ո՛չ ալ իրմէ աւլի խելացի. ընդհանրապէս՝ իրմէ շատ վար իսկ եղած են. - պատմական անհերքելի իրողութիւն մըն է այս:

Անհերքելի իրողութիւն է նաեւ որ հայր իր անձնական գործերուն մէջ իրատես եւ արթուն վերաբերում ունի: Բայց երբ պարագան հանրային է, ազգային է՝ ան քիչ անգամ ատակ պիտի ըլլայ ըմբռնելու թիւին, բիրտ ուժին, կարելիութիւններուն յարաբերական, բաղդատական չափանիշը, արժէքները, կշիռը. - այս՝ հինէն եկող իր մէկ թերին է:

Եւ այսպէս, ան չէ կրցած գիտնալ, աւելի ճիշդը՝ չէ ուզած իսկ փնտռել ու գիտնալ իր կորուստներուն, իր ահաւոր կորուստներուն բո՛ւն պատճառները: Շատ անգամ, թերեւս ամէ՛ն անգամ ալ, իր կորուստներուն յանցանքը ուրիշներուն կը վերագրէ: Միշտ եւ մինչեւ այսօր այսպէս եղած է: Այս կերպով մը չքմեղանքի անհրաժեշտութեան մէջ՝ ինքնարդարացումի գիւտը գտած ըլլալու պատրանքը կը սիրէ: Առաւելութիւն կամ ոչ, հայր ինքնուրոյն է իր բնոյթով, իր նկարագիրով եւ իր զգալի յամառութեամբն ալ: Այս գիծը պարտութեան առթիւ իսկ կարելի է վերագրել իր բնոյթին:

Հայուն մեծամոլութեան, ինչպէս նաեւ ասոր անմիջական հետեւանքներէն մին կազմող արգասիքի՝ ամբոխավարութեան մասին, տակաւին պայմանական թէ՛ առօրեայ վկայութիւններու չդիմեցի:

1.- Անմիջական կերպով միտքս եկողը պիտի ըլլայ ֆրանսացի հռչակաւոր պատմաբանի մը՝ Ռընէ Կրուսէի վկայութիւնը:

Արշակ Զօպանեան կը խնդրէ այս վերջինէն՝ որ Հայոց Պատմութիւնը գրէ. իր բարեկամն է, եւ հայասէր: Ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ, միջազգային չափով ծանօթ պատմաբան առաւելաբար արեւելեան ազգերուն՝ Ռընէ Կրուսէ կը պատրաստէ եւ լոյս կը հանէ ուրեմն բաւական ստուար հատոր մը՝ հայոց ծագումէն մինչեւ թագաւորութեան անկումը՝ 1071ը, «Հայոց Պատմութիւնը» անունով: Խնամուած, շահեկան աշխատանք մըն է այս: Ուր ե՛ւ մասնաւոր ուշադրութիւն մը գրաւելու պէս, եւ ոչ առանց հեզմական մտածումի՝ ինչքան ալ քիչ մը սքողեալ ըլլայ այդ, ակադեմական Կրուսէ կը հաւաստէ՝ ֆրանսական սրամտութեամբ, թէ՛

- «Սմբատ Բ.՝ Աշոտ Գ.ի անդրանիկ որդին եւ իրեն յաջորդը, կոչուեցաւ *Տիեզերակալ*, թերեւս անոր համար որ իր հրամանին տակ հաւաքեց հայ նախարարները, երբ օտար վտանգը կար» (Էջ 500):

Ուրեմն Սմբատ Բ. ինքզինքը ոչ պակաս քան «տիեզերակալ» կը կոչէ, որովհետեւ ... կրցեր է իր հրամանին տակ հաւաքել հայ նախարարները:

Հակառակ անոր որ պատմաբան Ռընէ Կրուսէ համակրութիւն ունի հայոց հանդէպ, եւ իր բարեկամ Արշակ Զօպանեանին խնդրանքին վրայ է որ աշխատասիրած է իր նիւթը, այսուհանդերձ՝ ան չէ կրցած իր ծիծաղը բոլորովին սքողել եւ յիշատակած է մեծամոլութեան այդ պարագան:

2.- Երեւան, Մ. Մկրեան՝ Գրիգոր Նարեկացիին վրայ մենագրութիւն մը հրատարակեց, եւ ուր այս վերջինին ստացած ուսումին առնչութեամբ խօսելու ատեն, կը հաւաստէ.

- «Վանքում ուսման տարիներին, Նարեկացու հոգեւոր կեանքը կազմակերպողը եղել է «*տիեզերական* վարդապետ» Անանիան» (Էջ 121):

Բայց ինչո՞ւ տիեզերակա՛ն վարդապետ, ինչպէս Սմբատ Բ.

«տիեզերակալ» է:

Որովհետև պարզապես ու ճիշդ անոր համար որ տիեզերքն ասելի մեծը, ասելի անհունը գոյություն չունի ... իրենց համար:

3.- Ամբոխավարության գործածած երկու հասարակ ու գլխաւոր զենքերն են գիրն ու խօսքը: Այս իրականությունը առկայ եղած է Սահմանադրությունը մշակելու օրերուն: Միշտ դէպի ասելի վերը, ասելի շողշողունը, ասելի տիրական ձայնը, բայց երբեք դէպի համեստը. իրա՛ւ է, նոյնիսկ սխալմունքով մը, կամ պատահաբար, անուշադրութեամբ մը: Չէ՛ պատահած:

4.- Ամբոխավարությունը, ինչպէս սնամոլությունը՝ իրենց յատուկ եղող թերիներուն առթած հետեւանքներէն զատ, կ'եղծանեն ալ, կ'աղաւաղեն ալ հայերէն լեզուն:

Անխուսափելի է այս աղետը: Այն ատեն, հայերէնը չի՛ խօսիր այլեւս, այլ՝ կը հազայ: Ուստի, շատ են անճիշդ, յետին նպատակով, ճապաղ, ծիծաղելիօրէն փչուած խօսքերը, արտայայտութիւնները, ներկայացումները:

Օրինակ՝ հայերէն լեզուն,- ամէնէն պարզէն սկսինք,- մինչեւ երկրորդական վարժարան յաճախողը կը կոչէ *աշակերտ*, իսկ համալսարան եւ էնաթիթի յաճախողները՝ *ուսանող*: Ուրեմն, այս *աշակերտ* եւ *ուսանող* բառերը ունին իրենց բոլորովին ինքնայատուկ, ճշգրիտ, սահմանուած իմաստը. հետեւաբար, կարելի չէ մէկը միւսին տեղ գործածել առանց լեզուական խոշոր սխալ մը, անգիտութիւն մը կատարած ըլլալու:

Դժբախտաբար, կան սակայն յօդուածագիրներ, գրողներ, կա՛ն նոյնիսկ դպրոցի տնօրէններ՝ որ անայլայլ կերպով աշակերտները կը կոչեն ուսանող՝ իրենց գրութիւններուն, տեղեկագիրներուն մէջ, որովհետեւ *ուսանող* բառը ասելի բարձր հանգամանք մը ունի, համալսարանի մէջ ուսանողի հանգամանքը, աստիճանը: Այս եզրակացութիւնը ենթադրութիւն մը չէ:

Մամուլի միջոցաւ փորձեցի՝ մէկէ ասելի անգամ, նկատել տալ սխալը.- թէ աշակերտը՝ ուսանողը չէ: Բայց կարելի չեղաւ հասկցուիլը: Բայց՝ ասելի ճիշդը, սխալը ասելի յայտնօրէն շարունակուեցաւ. արդարեւ, նախակրթարանի տնօրէն մը՝ իր տարեկան տեղեկագրին մէջ, եւ ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանար իրեն

համար, իր աշակերտներն ու աշակերտուհիները կ'անուանէր *ուսանող* եւ *ուսանողուհի*:

Մեծամոլութի՛ւն, կամ յամառութի՛ւն:

Թերեւս երկուքն ալ՝ միասնաբար: Բայց առհաւութիւն մը՝ ամենայն դէպս:

5.- Ատենէ մը ի վեր եւ շատ յաճախ կը հանդիպիմ հայկական մամուլին մէջ «համաշխարհային» եւ «միջազգային» որակումներուն, եզրերուն՝ ի մասին այն ժողովներուն կամ այն հաւաքոյթներուն, համագումարներուն, որոնց շօշափած, որոնց օրակարգին նիւթը մի միայն *հայկական* է, եւ իրենց անդամներն ալ միայն *հայ* են, թէւ ոմանք եկած՝ զանազան երկիրներու *հայկական* գաղութներէ:

Այս ժողովները, կամ այս համագումարները՝ այսպէս կազմուած, շատ շատ, եւ լաւագոյն պարագային, եւ մեր ամենէն գնահատական, բարեացակամ տրամաբանութեամբն իսկ, պիտի կոչէինք «համազգային»:

Արդ, ինչպէս եւ կը տեսնէք, *համազգայինի* եւ *միջազգայինի* կամ *համաշխարհայինի* միջեւ տարբերութիւնը այնքան խորապէս զգալի, մեծ ու որոշ է, որ այս մասին տատամսիլը անգամ խղճալի երեւոյթ մը պիտի ըլլայ:

Ստուգիւ, ո՛րեւ միութիւն, ո՛րեւ հաւաքոյթ, ո՛րեւ կազմակերպութիւն ինչքան ալ մեծ, հսկայ ըլլայ, ինչքան ալ զանազան երկիրներէ եկած անդամներ, ժողովականներ ունենայ, չի՛ կրնար, իրաւունք չունի՝ ո՛չ de facto, ո՛չ de jure ինքզինք «համաշխարհային» կամ «միջազգային» անուանելու, ենթադրելու, երբ անդամները *հայ* են, եւ իր օրակարգը հայկական՝ նիւթեր միայն ունի:

Օրինակ՝ Սփիւռքին մէջ, մեր վստահաբար ամենէն տարածուած, կարելոր եւ բազմաթիւ երկիրներու մէջ ալ մասնաճիւղեր ունեցող միութիւնը՝ կազմակերպութիւնը, անշուշտ որ Բարեգործականն է.- բայց, այսուհանդերձ, ան ո՛չ «*համաշխարհային*» եւ ո՛չ «*միջազգային*» կրնայ կոչուիլ անշուշտ, այլ ան է՝ *համազգային*, ճիշդ ու ճիշդ, մինչ այս կոչումը պզտիկ պատիւ մը չէմ նկատեր ալ իրեն համար, եւ ո՛րեւ հայկական կազմակերպութեան մը համար է՛լ:

Համաշխարհային կամ *միջազգային* կը կոչուի,- հա՛րկ է տալաւին շեշտել,- այն միութիւնը, կազմակերպութիւնը, այն հիմնար-

կը, հաւաքոյթը, կամ այն համագումարը՝ որ ո՛չ մէկ ազգին կը պատկանի, այլ կազմուած է զանազան երկիրներու, ազգերու պատկանող անդամներէ, համաձայն՝ անշուշտ, իր կանոնադրութեան, օրէնքին:

Սօրպոն՝ օրինակ, համաշխարհային, միջազգային հռչակ ունի, աշխարհի չորս ծագերէն եկած ուսանողներ հոն կը յաճախեն ալ, բայց *միջազգային* կամ *համաշխարհային* չէ՛ ան. այլ՝ *Ֆրանսական*: Որովհետեւ ան կը պատկանի մի՛ միայն Ֆրանսայի, ենթակա է մի միայն ֆրանսական օրէնքներուն, հոն ֆրանսացի՝ փրօֆէսէօրներ միայն կրնան դասախօսել:

Նոյնպէս ֆրանսական Ակադեմիան, որ համաշխարհային եւ միջազգային հռչակ ունի, բայց համաշխարհային կամ միջազգային չէ, այլ գո՛ւտ եւ բո՛լորովին ֆրանսական, որովհետեւ միայն իր երկրին օրէնքներուն ենթակա է, եւ իրեն անդամ ընտրուելու համար ֆրանսացի ըլլալու օրինական պարտադրութիւնը կա:

Եւրոպական Խորհրդարանն ալ միջազգային կազմակերպութիւն մը չի՝ կրնար նկատուիլ, հակառակ անոր որ աւելի քան տասը այլազան երկիրներ, ազգեր իրեն մաս կը կազմեն:

Մինչ Լահէյի Միջազգային Ատեանը ունի այդ հանգամանքը: Իրեն կրնայ մաս կազմել այն ազգը որ կ'ընդունի իր պայմանները: Իր նիստերը տեղի կ'ունենան Լահէյ, բայց ատեանը հոլլանտական ո՛չ մէկ շէշտ կամ գոյն ունի: Ինք՝ իր օրէնքներուն կը հետեւի, իր կազմակերպութեան օրէնքին: Ազգութիւն չունի. միջազգային է:

Իսկ ամէնէն ցայտուն օրինակը՝ միջազգային հիմնարկներու մէջէն, անշուշտ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնն է: Իրեն մաս կրնայ կազմել ամէն ինքնավար երկիր, որ կը փափաքի եւ կը գոհացնէ այս կազմակերպութեան անդամակցելու պայմանները:

Աւելորդ կը նկատեմ այլեւս ուրիշ օրինակներ բերելը՝ այս մասին. կը յուսամ հարկ եղած բացատրութիւնը տուած եղայ, մինչ նիւթը շա՛տ պարզ է, յստակ, անվիճելի: Հաւատա՞նք...:

Բայց ոչ: Միշտ ալ անպակաս են՝ մեր մամուլին մէջ, բեմերուն վրայ, կանխամտածուած շփոթութիւնները նաեւ «համաշխարհային» եւ «միջազգային» եզրերուն առնչութեամբ.- անոնց հեղինակները նկատի չունին անգամ որ ծիծաղելի, անհեթեթ կը դառնան: Երբեք պիտի չկրնամ հաւատալ, թէ ա՛յսքան տիրական ըլլալու հնարաւոր է մեծամտութիւնը: Ամէն անգամ որ Եւրոպա կամ

Ամերիկաները հայկական հաւաքոյթ մը, համագումար մը տեղի կ'ունենայ, զանազան հայ գաղութներէ ժողովականներով՝ զայն կ'անուանեն *համաշխարհային* կամ *միջազգային*, եւ յաճախ երկուքն ալ՝ մերթ ընդ մերթ: Մեծամոլութենէ անդին ոստում մը եւս, ահա՛...: Եւ մշակոյթին հերքումն ալ, անշուշտ:

Ոչ թէ կը զգուշանամ անուններ տալէ, այս առթիւ: Ինծի համար կարեւորը՝ երեւոյթն է: Մանաւանդ մեր ներկայ աշխատասիրութեան նիւթին ի հաշիւ:

6.- Այս տողերը գրելու օրերուն, հայերէն թերթի մը մէջ կարդացի եւրոպական մեծ մայրաքաղաքի մը մէջ տեղի ունեցած հայկական մէկ հանդէսին մասին թղթակցութիւն մը, ուր թղթակիցը *ազգային ղեկավար* կ'անուանէ, կ'որակէ այս հաւաքոյթին ճառախօսներէն մին:

Ու հիմա ըսէ՛ք, խնդրեմ, մեր Սփիւռքին մէջ *ո՛վ* է, *ո՛վ* կրնայ ըլլալ «ազգային ղեկավարը»:

Կա՛յ, բայց կրնա՛յ ըլլալ, կրնա՛յ գտնուիլ, կրնա՛յ գոյութիւն առնել ազգային ղեկավարի *հանգամանքը*, մեր ներկայ, մեր այս առանց որոշ, իւրայատուկ օրէնսդրութեան ենթակայ Սփիւռքին մէջ՝ *ընդհանուր* կերպով: Երբ՝ մանաւանդ մեր Սփիւռքը տարածւած աշխարհի չորս ծագերուն եւ անկերպարան դրութիւն մը ունի:

Ո՛վ կը նշանակէ այս «ազգային ղեկավարը», ո՛վ իրեն կը յանձնէ այդ դերը, կամ ի՛նչպէս կ'ընտրուի ան: Սփիւռքը, համայն Սփիւռքը ունի՞ նման նշանակում մը, նման ընտրութիւն մը կատարելու իրաւասու մարմին մը, կազմակերպութիւն մը: Կա՛ն որոշ պայմաններ այս մասին: Ո՛չ որ պիտի կրնայ պատասխանել.- որովհետեւ այդ պայմանները գոյութիւն չունին, չեն կրնար ունենալ: Բայց «ազգային ղեկավար» անուանումին հեղինակը՝ իր այս յօրինումովն իսկ, ցոյց կու տայ՝ արդէն, իր բացառիկ տգիտութիւնը հանդէպ Սփիւռքը կազմող տարրերուն. կամ, թերեւս ալ ... խնկարկելու ժեպ մը:

Արդարեւ, մեր ներկայ բազմաթիւ գաղութներուն իրարմէ տարբեր *de facto* եւ *de jure* ունեցած պայմաններուն մէջ, «Ազգային ղեկավար»ի հանգամանքը *ո՛ւնէ* հայու մը տալը՝ այդ պայմաններուն աններելի, անմտածելի անգիտակցութիւնը կը հաստատէ անվիճելի կերպով, եւ տխո՛ւր կերպով մըն ալ: Ինչպէս նաեւ ծիծաղելիու-

թին մը, փարոսի մը, ճապաղ երեւոյթ մը, եւ մեծամոլական եզր մը ըլլալէ բացի:

7.- Եւ ահա իսկապէս հեղինակաւոր վկայութիւն մը պիտի եզրափակէ այս լեզուական բայց շա՛տ բնորոշ էջը:

Ստուգի՛ւ, այս վկայութիւնը՝ իր խորքին, իր բովանդակ իմաստին մէջ, հաստատում մըն ալ պիտի կազմէ մեծամոլական, սնափառ զգացումին, մտածումներուն, յետին նպատակին գոյութեան, բողբոջումին:

Վկայողը՝ գեկուցողը, հաստատողը, մեր մեծագոյն գիտնականներէն մին է, եթէ ոչ մեծագոյնը՝ ապահովաբար: Եւ լայն հռչակ ստացած՝ ոչ թէ միայն մեր Հայրենիքին եւ Սփիւռքին մէջ, այլ նաեւ իրապէս միջազգային հորիզոններու վրայ: Եւ իր այս մեծ գիտնականի հանգամանքովն իսկ՝ առաւելաբար ճշմարտութեան մարդն է ան:

Եւ այս վաւերական գիտնականը կը սիրէ իր մայրենի լեզուն, եւ զայն ճշգրիտ կերպով կիրարկելն ալ գիտէ, եւ կա՛յ, այս բոլորին մէջ, աղուոր լոյսի մը, աղուոր լոյսին համատարած արգասիքովը՝ սէ՛րը իր ժողովուրդին հանդէպ:

Վստահաբար հասկցաք՝ ուրեմն, թէ ո՛վ է ան, այս վկան:

- Վիքթոր Համբարձումեանը:

Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիային նախագահը: Պիտի ուզէի, անշուշտ, աւելցնել նաեւ իր միւս հանգամանքներն ալ զորս ստացած է ան համաշխարհային հորիզոններու վրայ.- բայց կամովին ետ կը կենամ այս աշխատանքէն, ոչ թէ միայն անոր համար որ դժուար ու մասնագիտական բնագաւառ մըն է ան, եւ ձեզի ծանօթ ալ է Վիքթոր Համբարձումեանին համբաւը, այլ մանաւանդ որովհետեւ իր այն վկայութիւնները՝ զորս կ'արտագրեմ անմիջապէս վարը, հոս, բաւական կը նկատեմ ներկայ աշխատութեանս գլխաւոր նիւթին հաստատումին առնչութեամբ:

«Գարուն» ամսագիրին 1985ի թիւ 2ին մէջ լոյս տեսած իր մէկ հարցազրոյցին մէջ, եւ զոր վարած է Գուիտոն Վահանեան, Վիքթոր Համբարձումեան կը պատասխանէ նախ՝ յառաջաբանի մը պէս եւ լեզուին առնչութեամբ իր մտածումներն ու տեսակէտները տալով:

- Լեզուն,- կը շեշտէ ան իսկոյն,- շատ մեծ նշանակութիւն ունի մեր կեանքում: Դա լաւ գիտակցում են բոլոր բնագաւառների, ինչպէս եւ գիտութեան աշխատողները: Մասնաւորապէս ճշգրիտ գիտութիւնների ներկայացուցիչների համար լեզուն ոչ միայն հաղորդակցութեան, այլեւ մտածելու, յայտնագործելու շատ կարելւոր միջոց է: Որպէս այդպիսին, լեզուն հասարակութեան մէջ էլ բոլոր հաղորդակցութեան միջոցներից ամենակարելւորն է: Ասում ենք ամենակարելւորը, որովհետեւ առաջացել ու մշակուել է բնական ճանապարհով: Եթէ դա այդպէս է, ուրեմն շատ մեծ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել լեզուի վրայ»:

Այս յստակ, տրամաբանականօրէն հիմնական հաւաստումներէն յետոյ՝ հարցազրոյցը վարողը յիշել կու տայ Վիքթոր Համբարձումեանին, թէ զանազան առիթներով ի՛նքս ալ «լեզուական ուղղումներ, դիտողութիւններ անում է ուրիշներին», եւ կը խնդրէ իր այդ նկատառումներէն «մի քանիսը յիշել եւ բացատրել»:

Պատասխանը՝ զոր մեր աշխարհահռչակ գիտնականը կու տայ այդ հարցումին, ճշմարիտ վկայութիւն մըն է իբր հոյակապ պաշտպանողական մը, ընդհանուր կերպով մեր ընդգրկած նիւթին արդարացումին համար: Արդարեւ՝

- «Օրինակներ շատ են,- կը յարէ իսկոյն ան՝ համեստօրէն, բայց բացարձակ համոզումով միանգամայն,- բայց ես կցանկանայի խօսել միայն մէկի մասին: Ասում են՝ գիտական քարտուղար եւ գիտնական քարտուղար: Ես միշտ դէմ եմ եղել երկրորդին: Շատ է տարածուած այս ձեւը: Այո, մենք լեզուական կոպիտ սխալ ենք թոյլ տալիս, երբ գիտական քարտուղարին ասում ենք գիտնական քարտուղար: Ինչո՞ւ ենք այդպէս ասում, որովհետեւ չենք թափանցում արտայայտութեան, դարձուածքի էութեան մէջ, բառացի թարգմանում ենք եւ չենք նայում խնդրի էութեանը: Գիտական քարտուղարը այն մարդն է, որը զբաղւում է հիմնարկի գիտական գործերով, գիտական հարցերի քարտուղարութեամբ: Ուրեմն նա գիտական քարտուղար է, իսկ թէ նա միաժամանակ պէտք է լինի գիտական աշխատող, դա արդէն ինքնըստինքեան հասկանալի է: Գիտական քարտուղարը տարբերւում է միւս քարտուղարներից նրանով, որ նա գիտական հարցերով է քարտուղար եւ ոչ թէ քարտուղար՝ գործողումներ ստորագրելու կամ, ասենք, այցելումներ

գրանցելու, պետին գեկուցելու համար»:

Այս մեկին բացատրությունները, այս ճշգրիտ մեկնաբանությունները տալ է յետոյ, Վ. Համբարձումեան կը ներկայացնէ իր անյեղի եզրակացությունը.

- «Պէտք է այստեղ նկատել եւ այն, որ հէնց գիտնական բառն ենք յաճախ շոյալում, տեղին չենք գործածում, եւ կ'ասէի նոյնիսկ սխալ ենք գործածում: «Մենք՝ գիտնականներս...», «գիտնականների ժողով», «երիտասարդ գիտնականները...» եւ այլն. այսպէս շոյալօրէն ենք գործածում այդ բառը, առանց խորանալու նրա բուն էութեան, իմաստի մէջ: Գիտնականների թիւը կարելի է մատների վրայ հաշուել, մինչդեռ գիտութեան բնագաւառի ամէն մի աշխատող իրեն գիտնական է կարծում: Դիսերտացիան պաշտպանելուց անմիջապէս յետոյ երիտասարդն արդէն իրեն անուանում է գիտնական: Ես շատ եմ խօսել գիտնական բառի նման գործածությունների մասին եւ դիտողություն շատ եմ արել, սակայն արդիւնքը չեմ տեսնում»:

Բայց ինչո՞ւ արդիւնք չի՛ տեսներ:

Շա՛տ պարզ է. իր դիտողությունը կը բախի իրենք զիրենք «գիտնական» քարտուղար կոչողներուն մեծամոլական զգացումներուն: Վստահաբար անոնք գիտեն, թէ բառը սխալ կը գործածեն, բայց իրենց համար հաճելի է «գիտնական քարտուղար» անուանուիլը. այս՝ իրենց մեծամոլական ձգտումներուն գոհացում կու տայ: Ուստի ե՛ւ մտիկ չեն ըներ, մտիկ պիտի չընեն իրա՛ւ գիտնական Համբարձումեանն անգամ:

Շատ մը պարագաներու մէջ, համ խմբագիրները այսօր չքմեղանք մը ունին. հերոսություն պիտի ըլլար իրենց եկած յայտարարությունները, թղթակցությունները, տեղեկագրությունները, յօդուածները՝ առ հասարակ, մերժելը, անոնց մեծամոլական ձեւերուն, խորքին համար...:

Պատմական իրողություն է որ խօսքը, բառը աշխարհ կը կերտեն, եւ մարդը կ'առաջնորդեն դէպի այդ աշխարհը: Բառերուն, խօսքին հմայքն եւ ուժը, անոնց գործած աղէտներն ալ հասկնալու համար՝ դիտելու է պարզապէս մարդոց առօրեան: Մեծամոլութեան համար որեւէ արգելք չկայ բառերուն ընտրութեան, կամ

անոնց սխալ, կամայական, յետին միտքով գործածումին դէմ: Եթէ բառը, խօսքը եւ լեզուն կը կերտեն արուեստ եւ քաղաքակրթութիւն, կը սատարեն մարդերու միջեւ բարեկամութեան ստեղծումին, բայց կը սատարեն ալ աղէտներու պատրաստութեան երբ շեղին իրենց յստակութենէն, իրենց պարկեշտութենէն, իմաստէն՝ դառնալու համար միջոց մը կեղծիքի, ամբոխավարութեան, վստահութեան չարաչար գործածումին:

Աղճատուած, յեղեղուկ, անորոշ լեզուն անկումային է զայն գործածող անձին եւ թէ միանգամայն իր պատկանած հաւաքականութեան համար: Անկումը՝ արդարեւ, այս կերպով կը սկսի իր մէջ: Մեծամոլութեան ճակատագիրը հո՛ն կը յանգի. իր անխուսափելի հանգրուանը:

Ամբոխավարութեան ամինքնելու հնարաւորութիւնը իր անմիջական ձեւին մէջ կը գտնուի: Բայց իր շունչը ամէն ատեն, կամ ամէն պարագայի չէ որ պիտի կրնայ տեւական ըլլալ. այս կախումունի ամբոխավարին պատկանած հաւաքականութեան հոգեկան վիճակէն եւ իրականութիւնները շօշափելու, հասկնալու իր կարելիութենէն ալ:

5

ՄԵՐ ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք մեր անձին եւ միջավայրին վերանորոգումին չենք կրնար ձեռնարկել. այդ կարելի է մեր ներքին սովորութիւնները փոխելէ ետքը միայն:

ՏՕՔԹ. ԱԼԵԶՍԻՍ ԳԱՐԷԼ

Ատենը եկաւ վերջակէտը դնելու մեր ներկայ ուսումնասիրութեան:

Հա՛րկ է դեռ խորհրդածել, նոր տուեալներ փնտռել այս մասին:

Կը կարծեմ, թէ անհրաժեշտը՝ ըստ բաւականին, արդէն ներկայացուեցաւ նախորդ էջերուն մէջ, ստոյգ վկայութիւններով:

Բայց ինչ որ զիս մտահոգ կ'ընէ տակաւին, մանաւանդ նման աշխատասիրութեան մը համար, մէ'կ թերթի, մէ'կ մամուլի մարդուն պինդ կեցուածքն է,- կաղապարին ենթակայ կեցուածքը: Ներկայ նիւթին եզակի կարեւորութիւնն է որ զիս ջուսահատեցուց աշխատանքս շարունակելու, իրականութիւնը ներկայացնելու կամքիս մէջ:

Եւ այս պայմանները զիս ստիպած են երբեմն, որ կրկնեմ իրականութիւնները: Միշտ խորապէս զգացած եմ, որ մեր ժողովուրդը

ունի ոչ թե միայն իրաւունքը, այլ նաեւ անհրաժեշտութիւնը՝ ճշմարտութիւնը իմանալու:

Գրասեղանիս առջեւը՝ իմ աշխարհս է, հոն կը գգամ, թե ես իմ աշխարհիս մէջն եմ. իր ամէնէն ազատ, ամէնէն անարգել պահերովը՝ խորհրդածելու, արտադրելու, արտայայտուելու համար:

Այս գրասեղանը՝ նոյնն է երկար տարիներէ ի վեր:

Եւ նոյնպէս երկար տարիներու ընթացքին զանազան կարգի տարրերուն հետ, ինչպէս նաեւ այլազան հեղինակներու աշխատանքները սերտելով, դեռ այլ առօրեայ վկայութիւններով ալ լեցուն պատճառաբանութեանց յենած ըլլալով հանդերձ, ուզած եմ, կ'ուզեմ որ այս տուեալներուն շնորհիւր ստացուած փորձառութիւն մը, տեսակէտներ, տրամադրութիւններ չկարենան, ամենայն դէպս, ազդել զգացումներուս, եզրակացութիւններուս վրայ:

Այս էջերուն մէջ ինչ որ քննադատեցի, դիտել տուի, ինչ որ գովեցի՝ ըրի ազատօրէն, իսկական անկախութեամբ, գերծ՝ կանխակալ տրամադրութիւններէ, նկատի ունենալով իրականութիւնը միայն, ճշմարտութիւնը միայն:

Անոնք, այս էջերը, ընթերցողին առջեւն են հիմա:

Եւ ըսի ալ, նոյն ատեն, այն պայմանը, առանց որուն անօգուտ պիտի ըլլայ ուսումնասիրութեանս ընթերցումը:

Մեր ժողովուրդը անհատնում հանք մը ունի:

Ինքն է այս հանքը:

Բայց հանքի մը «հարստութիւնը» միաձեւ, մէկ կերպ, գուտ, անխառն չ'ըլլար: Եւ կ'ունենայ ալ՝ անհրաժեշտաբար, իր շահադէտները, նաեւ իր կողոպտիչները:

Հայուն վերագրուած այս իրողութեան, այս հանքին մէջ՝ կայ իր վերապրելու կամքը, - իր վերապրումը: Փա՛ռք մը՝ դարեր տեւած: Ամէն հայ գիտակից է, կը հաւատայ այս մասին: Եւ գերազնահատումի ազգային թե՛ անհատական իրաւունք մը կը տեսնէ հոն, եւ կառչած է անոր: Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի պարագայ մը կը կազմէ այս ճշմարտութիւնը:

Ստուգիւ՝

Հայկական թագաւորութեան անկումէն ի վեր, ինը դար անընդհատ, ամէնէն խժղուժ, ողբերգական հալածանքներէն,

մասնակի թե՛ համատարած ջարդերէն, ազատութեան բացարձակ զրկումէն յետոյ, յաճախ վերջնականապէս ծովամոյն եղած ըլլալը շեշտելէն յետոյ, իր լեզուն տեղ տեղ զգալիօրէն կորսնցնելէն ետքն ալ, հայը վերապրեցաւ, թէեւ շատ նօսրացած, կաղ, թշուառ: Մեզմէ շատեր, նոյնիսկ շատ շատեր բացատրեցին, կամ փորձեցին բացատրել այս պատմական իրողութեան բո՛ւն կռ[ու]անները, տուեալները. երկար պիտի ըլլար այդ զանազան կարգի տուեալներուն ի՛նչքան հիմնական հանգամանք ունենալը քննելը, ընդունիլը, կամ մերժելը: Կարելորը այն է որ առկա է հայուն վերապրումը: Այս «հրա՛շքը», - եւ ըսեմ նա՛եւ իսկոյն, թէ ես չե՛մ հաւատար հրաշքին, - բայց կը հաւատամ մարդո՛ւն: Եւ հայուն հայրենասիրութեան, որուն մէջ կը տեսն[եմ] նաեւ իր պատուախնդրութեան արմատները:

Այսօր, սակայն, մանաւանդ մեր օրերուն, նոր ու աւելի շեշտուած իրողութիւն մը գոյութիւն առած է սփիւռքահայ մարդուն առաջ:

Սփիւռքահայը կը գտնուի՝ արդարեւ, ատենէ մը ի վեր, քառուղիներու կեդրոնը:

Բայց ո՞րն է այն ուղին, այն պայմանը, այն տարրը՝ որ զինք պիտի հրապուրէ, պիտի քաշէ դէպի այս կամ միւս քառուղիները:

Հարցը կարելոր է, եւ նոյնիսկ ճակատագրական:

Այո՛, ո՞րն է՝ այս բնագաւառին մէջ, այն տարրը, այն մագնիսը, որ մեր օրերուն ա՛յլ աւելի առատ ե՛ւ ուժեղ ե՛ւ ամենակուլ առկայութիւն մը կը կազմէ: Եւ ամէ՛ն քայլափոխին, ամէ՛ն քառուղիին: Ճի՛շդ է: Այսօր դրամը մարդոց ափերէն կը ժայթքի անհաշիւ, դիւրամատչելի է ու կարող՝ ամէն ինչ գնելու, ունենալու: Բայց ան ալ երկսայրի է, միւս տարրերուն պէս: Ա՛ն եւս այս չէր անշուշտ, դիմագիծ ունէր. մինչ հիմա չափէն աւելի յառաջացաւ, ուռնացաւ, չափէն աւելի կ'իշխէ, եւ աւելիով ալ կ'արտադրէ: Իրը՝ արշաւանք մըն է:

Արտասահմանի մէջ, հայը այլեւս անշուշտ որ ֆիզիքապէս գերծ է թուրքին անվրէպ եաթաղանէն. արեւմտեան հայկական գաւառներուն մէջ, Կիլիկիոյ մէջ, հայ չկայ բնաւ, իսկ Պոլիս հազիւ քանի մը տասնեակ հազար հայեր դեռ կը բնակին:

Մինչ Սփիւռքի հայուն համար կա՛յ նոր, բարոյական, ազգային,

ցեղային վտանգ մը, զոր առ հասարակ «սպիտակ ջարդ» կ'անուանեն:

Անուանում մը, որակում մը, սահմանում մը, որ սակայն այնքան ալ ճշգրիտ, ամբողջական ըլլալու կերպը չունի. «սպիտակ ջարդը» միաձեւ, միակամ, մէկ երախով չէ, այլ իր այլազան ձեւերը, իր այլազան միջոցները ունի, եւ որ առ հասարակ գգուական կ'ըլլան, ախորժակ կը բանան, խժոժութեան տեղ հրապոյր կը սփռեն:

Դիտա՞ծ էք աղուո՞ր երեւոյթով մարդ մը, հայ մը՝ քառուղիի մը կեդրոնը, դէմ առ դէմ:

Այս իրողութիւնը նոր չէ արտասահման բնակութիւն հաստատած հայոց համար: Ո՛չ ալ նոյնիսկ այլ մարդոց, բո՛լոր ազգերուն համար, պատմութեան հին հին վկայութիւններէն ի վեր:

Բայց ինչո՞ւ, հոս, այս անհերքելի յիշատակումը՝ այդ իրականութեան:

Որովհետեւ, եւ առանց աւելի հեռուները երթալու մեր ակնարկներուն հիմնումին համար,- որովհետեւ առնելով միայն մեր վերջին տարեգրութիւնը, այն թուականէն ասդին որ մեր «Ազգ. Սահմանադրութիւնը» յղացուեցաւ, կազմուեցաւ եւ սկսաւ գործադրութեան ալ դրուիլ՝ իրապէս կամ ոչ, մինչեւ այսօր, մենք երբեք, բայց երբեք չկրցանք, կամ չուզեցինք, կամ չփորձեցինք իսկ դաս առնել մեր անցեալէն, անգամ մեր բոլորովին ժամանակակից երէկէն,- հակառակ մեր ձախողանքներուն, մեր շարունակական ձախողանքներուն, մեծ ու կրկնուող պարտութեանց: Պերիինի Վեհաժողովին մեզի տուած՝ հակառակ ամէն պարագայի տակ քիչ թէ շատ որոշ առաւելութեանց, մենք կրեցինք 1896ի լայնատարած ջարդն անգամ՝ հայկական նահանգներուն մէջ, յետոյ Ատանայի ջարդը՝ թրքական Սահմանադրութեան հռչակումէն մօտ տարի մը ետքը, Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն քիչ յետոյ՝ Կիլիկիոյ գրաւումն ու անոր եպերելի պարպումը, եւ, վերջապէս, Մելի Դաշնագրին անփառունակ լքումը: Այսուհանդերձ, այս բոլոր դէպքերը, իրողութիւնները նոյն դասը, նոյն փորձառութիւնը կու տան անխտիր:

Դիւրին է, հեշտ է, ամէն ողբերգութեան պատճառը, պատասխանատուութիւնը օտարին, ուրիշի՞ն վերագրելը:

Որովհետեւ կը խորհիմ, թէ դիւրին եւ մանաւանդ հաճելի չէ ինքնաքննադատութիւնը, ինքզինքը կարենալ ճանչնալը՝ ի՞ր ուժին

մէջ, իր իրական հնարաւորութիւններովը: Եւ սրբագրուի՛լը:

Դաս չեղաւ՝ ուրեմն, այս բոլորը, մեզի համար: Չսորվեցանք: Ո՛րէւ փորձառութիւն ձեռք չբերինք: Այդ շրջաններէն մինչեւ այսօր, փոխուած բան չկայ մեր մտայնութեան, մեր բարդոյթին, մեր խղճմտանքին, մեր սնափառութեան, մեր գերազնահատումին, եւ յամառութեան մէջ, ու կը շարունակուի, առաջուան պէս: Եւ սակայն մեր շուրջը, հոն ուր կը գտնուինք, եւ ամբողջ աշխարհ փոխուած են, կը փոխուին. կեանքը չի՛ կենար: Նոր մտածումներ, նոր նախաձեռնութիւններ, եւ նոր միջոցներ հա՛րկ են մեզի:

Այլեւս մեր նշանաբանը ըլլալու է ճշմարտութիւնը, իրականութիւնը յայտնելը՝ մեր ժողովուրդին, ի՛նչքան ալ դժնդակ ըլլայ այս: Անշուշտ կարգ մը խնդիրներու առթիւ որոշ ճշմարտութիւններ տակաւին չըսելու զգուշութիւնն ալ ունեցեր եմ ե՛ւ, այս էջերը գրելու ատեն, ինչպէս նաեւ ուրիշ անգամներուն այլ բնագաւառներու մէջ.- պարագան՝ օգտակարութեան նկատումէն կախում ունի, անտարակոյս: Այս իսկ պատճառովն ալ՝ չուզեցի, տեղ տեղ, արտայայտուիլ մեզի վերաբերեալ դեռ շատ մը իրականութեանց մասին. ասիկա անվստահութեան, կամ ոչ-անկեղծութեան, կամ ո՛րէւէ կաշկանդումի, ո՛րէւէ ենթարկութեան հարց չի՛ կրնար կազմել: Ամենայն դէպս, անկախաբար ամէն մտածումէ, դաշտը՝ իր մեծ մասին մէջ, ըստ բաւականի ընդունակ, նախապաշարումներէ զերծ, իր կադապարը անտեսելու ատակ չէի գտներ տակաւին,- կը խոստովանիմ անկեղծօրէն:

Ի՛նչ կը ներկայացնէ մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը:

Իր անունովն ու բովանդակութեամբը:

Երբ սկսաւ ան գործադրուիլ:

Այսօ՛ր ալ, գոնէ որպէս պատմական վաւերաթուղթ: Կամ՝ որպէս ինքնութեան վկայական:

Տեսանք այս բոլորը մեր նախորդ էջերուն մէջ, հարկ եղած վկայութիւններով, ստուգումներով:

Օտարին առաջ՝ ստորակայութեան բարդոյթին ենթակայ, իսկ իրարու միջեւ՝ գերակայութեան բարդոյթ ունի հայրը: Բայց իրեն համար հոս կանգ չ'առներ իրողութիւնը: Կա՛յ ամբոխավարու-

թիւնը, վկան՝ իր մեծամոլութեան, եւ իր այս ամբոխավարութիւնը յատուկ է այն հաւաքականութեանց, որ յուրջ, հիմնական իշխանութիւն չունին, որ խմոր են, հօտ մնացած կամ դարձած:

Մեր «Ազգ. Սահմանադրութիւնն» ալ իշխանութիւն չունէր: Եւ դժբախտութիւնն այն եղաւ, որ կանոնագիր մը Սահմանադրութեան տեղ առին, եւ հետզհետէ հաւատացին անոր, եւ իրականութիւնը ցոյց տուաւ այս մեծամոլութեան մոռալ տկարութիւնը, թշուառութիւնը, եւ թէ իշխանութիւնը իսկապէս կը պակսէր իրմէ: Բայց բառը մնաց:

Մեծամոլութիւնը իր տարբերակները ունի:

Ունի մանաւանդ զանազան դիմագիծեր, ստորոգելիներ: Իր բնագաւառը կրնայ անսահման ու բազմաճիւղ ըլլալ, հաճոյ քառուղիներով: Բայց իր ծագումին, իր շաղախումին հարազատութիւնը կրնայ դիւրաւ նշմարուիլ.- իր սելեռումները բնորոշ են:

Երուսաղէմի Պատրիարքարանին գայթակղութիւնը բաւական չէ՞ր ցնցելու համար սփիւռքահայութիւնը մասնաւորապէս: Աւելցաւ եւ Վենետիկի Միսիթարեան Հայրերուն բոլորովին անակնկալ դրամական տագնապը.- կ'ըսեն, թէ պատճառը՝ դրամական գործառնութեանց մէջ իրենց ունեցած միամտութիւնն է, անփորձութիւնն է: Անշուշտ ստոյգ տուեալներ չունինք այս մասին ճշգրիտ կերպով արտայայտուելու համար, բայց այս աղետն ալ իր հիմնական պատճառը ունենալու է որ կրցած է քանի մը տասնեակ միլիոն տոլարներու հասնիլ:

Ամէն պարագայի տակ, ցաւը շատ խոր ու արմատական է: Ամէն գիտակից հայ Միսիթարեան Միաբանութեան հանդէպ երախտագիտական զգացումներ ունի. հարազատ, անբասիր մշակներ եղան անոնք: Արտասահմանի մէջ, մեր հայրենիքն էր իրենց կողին. մշակոյթի, հայրենասիրութեան կեդրոն մըն էր ան, իսկական փարոս մը: Բայց այսօր մութ է հոն. դուրսը՝ կ'անգիտանանք պատահածին իսկական էութիւնը. որոշ է միայն, թէ միլիոններու կորուստ կայ, գրաւուած, ծախուած բաներ ալ կան, բայց այս բոլորը բաւական տեղեկութիւններ չեն կազմեր բացատրելու, ներկայացնելու համար աղետը՝ իր ամբողջութեանը մէջ:

Անշուշտ այս ողբերգական աղետը պիտի չպատահէր եթէ երբեք Միսիթարեան Հայրերուն վերին տարրերը հասկցած ըլլային մեր

օրերուն կարելի վտանգները տնտեսական բարդ պայմաններուն. թէ այսօրը երեք հարիւր տարի առաջ ծագող օրերուն չի նմանիր. թէ իր չորս կողմերը նայելու, նշմարելու պարտադրութիւնը կայ՝ չիյնալու համար բերանն ի վար. թէ մասնագէտ խորհրդականի մը աշխատակցութիւնը անհրաժեշտ է. թէ քննելու, հսկելու պայմանը, դրութիւնը՝ անարգանք մը, հաւատքի հանդէպ մեղք մը չէ, այլ պարտականութիւն մը, քաղաքացիական գիտակցութիւն. թէ ճշմարտութիւնը երեւան հանելը՝ քրիստոնէական տեսութիւնն ալ ընդունած է. թէ կրօնականներուն մէջն էւս որոմներ, մակաբոյժներ կրնան մուտք գործել. թէ՛ վերջապէս, մարդուն մարդ ըլլալը նկատելը, ընդունիլը, յարգելը՝ կը խորհիմ որ մարդկային բարձրագոյն բարոյականը կրնայ սեպուիլ:

Մխիթարեան Միաբանութեան հանդէպ գնահատումն էւ յարգանքս միշտ շատ մեծ եղած են: Եւ հայոց ջախջախիչ մեծամասնութեան զգացումն ու մտածումը՝ այլ չէ: Եւ մեր դարաւոր, ռիսերիմ թշնամին անգամ նշմարած է այդ Մխիթարեան իրողութիւնը, ինչ որ պատիւ մը կը սեպեմ ամբողջ հայութեան համար: Ատանայի ջարդէն քիչ առաջ էր երբ հայրս Եւրոպա ճամբորդելու համար ստացաւ իր անցագիրը. թրքական կառավարութիւնը ուղղակի կ'արգիլէր իրեն այցելել երկու երկիր, մին՝ Ռուսիա, իսկ միւսը... Վենետիկ: Արդարեւ, թուրք կառավարութիւնը կը նկատէր՝ հայոց համար, Վենետիկը հայկականութեան, հայրենասիրութեան կեդրոն մը: Այս պարագան միայն բաւած էր ինծի, որ կապուէի մեր Վենետիկին, որ չմոռնայի երբեք զայն. միշտ ընդփոյժ ծառայած ալ եմ իրեն, ամէն անգամ որ առիթը ներկայացած է ինծի այս մասին: Մտքէս բոլորովին հեռու է հոս անձնական գովասանքի մը արտայայտութիւնը. կ'ուզէի պարզապէս շեշտել երախտագիտական ու յարգանքի զգացումներս Վենետիկի հանդէպ. ես հպարտ իսկ եմ, որ Մխիթարեան Հայրերէն մէկէ աւելի տեղեակ են այս պարագային, մեր փոխադարձ բարեկամութեան: Առաջին հատորս իրենց տպարանէն ելաւ: Աղեքսանդրիայէն իրենց այցելող օտար զբօսաշրջիկներուն մօտ միշտ հետաքրքրուած են իմ մասիս բարեկամական արտայայտութեամբ:

Մխիթար Աբբան սրտի, միտքի, ազգասիրութեան, համեստութեան անկրկնելի մեծութիւնները ունէր: Զանոնք դրոշմած էր ալ յաջորդ սերունդներուն: Օրինա՛կ մը դարձած: Բայց աւանդութեան

վատահեղինությունը անտես ըրած ըլլալու է կազմակերպություն, նոր պայմանները նշմարելու անհրաժեշտությունը: Եւ այս անտեսումը Մխիթարեաններուն միայն յատուկ չէ, անշուշտ. հասարակ երեւոյթ մըն է ան՝ հին օրերէն եկած մեր բոլոր հաստատութիւններուն համար ալ: Հաւանաբար նորերն եւս կը հետեւին այս տեսակ մը կադապարեալ զգացումներուն, բարքերուն:

Դատապարտելու կամ չքմեղացնելու հարցը չէ որ խնդրոյ առարկայ կ'ընեմ հոս, այժմ, այս առթիւ: Կ'ուզեմ ըսել որ, եթէ Երուսաղէմի եւ Վենետիկի մեր երկու հիմնարկութիւններն ալ կազմակերպուած ըլլային գիտական կերպով, տեմոկրաթիք տրամադրութիւններով, դարուն փորձառութեան համաձայն, անշուշտ որ այդ ցաւալի եղելութիւնները պիտի չպատահէին, կամ պիտի չկրնային պատահիլ նոյն համեմատութիւններով: Սահմանադրութիւնները, կանոնագիրները երկարատեւ, բուռն պայքարներու շնորհիւ շահուած բարիքներ են ազգերուն, համայնքներուն, հիմնարկութեանց համար:

Երուսաղէմի ձեռագիրներուն Լոնտրայի մէջ գաղտնօրէն անուրդի հանուելուն գայթակղութեան ատեն եւ յետոյ տեղի ունեցած եղելութիւնները, ինչպէս նաեւ վերջերս տեղի ունեցած ուղղակի նիւթական իւրացումները, եւ որ հաստատուած են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կազմած մասնաշատուկ Յանձնախումբին կողմէ, ցոյց կու տան թէ տակաւին օրէնքէն, կազմակերպչական օրէնքէն, ընդհանրական օրէնքներէն, մեր օրերուն պարտականութենէն ալ գիտակից ըմբռնում չունինք: Ես Երուսաղէմ գտնուած եմ 3–4 տարի, 1915ի Մեծ Եղեռնին իբր տարագիր. Վանքին մուտքին, մեծ դրան ճակատը, թուրք սուլթան մը՝ որուն անունը չեմ յիշեր հիմա, կ'ըսէին թէ արձանագրել տուեր է դասական տաճկերէնով գրութիւն մը՝ որով կ'անիծէ վանքին վնասողը: Բայց այսօր «հայկական» ձեռքը գայն կը կողոպտէ իր ամենէն թանկագին հարստութիւններէն, մինչ չկայ մէկը որ կարենայ կամ ուզէ ասոր արգելք ըլլալ, կամ այդ ձեռքը պատժել: Պարագան որակեցէք ինչպէս որ կ'ուզէք, բայց ան բնորոշ ըլլալէ չի՛ դադրիր...: Գուցէ աւելի ցաւալի ալ քան պատահած արարքները:

Ամենայն դէպս, փորձառութեան մէկ դասը կայ հոն: Այդ անգիտանալ չ'ըլլար այլեւս: Վերապահելով ամէն յարաբերական եզր, ասկէ առաջ ալ Երուսաղէմի Պատրիարքարանը մէկէ աւելի

գայթակղություններ ունեցած էր: Բայց ո՛չ որ ալ արթնցաւ գործերը կարգադրելու համար հարկ եղածին պէս. օրէնքը չե՛նք սիրեր: Մեր օրերուն տիրող տարրերը հասկցող մարդը չենք: Այժմէական չէ մեր մտածումը, արդիական չէ մեր կրթութիւնը, այլ՝ ժամանակավրէպ: Աւանդապաշտ շատ կայ մեր մէջ: Չարմանալու չէ:

Երուսաղէմի Միաբանութեան պատկանող ո՛չ մէկ կրօնական չլայտնուեցաւ այս հաստատութեան ընտանիքին արատաւորուած պատիւը պաշտպանելու համար: Բո՛լորն ալ լուռ կեցան: Կատարեալ անգիտակցութիւն մը, ինչպէս նաեւ անասանելի անձնասիրութիւն մը կը տիրէ: Խնկարկելը, աղօթելը, երկինք նայիլը, խոշոր-խոշոր հասարակ դարձած բառեր գոչելը՝ չեմ կարծեր որ քրիստոնէական կամ կրօնական պարտականութիւն մը, սուրբ գործ մը կատարած ըլլալու անկեղծ կերպը սեպուի: Միջին դարը վաղո՛ւց անցած կը նկատեմ անգամ մեր եկեղեցականութեան համար:

Առանց որոշ նախընթացներ մտքի առաջ ունենալու չէ որ այս արտայայտութիւնները ունեցայ: Առնենք իբր օրինակ Երուսաղէմին նախորդ պատրիարքները, որոնց մէջ կային անբասիր, զարգացած, հմուտ, փորձառու կրօնականներ.- Եղիշէ Դուրեանը, Թորգոդ Գուշակեանը, Կիւրեղը: Եւ որոնց կարելի էր վստահիլ ապահովաբար: Դեռ որոնք իրենց զուտ կրօնական հանգամանքէն, պարտականութիւններէն զատ, ունէին նաեւ վարչական, պիւտճէի վերաբերեալ լուրջ եւ ծանր դերեր, կազմակերպական հոգեր. ինչպէս դեռ ու մանաւանդ նիւթական եւ գեղարուեստական հոյակապ, թանկագին ու հազուագիւտ գանձերը ապահով կերպով պահելու, պաշտպանելու հոգեր, դրական պատասխանատուութիւններ.- ի՛նչ ըրին սակայն, այս մասին, իրենց պաշտօնավարութեան, պատրիարքութեան շրջաններուն.- Աղօթեցին, մանաւանդ ամէն տօնական տարեդարձներուն, եւ գրեցին: Չի՛ բաւեր: Այսօր աւելի եւս կը տեսնենք, թէ բաւական չէր այդ: Հաստատեցինք անգամ, թէ անոնք երբե՛ք չկատարեցին իրենց բարձր պաշտօնին, հանգամանքին պարտականութիւնները՝ ըստ ամէնէն տարրական օրէնքներուն, մարդկային պայմաններուն՝ առ նուազն եւ լաւագոյն պարագային, մանաւանդ որ շատ լաւ ալ գիտէին, թէ իրենց ղեկավարած, կառավարած Վանքը կամ Միաբանութիւնը անցեալ թէ՛ վերջին շրջաններուն իսկ զանազան կարգի յանցանքներ գործած էր: Օրէնքը չէին սիրեր, օրէնքէն չէին հասկնար, աւանդութեանց մէջ

կը տեսնէին ամէն բան: Օրուան պայմաններովը շարժող, կեանքին շունչովը յառաջացող, յառաջդիմող կանոնագրութիւնը՝ հակա-աւանդական, հակաբարոյական պիտի նկատէին:

Եւ հետեւանքը տեսանք:

Իսի՛ստ եղայ ներկայ փորձիս մէջ:

Մեղքս պիտի ընդունէի իսկոյն, եթէ երբեք ճշմարտութիւնը փնտռելը, գտնելն ու զայն արտայայտելը յանգանք մը ըլլար:

Մինչ կը հաւատամ, թէ մեր ժողովուրդը պէտք ունի իրականութիւնները, ճշմարտութիւնը իմանալու, գիտնալու: Մանաւանդ որ սփիւռքահայ գաղութները իրարմէ բաժնուած են աշխարհագրական հեռաւորութիւններով: Իսկ ժամանակով՝ լեզուին եւ ազգային զգացումին աղաւաղումներն ալ պիտի սատարեն, կը սատարեն արդէն, ճշմարտութեան անտեսումին: Նաեւ անոր համար որ գաղութներու մէջ իշխանութիւն չկայ, եւ թերեւս ալ երբեք գոյութիւն պիտի չունենայ:

Մեր մէջ, առկայ ամբոխավարութիւնը ինքնայատուկ բնոյթ մը ունի: Անյուսահատական կամքն ու յարատեւութիւնը իր յատկանշական դիմագիծը կը կազմեն: Պարագան ստեղծած է տեսակ մը բնականութիւն, որուն աշակերտելը, հետեւիլը՝ սովորական, անգամ խրախուսիչ կը սեպուի ա՛յ: Բայց չենք անդրադառնար այս մասին: Երբե՛ք չենք անդրադարձած:

Օր մը, ազգային հրապարակին վրայ արդէն քիչ թէ շատ ծանօթ մէկը հարցուց ինծի, բնական կերպով, քովս հագիւ նստած՝ իր ըրած բանախօսութենէն անմիջապէս ետքը.

- Լաւ խօսեցա՛յ ... հաւնեցա՛ր:

Իր ակնկալութիւնը, գրեթէ սպասածը ինձմէ, մեր առօրեայ մէկ արտայայտութիւնը, երեւոյթը կը սեպուի, անորոշ անկեղծութեամբ:

Պարզ բառեր, պարզ երեւոյթներ չեն ամբոխավարութիւնը, ինքնագովումը, մեծամոլութիւնը: Անոնցմէ ամէն մէկը իր պատմութիւնը ունի, իր անցեալը, իր պայքարները, արշաւանքները, նուաճումներն ալ: Եւ կը կարծեն, թէ երբեք չեն պարտուիր, կը կարծեն ե՛ւ թէ անընդհատ կը յառաջանան, կը յաղթանակեն ամէ՛ն

ատեն, ամէն բանի մէջ: Կը հաւատան, թէ միշտ կը բարձրանան, ուստի եւ չեն դիտեր ալ իրենց շուրջը, չորս կողմերը: Եւ կը ծաւալին:

Մեր պատմութեան մէջ, եւ ի մասնաւորի աւելի քան դարէ մը ի վեր, մեծամոլութիւնը եւ իր անմիջական ու առջինեկ արգասիքը՝ ամբոխավարութիւնը, մեզի ահաւոր վնասներ հասցուցած են: Եւ համաձայն ստոյգ վկայութիւններու՝ առհաւութեան ալ բնոյթը առած:

Ոչ առանց յետ երկար ուսումնասիրութեան եւ խորհրդածութեան, եւ վաղուց արդէն գրած եմ ու ներկայ էջերուն մէջն ալ ըսած՝ թէ ամբոխավարութիւնը՝ թուրքէն ետքը, մեր թիւ 2 ռիւերիմ թշնամին եղած է:

Մնամոլութիւնը, ամբոխավարութիւնը կան՝ արդարեւ, ամէն տեղ: Հայ Սփիւռքը ողբերգութիւններու ծնունդն է, անբովանդակ վիճակով մը, հետեւաբար ե՛ւ իր մէջ ամբոխավարութեան գոհեր շատ պիտի ըլլան: Հոն արուեստ տեսնողներ ալ կան: Մեծամոլներու պարարտ գետին կայ հոն: Երկար տարիներով համեստ կարծուած մէկը ահա՛ յաճախ կը պատահի որ մէկէն յայտնէ, բոլորովին անակնկալ կերպով, իր կարծր, առհաւական մեծամոլութիւնը, ուրիշ մը՝ իր ամբոխավարի տրամադրութիւնները, մտածումն ու զգացումը: Մեծը, պզտիկը, սկսնակը իրարմէ զանազանելու ջանքը սին աշխատանք մը պիտի ըլլայ:

Պէտք էր որ հայը՝ առ հասարակ, հայրենիքէ դուրս ապաստանած ու հոն ալ հաստատուած հայը՝ բնական ընթացքով, դեմոկրատիկ զգացումներ, մտածումներ յայտնօրէն, ստուգապէս ունենար, մանաւանդ երբ արդէն հասած է նիւթական եւ դիրքի ապահովութեան: Որովհետեւ, հալածանքներէ, ջարդերէ, թշուառութենէ խուսափած, նոր երկրի մը մէջ առաջին տարիներու զանազան դժուարութիւնները դէմ առ դէմ կրած, տառապած եւ պայքարած, շատ յաճախ շատ մը անմտածելի անարդարութիւններու ենթարկուած, ուրեմն այս հալածական, այս թափառական հայը՝ կը կարծուէր որ խելօք, համեստ, ընկերական, բարեհամբոյր պիտի ըլլար ամէնէն առաջ ու մանաւանդ իր ցեղակիցներուն հետ: Բայց չեղա՛ւ: Մեծամոլութիւնը տիրական է իր մէջ, ամէն անգամ որ պարագան կը ներկայանայ իրեն. եւ գիտցաւ, կրցա՛ւ ալ ստեղծել պարագան:

Հսկողութեան ենթակայ չէ: Հսկողութիւն չկայ:

Ճիշդը՝ մեծամոլները, ամբոխավարները, «գիտեմնի»ները, դեկավարները շատուոր են, «բանակ մը կը կազմեն», ինչպէս ըսած է Գրիգոր Օտեան Ազգ. Մահմանադրութեան ստեղծումը իրենց վերագրողներուն:

Մեր արտասահմանեան Հանրապետութիւնը:

Նոր պայքարը այս հանրապետութեան մէջ պիտի մղուի. այս հանրապետութեան տիրական տարրերուն դէմ: Վայել չէ պայքարին դժուարութիւնները միայն նկատի առնելը. յաջողութեան պարագային՝ ստացուած արդիւնքին, օգուտին տարողութիւնը պիտի արդարացնէ մղուած ջանքերուն բոլոր դժուարութիւնները:

Հակառակ պարագային, Հայուն մէջ մա՛րդը պիտի կորսուի: Նման իրողութիւն մը անհատին հայութիւնն ալ պիտի տանի վերջնական կորուստի: Եթէ նոյն Հայուն մէջ մա՛րդը աւելի ծանր չի կշռեր, աւելի լայն տեղ չի գրաւեր, իր կեցուածքը կայուն, անխառն չի թուիր,- այն ատեն է որ անվստահութիւնը կը յաջորդէ անպայման:

Հայը ազգասէր է: Ես կը հաւատամ այս իրողութեան: Եւ այս՝ առանց հիմնական տեսութեան չէ: Հայը ե՛ւ հպարտ է իր ծագումէն: Աղտերով բեռնաւոր Հայն անգամ հայրենասէր է: Եւ չ՛ուրանար իր հայութիւնը: Մեծ Եղեռնին, մօտ չորս տարի համատարած էին ջարդը, հալածանքները, անապահովութիւնը, թշուառութիւնը, բայց Հայը չսայթաքեցաւ, պահեց իր հայութիւնը, երբեք չուրացաւ իր ինքնութիւնը, իր ծնունդը, եւ չդադրեցաւ իսկ հպարտ ըլլալէ հայութեան իր պատկանելութեան համար: Տեսա՛յ ես այս բոլորը:

Երբ Եգիպտոսէն ալ տեղի ունեցաւ ներգաղթը՝ Բ. Ընդհ. Պատերազմէն յետոյ, երեւոյթը՝ շարժումը խրախուսիչ էր եւ հոյակապ: Իբր նախաձեռնողն ու կազմակերպողը՝ կրնամ անկեղծօրէն, հիմնական կերպով հաւաստել, թէ ներգաղթողներն ու ներգաղթել ուզողները կը պատկանէին նիւթական ամէն դասակարգի, գաղութին նիւթականապէս համեստ մարդէն մինչեւ շատ լաւօրէն ունեւոր, դիրքի տէր, ինչպէս նաեւ պահպանողական, աւանդապաշտ, հաւատացեալ, երիտասարդ, ծերունի հայերու: Անգամ իր մայրենի լեզուն չգիտցող հայերու: Ծատ շատերուն, ներգաղթողներէն շատ շատերուն հարցուցած եմ, առիթը, յարմար առիթը ե՛ս ստեղծած եմ մտերմօրէն հարցնելու, թէ ինչո՛ւ Հայաստան կ'ուզէին

երթալ, հոն հաստատուելու համար.- «Հայաստան մեր հայրենիքն է», կը պատասխանէին գրեթէ բոլորը, մինչ ոմանց այլ կերպ պատասխաններն ալ նոյն իմաստով զգացումի մը, միտքի մը խորքը կ'ունենային:

Խօսելով յատկապէս ի մասին Աղեքսանդրիոյ հայ գաղութին, ուր երկար տարիներ գործած են իբր փաստաբան Խառն՝ կերպով մը Միջազգային Դատարաններու առաջ, եւ կրցած էի իսկապէս շօշափել իր բազկերակը մանաւանդ ներգաղթին առնչութեամբ, յետադիմական, պահպանողական կարգ մը հայոց դիտել կու տայի, գրաւի իսկ առաջադրութիւնը կ'ընէի, թէ ներգաղթելու համար արձանագրուողներուն թիւը՝ առաջին օրերուն անգամ պիտի ըլլայ կէսէն զգալիօրէն աւելի.- եւ եղաւ ալ:

Օտարները՝ սակայն, հայրենասիրութենէ աւելի վարդապետական զգացում մը, միտում մը, փրոփականտ մը կը տեսնէին հայոց ներգաղթին խանդավառութեան, շարժումին մէջ, եւ մանաւանդ զայն կազմակերպողներուն մօտը: Շատ օտարներ՝ ինծի անձնապէս բարեկամ, կամ պարզ ծանօթներ, այլ կերպով արտայայտուած են ամէն անգամ որ այս նիւթին շուրջ խօսք բացուած է մեր միջեւ: Միայն, կամ ոչ, իրենց անկեղծութիւնը երբեք կասկածի չեմ ենթարկել, այլ իրենց արտայայտութիւնները կը նկատեմ վկայութիւն մը՝ անգամ մը եւս, եւ օտար աղբիւրէ, հաստատելու թէ Հայուն հայրենասիրութիւնը արտակարգ ըլլալու տպաւորութիւնը կը ձգէ օտարին վրայ, եւ այս իսկ պատճառով ցոյց կու տայ Հայուն հայրենասիրական զգացումին արմատական բնոյթը, աւանդական անվերապահ բնոյթը: Եւ այս վկայութիւնը թանկագին է ինծի համար՝ իր մէկէ աւելի իմաստներուն, արժէքներուն մէջ: Հայրենասիրութիւնը՝ հին հին դարերէ եկած, անփոփոխ զգացում մըն է, անվիճելի, միշտ այժմեական, կենդանի, անխոցելի, եւ որուն մասին սակարկումը, կասկածը, թուլութիւնը, վերապահումը ոճիր կը նկատուին, աններելի յանցանք մը, մինչ անոր մէջը կը փնտռեն ալ, կը չափեն ալ մա'րդը,- իր բարոյականը, իր մարդկայնութիւնը, իր տարողութիւնը:

Եգիպտոսի մէջ, Փարուք թագաւորին տիրապետութեան օրովը, ներգաղթը ուղղակի համայնավարական շարժում մը կը նկատէր իր գաղտնի ոստիկանութիւնը: Հարկ չկայ զարմանալու. մարդոց եւ իշխանութեանց շահերն ու նկատումները այնքան զանազան են:

Հայոց մէջն անգամ քիչ չէր թիւը անոնց որ ներգաղթը կազմակերպողները համայնավար կը սեպէին: Այս դատումները, հետեւութիւնները անշուշտ որ ծա՛նր էին, բայց շարժումը կանգ չառաւ այդ օրերուն – հայրենասիրութիւնը ամէնէն ստոյգ վտանգին առջեւն անգամ չտատամսեցաւ:

Արտասահմանի մէջ, վերապրումի յոյսը առաւելաբար ազգասիրութեան, հայութեան պատկանելու հպարտութեան, հայրենասիրութեան կը պարտի իր առկայութիւնը: Յաղթութիւնը ապահովող թուղթն է այս: Կը մնայ կազմակերպութիւնը: Այս մասին, Հայուն հայրենասիրական զգացումներուն ու զոհողութեան ոգիին դիմելու է, զայն օգտագործելու է ի նպաստ իր վերապրումին:

Սահմանադրութիւն մը, կամ կանոնագրութիւն մը՝ անշուշտ որ այս ապահովութիւնը կու տայ իրեն. ընդհանուր տարողութեամբ կանոնագրութիւն մը: Բայց ան կը կորսուի անմիջապէս որ իր դեկավարները այդ կանոնագրութիւնը սեպեն, յայտարարեն սահմանադրութիւն, մեծամոլական ու անիրատես խոստումներով:

Չոհը, նորէն, հայ հասարակութիւնը պիտի ըլլայ. հայ ժողովուրդը:

Պատասխանատուները՝ իր մեծամոլ, ամբոխավար դեկավարները պիտի ըլլան:

Հայ Սփիւռքը պղտոր խառնարան մըն է: Չուրկ՝ ո՛րէւէ կարգի իշխանութենէ:

Անմտածելի գաղափարները, անմրցելի պատրանքները, հակասութիւնները, տրամաբանութեան չքաւորութիւնը, պէս պէս գունագեղ տեսակէտները մեծամոլութեան տիրացուներուն կը ծառայեն, եւ ամբոխավարներուն ալ:

Լուծո՞ւմը: Ազատագրո՞ւմը:

Հայ մտաւորականը միայն կրնայ զայն իրագործել: Այն՝ որ գիտակից զարգացում մը ունի եւ իր իրատես մարդու հանգամանքէն բացի ու վեր՝ է՝ նաեւ պայքարի մարդ եւ բոլորովին ու մանաւանդ անկախ մարդ ալ: Որ ե՛ւ պետք է ըլլայ անպայման կաղապարներու աշխարհը հասկցած:

Որովհետեւ ցաւը, որդը, ախտը մեր ներսը կը գտնուին. հոն բո՛յն դրած են, արմա՛տ կազմած: Քանդել՞ու է զայն, ամէ՛ն գնով, ամէ՛ն կերպով: Հիմնովի՛ն, արմատե՛ն: Շատ մը գաղութներու մէջ, տակաւին «երեսփոխան» կը խաղան... երբ քսաներորդ դարը

լրանալու վրայ կը գտնուի: Սրբագրութիւնը սկսելու է, ամէնէն առաջ «ղեկավարները» պաղ *տուշի* ենթարկելով իրենց մեծամոլութիւններովը:

Ըսի, թէ անիշխան է հայ սփիւռքը: Դժբախտաբար, ստիպուած եմ կրկնելու:

Հետեւաբար ե՛ւ, պատասխանատու չկայ: Ազգային կեանքին մէջ, ո՛չ մէկ արարք կարելի է պատժել. աւելի ճիշդը՝ այսինքն՝ չեն պատժած մինչեւ հիմա: Ինչո՞ւ կը զարմանաք. բայց ցոյց տուէք օրինակ մը: Թերեւս ըստ աւանդութեան է որ երկրին դատարաններուն դիմել չեն «ուզեր», մինչ մենք մեզի յատուկ ո՛չ օրէնք, ո՛չ ալ դատարան ունինք անշուշտ, եւ մնաց որ չենք կրնար ալ ունենալ. կարելի չէ: Չեմ խորհիր, թէ գտնուի աշխարհի վրայ հաւաքակաւորութիւն մը որ չունենայ իր օրէնքը: Սփիւռքահայութիւնը Բարոյական Ատեան ալ չունի: Մինչ մեր «ղեկավարները» պատասխանատուութենէ զերծ են, կրնան ազատօրէն ու անկաշկանդ խօսիլ, ճառել, գրել, գործել, ամէն ինչ աճուրդի իսկ հանել՝ միշտ առանց ո՛րէն պատիժի ենթարկուելու: Այլ կերպ դաւանիլը իրականութեան անգիտակցութիւնը, մերժումը պիտի ըլլար:

Կանոնագրութիւն մը հարկ է ուրեմն, անհրաժեշտ է մեր բո՛լոր գաղութներուն՝ միատեղ: Այսինքն՝ բոլոր սփիւռքահայութեան համար, միատեղ: Ոչ թէ «Սահմանադրութիւն» մը՝ որ անկարելի է, որ Արիստոտէլ Աղաներու վրայ միայն կրնայ չափուիլ: Կանոնագրութիւն մը՝ սակայն, որ ապահովութեան, պատասխանատուութեան առաւելագոյնը տալու հնարաւորութիւնը ունենայ: Համախմբուելու է, աշխատելու է այս մասին: Միասնականութիւն պիտի չըլլայ, - գիտե՛մ, - բայց պիտի գոյանայ մեծամասնութիւն մը, որ կրնայ այդ կանոնագրութեան, այդ մեկնակէտին համար աշխատիլ: Կարելի՛ն իրականացնելու հետամուտ ըլլալու է, փոխանակ պատրանքներու ենթարկելու մեր ժողովուրդը: Վերապրումի ջանքերը իրատես տուեալներով միայն հնարաւոր է արգասաւորել:

1985, Աղեքսանդրիա

